

„პროლეტარებო მგელა ქვეყნასა, შვერთღოთა“

ა. სვანიძე.

ბლუზსაბლეთის ისტორია

სპარსეთი

გამოცემა რუს.-კომუნისტ. პარტიის

აზიურ-კავკასიის საოლამო კომიტეტისა

თფილისი 1922 წ.

ვამოცემები რუსეთის კომუნისტურ პარტიის
ამიერ-კავკასიის საოლქო კომიტეტისა.

ქურნალები:

1. „Экономическая Жизнь Кавказа“.
1921 г. №№ 1—4
1922 г. №№ 1—4
2. „Кавказский Рабочий“
1921 г. №№ 1—2
1922 г. №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6—7, 8, 9—10, 11
3. „Известия Закавказья РКИ“.
1922 г. №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8—9.
4. „Труженица Закавказья“ № 1. (на русском, грузинском, армянском и тюркском языках).

წიგნები და ბროშურები:

- И. Троцкий. Между империализмом и революцией.
Н. Бухарин. Теория исторического материализма.
Юст. Анатольевича печать.
Ватурин. Очерк истории социал-демократии в России.
Н. Ленин (Вл. Ульянов). Империализм, как новейший этап капитализма.
Боддянов. Краткий курс экономической науки.
А. Степанян. Что такое артель и что она дает крестьянке и работнице.
I серия. Экономическая политика.
Выпуск 1. Сборник материалов и статей по продов. вопросу и кооперации.
Выпуск 2. Новая экономическая политика.
Выпуск 3. Сборник статей по вопросу о новой экономической политике.
Выпуск 4. Сборник статей по финансовому вопросу.
Выпуск 5. Сборник статей по профессиональному движению.
Выпуск 6. Постановление ЦК РКП о профсоюзах.
Выпуск 7. Работница и профессиональное движение.
II серия. Сельско-хозяйственная политика.
Выпуск 1. Всероссийский земельный съезд.
III серия. Вопросы партийной жизни.
Выпуск 1. Больше внимания партии.
Выпуск 2. Коммунистический Интернационал.
Выпуск 3. Первый Закавказский съезд Комм. Организации (стандарт отч).

ვაგრძელება იხ. კანის მე-3-ე გვერდზე.

„პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა, შეერთდით!“

ა. სვანთაძე.

აღმოსავლეთის ისტორია

სვარსეთი

9433

გამოცემა რუს. კომუნისტ. პარტიის
აკადემიკ-კავშირების საოლგო კომიტეტისა

თფილისი 1922 წ.

წინასიტყვაობა.

ამ წიგნის ხელში ამღებს უნებლიეთ უნდა დაებადოს კითხვა: უმჯობესი არ იქნებოდა რომელიმე ცნობილი ავტორის გადმოთარგმნა? ჩვენი პასუხი ესეთია: ამ სათაურის წიგნები რა რიგ ვრცელნიც უნდა იყვნენ ისინი ძალიან ნაკლებ ადგილს უთმობენ ისეთი პაწია ქვეყნების ისტორიას, როგორც არიან საქართველო, სომხეთი ან აზერბეიჯანი. იქ მთელი ყურადღება საკუთრივ აღმოსავლეთს აქვს მიქცეული. ჩვენ კი პირიქით ამ ქვეყნების წარსული გვაინტერესებდა და მათ არშიათ ვხმარობდით აღმოსავლეთის ისტორიას. ეს პირველი ცდა სუსტი და უფერულია რასაკვირველია, მაგრამ მეთოდი სწორ-წყურვრათ მიგვაჩნია. საქართველოს ან მისი მეზობლების ისტორია ფუნქციონალურადაა დამოკიდებული აღმოსავლეთის ისტორიასთან. ყოველი მოვლენა აქაური ისტორიისა ქრისტიანობა იქნება ეს, მწერლობის შემოღება, სოციალური მოძრაობა, პოლიტიკური აღორძინება თუ დაქვეითება უსათუოთ სცდება ადგილობრივ ფარგლებს. ფესვები დასახელებული ქვეყნების გარეთ სპარსეთში, ბიზანტია ოსმალეთში, რუსეთში უნდა ვეძიოთ. შეუძლებელია მაშასადამე რომელიმე ამ მოვლენის აღწერა ჩვენში, თუ ამავე დროს მისი სათავე და წყარო არ გვექნება თვალწინ. ქართული ისტორიოგრაფია კი ხშირათ ადგა ამ მცდარ გზას. ზედმეტი იქნება მაგალითათ ვახუშტის ქრონოლოგიის სისწორ-უსწორობაზე ლაპარაკი, როგორც კი წინა-აზიის ისტორიის შესაფერ ხანას გადავაგვლებთ თვალს. თუ ეს წიგნი ოდნავ მაინც შეუწყობს ხელს დასახელებული მეთოდის განმტკიცებას ჩვენი მიზანი მიღწეული იქნება.

I.

ახეშენიანების ხანა.

ზინაარსი: ეკანის საზღვრები. არიული და არა არიული ტომები ეკანში. წინანდელი სამშობლო არიელებისა. მედია და მისი საზღვრები. მედელები და სპარსელები. დეიოკე აერთებს მედურ საშთაფრებს. სპარსეთის დახურობა ფრატეს მიერ. ვიკსარი და ასურეთი. სკვითები. ვიკსარი ამხობს მათ ძალას, იპყრობს ასურეთს; აღწევს ჭალისს. ლიდია და მედია. ვიკსარის შემევიდრეები. სპარსეთის საზღვრები. გვარტომული წყობილება. სპარსეთის მეფეები. კირქსი დიდი. კირქსი და ასტიკი. კირქსი იპყრობს მთელს სამეფოს. კირქსი, სომხები და ქართველები. კოალიცია სპარსეთის წინააღმდეგ. ბრძოლა ლიდელებთან. ლიდის დახურობა. ბერძნული ახალშენები. ბაბილონის დახურობა. იუდეელების განთავისუფლება. კირქსის მონაქების საზღვრები. ფლობდა თუ არა კირქსი გავასიას. კირქსის საეკლილი. სპარსული ანბანი. კამბიზე და ბარდაეგვიტის დახურობა. გაუმატას აჯანყება და კამბიზეს სიკვდილი. დარიოსის შეთქმულება. აჯანყებები მთელს სამეფოში დარიოსი სძლევეს უკვლავ მოწინააღმდეგეთ. სასულეწიფო რეფორმები. აღმინისტრაცია, გზები, ვაჭრობა, ფინანსები დარიოსის დაშქრობა სამხრეთ რუსეთში. ბერძნულ ახალშენების აჯანყება. მილეტის დაქტევა. მარდონის დაშქრობა საბერძნეთის წინააღმდეგ. მარათონის ბრძოლა. აჯანყება ეგვიპტეში. დარიოსი, როგორც მეფე. მისი შინაური პოლიტიკა. ქსეკქსე. აჯანყების დაცხრობა ეგვიპტეში. ბაბილონში დაშქრობა საბერძნეთის წინააღმდეგ. ჯარის რაოდენობა. ქართველების მონაწილეობა დაშქრობაში. მათი მეტაურები, შეიარაღება. ათენის აღება. ფლობის დამარცხება სალამინთან და მისი შედეგი. მარდონი რჩება. იძლევა პლატასთან.

ქსერქსეს სიკვდილი. ფუფუნება ქსერქსეს ღრცს. არტაქსერქსე მხარ-
გრძელი. ჭისტასზე ედაგება ტახტს. ღიბიის მთავარი ინარცხი იხურობს
ეგვიპტეს. ათენელების მამული ესკადრა. შეგაბიზე ამოჩინილებს
ეგვიპტეს. შინაური შდგომარეობა სხხელმწიფოში. ქსერქსე მეორე.
45 დღის მეფობა. სოგდიანე. ჩხოსი. სატრახების აჯანყებები. ეგვი-
პტე. სხარსელების ზოლიტიკა სპერსიეში. მეფე არტაქსერქსე მე-II-ე
და კირსი. ათიასის დაშქრობა. სხარტას ომი სხარსეთთან. ან-
ტაგვიდას ზაფი. ფარნაოზის დაშქრობა ეგვიპტის წინააღმდეგ. ში-
ნაგანი განხრწნილება მთელს სამეფოში. ჩხოსი (არტაქსერქსე III).
ფინიკიის და ეგვიპტის დამოჩინილება. სხხელმწიფოს მთლიანობის
ადღგენა. ღარჩოზ მე-III-ე. მაკედონელთა დაშქრობა.

ერანს აღმოსავლით ინდოეთი საზღვრავს, დასავლით ზაგროსის მთები, სამხრით სპარსეთის ზღვა. ჩრდილოეთით იგი თურანის მდაბლობს უერთდება.

ამ ქვეყნის ისტორიის მაწარმოებელნი იმ დროს, რომელზედაც გვექნება ლაპარაკი მედელები და სპარსელები იყვნენ. ესენი ისევე როგორც მათი ახლო მონათესავე ჰირკანელები, არიელები, გედროზიელები, არახოზიელები, ხვარიზმელნი, პაკტნი, ბაქტრიელები და სხვ. ე. წ. არიულს ანუ ინდოევროპიულ მოდგმას ეკუთვნიან. თავის თავს ესენი არიელებს უწოდებდენ, თავის სამშობლოს კი ერანს, რაიცა არიანას (არიელთ ქვეყანას) უდრის.

დასახელებული ტომების გვერდით ცხოვრობდენ: კადუსნი (ანუ გელნი) კასპნი, ტაპურნი, ამარდნი და სხვ. ესენი არაფრით არ ენათესავებოდენ ერანელებს. უკანასკნელნი მათ „ანარიაკებს“ ანუ არაარიელებს უწოდებდენ. „არაარიელები“ იყვნენ აგრეთვე ერანის უძველესი შავკანიანი ბინადარნი; ისევე როგორც ელამელები, კოსეელები და სხვა ტომები, რომელთაც ჩვენ წინა წიგნში შევხვდით ერანის ტერიტორიაზე. მათმა დაუძლოურებამ ასურელებთან ბრძოლაში, ძალიან გაუადვილა მედელებს და სპარსელებს, ერანში გაბატონება.

თავდაპირველი სამშობლო სპარსელებისა ისევე როგორც სხვა ინდოევროპიულ ტომებისა ცენტრალური აზია იყო. აქედან განვლეს მათ კასპის და არალის ზღვების შუა ადგილები, და შეესიენ დასავლეთ აზიას.

ერანულ ტომებთაგან ყველაზე უწინ მედელებმა შეჰქმნეს ძლიერი სახელმწიფო. მათ სამშობლოს ძველთაგანვე ორ ნაწილათ ჰყოფდენ: დიდ და პატარა მედიათ. უკანასკნელი ატროპატენეს ანუ აღირბეყანს უდრის.

მედიას დასავლით ზაგროსის მთები. საზღვრავენ; აღმოსავლით პართია და ჰირკანია; სამხრით სპარსეთი (Persis) ჩრდილოეთით კი კასპის ზღვა. მედიის ნაწილებთან ჩვენ ვიცნობთ მხოლოდ კამბადენეს, ნიზაიას, რაგას და საგართიას.

მედელები ნაკლებ განსხვავდებოდნენ სხვა დანარჩენი ერაწელებისაგან.

როგორცა ვსთქვით ესენი სხვებსავეთ არიელებს უწოდებდნენ თავს, მათი ენა თითქმის იგივე იყო რაც სპარსელებისა, ბაქტრიელებისა და სოგდელებისა.

მედელთ სამეფოს დაარსებას ჰეროდოტე ფრაორტეს შვილს დეიოკეს მიაწერს. ასურული წარწერების მიხედვით მედია რამდენიმე პატარა სამთავროთ იყო დაყოფილი. ზოგი მათგანი ასურეთს ემორჩილებოდა და ხარკს უხზიდა. დეიოკემ როგორცა სჩანს ბოლო მოუღო ამ დაქუცმაცებას და ერთ სახელმწიფოში მოუყარა თავი ყველა სამთავროებს. მისმა შვილმა ფრაორტემ სპარსეთიც დაიპყრო და მით თვალსაჩინოთ გააძლიერა თავისი სამეფო. ამის შემდეგ მან ასურეთის დაპყრობაც განიზრახა (625 წელს). ფრაორტემ ვერ შესძლო ამ აზრის განხორციელება, მაგრამ მისმა მემკვიდრემ კიაკსარმა კიდევ უფრო გულმოდგინეთ ჩასქიდა მას ხელი. იგი შეიჭრა თავის ჯარით ასურეთში და შემოართყა ალყა ნინევიას. მაგრამ ამ დროს დაატყდა სწორეთ წინააზიის თავს ის ინოვარიერი, რომელსაც ასურული წარწერები აშკუზას უწოდებენ, ჰეროდოტე კი სკვითებს. თავის თავათ ცხადია ამ შემოსევაზე შემდეგ მედიელებს ასურეთისთვის აღარ სცალოდათ.

სკვითთა მძლავრობა მეტათ ხანმოკლე აღმოჩნდა. კიაკსარმა მალე განდევნა ისინი და ხელახლა მიიტანა იერიში ასურეთის სატახტო ქალაქზე. ამ ხელათ იგი ქალდეველებთან იყო შეკავშირებული. სამაგიეროთ ასურელები სკვითებს დაუმეგობრდნენ, მედელებმა ხელახლა შემოართყეს ალყა ნინევიას. ამავე დროს ქალდეველები მესოპოტამიაში შეიჭრენ. ამბობენ თითქოს სკვითებმა სცადეს ნინევიას ხსნა, მაგრამ ვერ შეს-

ძლეს. 696 წელს კიაკსარმა აიღო ეს ქალაქი და მით სამუ-
ღამოთ დასცა ასურეთი. მისი ტერიტორია როგორც წინა-
თაც ვთქვით მედელეებმა და ქალდეველებმა გაიყვეს. მთავარი
ნაწილი მედიას ერგო რასაკვირველია. შემდეგში უკანასკნელი
სომხეთს და კაპადოკიასაც იპყრობს და ჰალისს აღწევს.
აქ მას მეორე ახალგაზდა სამეფო ეღობება წინ—ლიდია, რო-
მელმაც როგორც დავინახეთ მოსპო ამასობაში ქიმერიელთ
ბატონობა და თვით მოისურვა მცირე აზიაში გაბატონება.
ქიშპობა ბრძოლით გათავდა, რომელიც 28 მაისს 585 წელს
მოხთა.

ჰეროდოტეს სიტყვით ბრძოლა გაღუწყვეტელი დარჩა, რად-
გან შეჯახების დროს მზის დაბნელება მოხთა, რომელიც ორი-
ვე მხარემ ღვთის წყრომთა მიიღო. ღმერთმა იცის რამდენათ
მართალია ეს ცნობა. ყოველ შემთხვევაში მოპირდაპირენი და-
ზავდენ და ჰალისი დაიდვეს საზღვრათ. უნდა ვიფიქროთ რომ
მზის დაბნელების გარდა ბაბილონელებმაც ძალიან შეუწყვეს
ხელი ზავს, რადგან ისინი ძალიან უფრთხოდენ მედიის უზო-
მოთ გაძლიერებას.

კიაკსარის მემკვიდრის შესახებ მხოლოდ ზღაპრული ცნო-
ბები მოგვეპოება. მას გამოჰგლიჯა კიროს დიდმა ტახტი და
მედელების მაგიერ სპარსელები გააბატონა სახელმწიფოში.

სპარსეთი, როგორც პროვინცია დღევანდელ ფარსისტანს
უდრის. ჩრდილოეთით მას მედია საზღვრავს, სამხრით ზღვა
(სპარსეთისა) აღმოსავლით (ქირმანი) ყარამანია და დასავლეთ-
ით მდინარე ოროატისი (ტაბი).

სპარსელებს ისევე, როგორც სხვა ერანელებს ამ დროს
გვარტომური წყობილება ჰქონდათ. ჰეროდოტე მთელს ერს
ათ ტომათ ჰყოფს. ზოგი ამ ტომთაგანი მიწათ მოქმედებას
მისდევდა, ზოგი კი მესაქონლეობას. რამდენათ ძლიერი იყო
ტომი, იმდენათ დიდი იყო მისი გავლენა. დასახელებულა ხანაში
ყველაზე ძლიერი პასარგადდი ტომი იყო. ამ ტომს ახემენი-
ანთ გვარი წინამძღვრობდა. ტომის სულ პატარა ერთეულს—

ოჯახი (ანუ სპარსულათ *nimāna* წარმოადგენდა, შემდეგ მოკ-
ყვებოდა კლანი (Vic), შემდეგ—გვარი (Zantu) და შემდეგ
მხარე (Daghu). ამისდაგვარათ არსებობდა უფლება მამასახლი-
სისა, კლანის უფროსისა, გვარის უფროსისა და მხარის უფ-
როსისა.

მედელთა ძლიერების დროს სპარსელები მათი მორჩილ-
ნი იყვნენ, მაგრამ მათ მაინც საკუთარი მეფეები ჰყავდათ. მე-
ექვსე საუკუნის დამლევს სპარსეთის მეფეთ ჰახამანის შვილი
ჩაისპი (თეისპე) იხსენიება. მას კურუ და კამბუზია მისდევენ.
უკანასკნელის ადგილი 558 წელს კიროს დიდმა დაიჭირა. იმის
შესახებ თუ როგორ დასცა კიროსმა მედელთ ჰეგემონია ბერ-
ძნული მწერლები ზღაპრულ ცნობებს გადმოგვცემენ. მათზე
უფრო საყურადღებო ერთი სიპარაში ნაპოვნი წარწერაა, რომ-
ელიც შემდეგს გადმოგვცემს: ანშანის (სუზიანის) მეფე კი-
როსმა დასთრგუნა თავისი მტრები. მეფე ისტუვეგუ (ასტიაგი),
რომელიც თავისიანებმავე მისცეს მას ხელში, მან ტყვეთ ჩა-
აგდო. მისი სალარო, რომელიც მას აგანიტანუაში (ეკატანა-
ში) ჰქონდა დაგროვილი მან თავის ხაზინას მიჰმატა. უნდა ვი-
ფიქროთ, რომ ასტიაგის ტახტიდან ჩამოგდების შემდეგაც
ბევრი შრომა დასჭირდებოდა კიროსს, სანამ იგი მედიას და
ყველა მის პროვინციებს ჩაიგდებდა ხელში. დაპყრობილ ერთა
შორის იუსტის აზრით სომხები, იბერები, ალბანელები, მაკრა-
ნები და სხვა ქართველი ტომებიც იმყოფებოდნენ. მოსე ხორე-
ნელი გვარწმუნებს, რომ სომხეთის მეფე ტიგრან პირველი
კიროსის მოკავშირე იყო ასტიაგთან ბრძოლის დროს, მაგრამ
ეს ძნელი დასაჯერებელია.

მეზობელი სახელმწიფოები მაშინვე მიხვდნენ რა საფრთხეს
წარმოადგენდა მათთვის კიროსის მონარქია და კავშირი შეჰ-
კრეს მის წინააღმდეგ. კავშირში ბაბილონის და ლიდიის გარ-
და ეგვიპტე და სპარტაც იღებდნენ მონაწილეობას. ლიდიე-
ლებმა არ მოუცადეს სანამ კიროსი თვით დაეცემოდა მათ
თავზე, გადალახეს საზღვარი და აიღეს ციხე პტერია. შემდეგ

ისინი მოკავშირეებს უნდა შეერთებოდნენ, მაგრამ კიროსმა აღარ დააცალა მათ ამდენი და დაესხა თავს ლიდიელებს. პირველი ბრძოლა გადუწყვეტელი დარჩა. ლიდის მეფე კრეზმა იფიქრა ამით საქმე გათავდაო (დროებით მაინც) და თავის სატახტო ქალაქ სარდესში დაბრუნდა. მაგრამ კიროსმა კიდევ უფრო დიდ ძალას მოუყარა, როგორცა სჩანს, თავი, გაჰყვა უკან კრეზს, შემოართყა ალყა სარდეს და რამდენიმე ხნის შემდეგ აიღო. დატყვევებულ კრეზს მან ცალკე ქალაქი მიუსაჯა სამყოფათ ეკატანის ახლო. ლიდიელები მალე აუჯანყდნენ სპარსელებს და სცადეს მათი უღელის მოშორება, მაგრამ კიროსის სარდლებმა ადრე დააცხრეს აჯანყება და დაამთავრეს ამ ქვეყნის დაპყრობა. არც ბერძენ-კოლონისტებს ეპიტანავათ სპარსელების ბატონობა. ზოგიერთმა ახალშენებმა, რომელნიც წინათ ლიდიელებს ემორჩილებოდნენ, სხვა ქვეყნებში გადასახლება არჩიეს სპარსელების დამორჩილებას, ზოგმა იარალით სცადა თავის დაცვა. დაპყრობილ ახალშენებში სპარსელები ტირანებს აბარებდნენ გამგეობას. ისინი უმთავრესს ყურადღებას ბაჟის აკრეფას აქცევდნენ, შინაგან საქმეებში კი თითქმის სრულიათ არ ერეოდნენ. ლიდის დაპყრობის შემდეგ ჯერი ბაბილონზე მიდგა. ერთი წარწერა, რომელიც რაულინსონმა აღმოაჩინა 1875 წელს გვაუწყებს, რომ კიროსი სუზიანიდან დაეცა თავს ბიბილონს. მეფე ნაბონიდი გაეგება მას წინ, მაგრამ სპარსელებმა დაამარცხეს იგი დღევანდელ აბუ-შაჰრაინთან და შემდეგ სიპარაც აიღეს. ნოემბერში (538 წელს) სპარსელებმა თვით ბაბილონსაც მოუღეს ბოლო. მეფე ნაბონიდი დატყვევებულ იქმნა და მალე გარდაიცვალა. ბაბილონის გამგეთ კიროსმა თავის შვილი კამბიზე დანიშნა. ორი წლის შემდეგ კიროსმა თავისუფლება მიანიჭა ნებუკადნეზარისგან დატყვევებულ იუდეელთ. მხოლოდ მცირე ნაწილმა ისარგებლა ნებართვით და დაბრუნდა სამშობლოში. მათმა მოქმედებამ განსაცვიფრებელი შედეგები გამოიღო როგორც ებრაელთათვის. ისე მთელ კაცობრიობისთვისაც:

ბაბილონისგან დამოკიდებული ქვეყნები თავის ნებით დამორჩილდნ სპარსელებს უნაყოფო სისხლის ღვრის თავიდან ასაცილებლათ, ამ გვართ კიროსის მონარქია უზარმაზარი სივრცისა შეიქნა. სადაჲდი უწევდნ მისი საზღვრები აღმოსავლეთით არ ვიცით, მაგრამ ადვილი საფიქრელია, რომ კიროსი ყველა იმ ქვეყნებსა ფლობდა, რომელნიც შემდეგ დარიოზის წარწერაში იხსენებიან¹⁾. ბერძნული მწერლობის გადმოცემით ბოლო დროს კიროსმა ჩრდილოეთ ირანში მცხოვრებ ნომადების წინააღმდეგ გაილაშქრა. ამ ნომადებს ზოგი მასსაგეტებს უწოდებს, ზოგი დაჰებს, ზოგი კი დერბოკებს. მათის მტკიცებით კიროსი დაიჭრა ამ ბრძოლაში და გარდაიცვალა (529 წელს). ჰეროდოტე და კსენოფონტე სამაგალითო მეფეთ სახავენ კიროსს. რამდენათ შეეფერებოდა ნამდვილი კიროსი მათგან დასახულს ძნელი სათქმელია. კიროსის დროს ეკუთვნის ალბათ მწერლობის შემოღება სპარსეთში. საწერი ნიშნები სპარსელებმა ბაბილონელებისაგან ისესხეს, და ასოებათ გადააკეთეს ისინი. (ბაბილონელები კი ამ

1) თუ ეს ასეა მაშინ საქართველო ისევე, როგორც სომხეთი კიროსის დროსვე უნდა მოჰყოლოდნ სპარსელთ უღელსა და ზედგავლენის ქვეშ, რომელმაც აქედან არაბების შემოსევამდე გასტანა ჩვენში. სომხეთი რომ კიროსის ხელში უნდა ყოფილიყო ამას დარის წარწერა გვიმტკიცებს. ვინ დაიპყრო ან როდის (თუ არ კიროსმა) ეს ქვეყანა, რომლის დაცხრობა ასე უძნელდება დარიოზს?

თუ სომხეთი კიროსის სახელმწიფოს ნაწილს წარმოადგენდა, მაშინ საქართველოც მის ხელში უნდა ყოფილიყო. წინააზიას არასოდეს მოსწრებია ძლიერი მბრძანებელი, რომელსაც სომხეთი ან მცირე აზია ჰპრობოდეს და საქართველოსათვის კი არ გაეწოდოს ხელი. არშაკუნიანები, რომაელები, სასანიანები, არაბები ყველა საქართველოსაკენ მიიწვევენ ზემოთ დასახელებულ ქვეყნების დაპყრობის შემდეგ. რომელი სამეფო არ ინატრებს კავკასიონის დიდებულ ქედს როგორც ბუნებრივ საზღვარს. რომელი მთავრობა ვერ მიხვდებოდა კავკასიონის კარების მნიშვნელობას. რა უნდა დასდგომოდა მაშასადამე წინ კიროსის მონარქიას, რომლის სული და გული ომი და ქვეყანათა დაპყრობა იყო.

ნიშნებს ან სიტყვების, ან მარცვლების: მაგიერათ ხმარობდენ).

ამ გვართ შეიძინეს სპარსელებმა ჰს ასო, რომელთა შემწეობითაც გაცილებით უფრო ადვილი იყო აზრების გამოხატვა ვიდრე იდვოგრამებით. რომელიმე ასოს შესაძენათ სპარსელები ასე იქცეოდენ: ისინი ბაბილონურათ წაიკითხავდენ ხოლმე ნიშანს (ასო-სიტყვას) გადათარგმნიდენ მას სპარსულათ და რა ასოთიც იწყებოდა სპარსული სიტყვა იმ ასოს აღმნიშნავათ დასდებდენ ხოლმე ნასესხებ ნიშანს. მაგალითათ იდვოგრამა, რომელსაც ბაბილონელები „ს‘ა-თ“ კითხულობდენ სპარსულში ასო „ა-ს“ უდრიდა, რადგან ბაბილონური სიტყვას „ს‘ა-ს (ბატონობა) სპარსულათ მთარგმნელი სიტყვა“ „აჰურა“ — ასო „ა“-თი იწყება.

კიროსი პასარგადეში იქმნა დასაფლავებული, რომლის აშენებას მასვე მიაწერენ. მისი ადგილი ტახტზე მისმა შვილმა კამბიზემ დაიჭირა: დარიოზის წარწერა გვიყვება, რომ კამბიზემ ტახტზე ასვლისას მოჰკლა თავისი ძმა სმერდისი ანუ ბარდია. რა იყო ამის მიზეზი არ ვიცით, რადგან ამ მეფის შესახებ ცნობები ნაკლებ მოგვეპოება.

კამბიზეს დროს ეგვიპტესაც უნდა ეგრძნო სპარსეთის რისხვა, მით უფრო, რომ იგი თავის დროს მის წინააღმდეგ მიმართულ კავშირში იღებდა მონაწილეობას. კამბიზემ გადასწყვიტა ორი მხრივ მიეტანა იერიში ეგვიპტეზე: ზღვით და ხმელეთით. ფლოტი მან ფინიკიელებს, კიპრელებს და მცირე აზიელ ბერძნებს შეადგენია. ამავე დროს არაბებს ბრძანება ჰქონდათ გაცემული, რომ უდაბნოში ჯარს წყალი არ დაჰკლებოდა. ამაზ-მეფე (II) აღარ მოსწრებია ამ უბედურობას. მისმა მემკვიდრემ პსამტიქ III პელუზიუბთან გადუღობა გზა სპარსელებს, მაგრამ რა შეეძლო ექმნა ამ პატარა ქვეყანას, როდესაც მთელი აზია იყო მის საზღვრებზე მოზღვაავებული. დამარცხებული მეფე მემფისში გაიქცა და იქ გამაგრდა. კამბიზემ მოციქულები გაუგზავნა მას და დამოორჩილება ურჩია, მაგრამ გამწარებულმა ეგვიპტელებმა ჩაქოლეს მოციქულები. ამის შემ-

დღე კამბიზე თვით გაემართა მუმფისისაკენ, აიღო იგი და თითო მოკლულ სპარსელს ათი ეგვიპტელი წააკლა თავზე. ჰსამიტის იგი მოწყალეთ მოეპყრო. მას სურდა ეგვიპტის გამგეობაც მისთვის ჩაებარებია, მაგრამ ჰსამიტისი შეთქმულობაში ჩაერია და სიკვდილით იქმნა დასჯილი.

ეგვიპტის გამგეთ ამის შემდეგ არიანდე იქმნა დადგენილი. როგორ ეპყრობოდა კამბიზე ეგვიპტელებს ძნელი სათქმელია. ბერძნები ისე აგვიწერენ საქმეს, თითქოს სპარსელების უღელი აფუტანელი ყოფილიყოს ეგვიპტისთვის. ერთი ადგილობრივი წარწერა კი პირიქით დიდის ქებით იხსენიებს კამბიზეს მმართველობას. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მართლაც ასე იყო. ზემოთაც დავინახეთ, რომ სპარსელები სრულიათ არ ავიწროებდენ თავის ქვეშევრდომ მცირე აზიელ ბერძნებს. კამბიზე არ დაკმაყოფილდა ეგვიპტეს და ეთიოპიასაც ეწვია. როგორცა სჩანს ზოგი ზანგთა ტომიც კი ემორჩილებოდა მას, კამბიზეს კართავოს დაპყრობაც სურდა, მაგრამ ფინიკიელი ზღვაოსნები ძალიან მტრულათ შეჰხვედენ ამ დაპირებას, და იგი იძულებული შეიქნა მიეტოვებია ეს აზრი.

კამბიზეს ეგვიპტეში ყოფნის დროს სპარსეთში მოგვმა გაუმატამ ბარდიათ (რომელიც როგორცა ვსთქვით კამბიზეს ტახტზე ასვლის დროს იქმნა მოკლული) გამოაცხადა თავი და ჩაიგდო ტახტი ხელში 522 წელს. კამბიზეს როგორცა სჩანს ნაკლებათ სწყალობდენ თავის ქვეშევრდომები, სხვაფრივ ძნელი ასახსნელია ეს ცვლილება. მეფე საჩქაროთ გამოეშურა ეგვიპტიდან, მაგრამ სანუგეშოთ ვერ სცნო მდგომარეობა აღბათ და ეკატანაში თავი მოიკლა. კამბიზე უკანასკნელი წარმომადგენელი იყო კიროსის ჩამომავლობისა. მითი შესწყდა მაშასადამე სამეფო გვარეულობა. გადარჩა მხოლოთ ერთი შტო, რომელიც ჰახამანისიდან მომდინარეობდა აგრეთვე. ამ შტოს ეკუთვნოდენ ჰისტასპე და მისი შვილი დარიოზი. უკანასკნელის წარწერა გვაუწყებს, რომ ტყუილა სმერდისი შეურაცხობდა სპარსულ ეკლესიებს. როგორცა სჩანს შედიელთ

რწმენა რამოდენიმეთ განსხვავდებოდა სპარსელების რწმენისაგან, (თუმცა ორივე ზოროასტრიანები იყვნენ) სხვათრივ გაუგებარი იქნება ეს ცნობა. დარიოზმა ისარგებლა ხალხის უკმაყოფილებით და შვიდ სხვა წარჩინებულთან ერთათ შეთქმულება მოახდინა უზურპატორის წინააღმდეგ. შეთქმულთ ჩაიგდეს ხელში ტყუილა სმერდიზი, მოჰკლეს იგი და დარიოზი გამოაცხადეს მეფეთ (521 წ.). საუბედუროთ ამ რევოლუციას მედელების აჯანყება მოჰყვა, რომელთაც არ უნდოდათ სპარსელებისთვის დაეთმოთ გავლენა. აჯანყების ცეცხლი მალე მთელს სახელმწიფოს მოედო. ყველა დაპყრობილმა ერებმა მოინდომეს სპარსელების ურდოსგან განთავისუფლება. ახალგაზრდა მონარქია მეტათ დიდ განსაცდელში იყო. ბეჰისტანის წარწერა 19 დიდ ბრძოლას ჩამოგვითვლის, რომელნიც დარიოზმა გადიხადა სანამ იგი საქმეს მოაგვარებდა. 521 წელსვე მედიას სუზიანა მიჰყვა, სადაც აჯანყებას ათრინა ხელმძღვანელობდა. დარიოზმა სძლია მას და აწამა, მაგრამ ამავე დროს ბაბილონში ნადინ ტაბელმა ნებუკადნეზარის შვილათ გამოაცხადა თავი. 6 დღის გამწარებული ბრძოლის შემდეგ სპარსელებმა სძლიეს მას ტიგროსის ახლო, შემოარტყეს ალყა ბაბილონს, აიღეს იგი და ეს უზურპატორიც აწამეს. მაგრამ სუზიანა ხელახლა აჯანყდა ვილაც მარტიას წინამძღოლობით, რომელიც იმანით ირქმევდა თავს. საბედნიეროთ ხალხმა მალე მიატოვა იგი, ასე რომ დარიოზს დიდი სისხლის ღვრა არ დასჭირვებია ამ ახალ აჯანყების დასაცხრობათ. მედიაში ამ დროს ფრავარტი განაგებდა საქმეს, რომელიც კიაკსარის შვილათ აცხადებდა თავს. დარიმ სარდალი ვიდარნა გაგზავნა მის წინააღმდეგ მაგრამ მან ვერა დააკლო რა უზურპატორს და იძულებული შეიქნა მაშველი ჯარის მოლოდინში თავის ბანაკში გამაგრებულიყო.

ამავე დროს აჯანყებული სომხების წინააღმდეგ დადარზი მოქმედებდა თავის ჯარით, მაგრამ ვერც ამას წაუვიდა საქმე კარგათ. სომხებმა სძლიეს მას და ძალიან შეავიწროეს. მიუხე-

დავით ამისა მათ მაინც ვერ შესძლეს მისი სომხეთიდან გამო-
დენა. დარბოზი იძულებული შეიქნა სარდალი ვაჰუმიზა მიე-
შველებია მისთვის, მაგრამ ვერც მან შესცვალა მდგომარეობა;
პირიქით სომხები ორჯერ დაეცენ მას თავს და ისიც ძალიან
შეაფიწროეს. ასე რომ ვაჰუმიზაც იძულებული შეიქნა ბანაკში
გამაგრებულიყო და ეცადა სანამ ახალი ჯარი მიეშველებოდა
მას. ამ აჯანყებათაგან ყველაზე საშიშარი ბაბილონისა იყო.
მისი დაცბრობის შემდეგ დარბოზი თავის ჯარით ვიდარნას სა-
შველათ გაემართა. სძლია ფრავარტის, დაიჭირა იგი და დაამა-
ხინჯა (ცხვირი და ყურები დაატრა). შემდეგ იგი თავის მამას
ჰისტასპესკენ გაეშურა და აქაც დააცხრო (პართთა) აჯანყება.
ამის შემდეგ დარბოზი სომხეთისკენ ფირქრობდა გალაშქრებას.
მაგრამ, ამ დროს სპარსეთში ახალი სმერდიზი გამოტყვერა. სა-
ბედნიეროთ სარდალმა არტავარდიამ მალე მოუღლო მას ბოლო.
შემდეგ როგორცა სჩანს სომხეთში და სხვა პროვინციებშიაც
მოაგვარა დარბოზმა საქმე.

ამ არეულობის დროს ეგვიპტეში კამპიზესგან დაყენებუ-
ლი არიანდე სრულიათ დამოუკიდებელი გახდა და ფულის
ქრაც კი იწყო თავის სახელით. სამეფოს დაწყნარების შემდეგ
დარბოზი გაემგზავრა იქეთკენ, დაიჭირა არიანდე და აწამა. მე-
ფის ეგვიპტეში ყოფნის დროს სომხეთი ხელახლა აჯანყდა.
ვილაც არახამ ნებუკადნეზარათ გამოაცხადა აქ თავი, მაგრამ
სარდალმა ვინდავრანამ დაიჭირა იგი და ჯვარს აცვა. ეგვიპ-
ტეში დარბოზი დიდის თავაზიანობით ეპყრობოდა ადგილო-
ბრივ მცხოვრებთ. მან აუგო აქ ღმერთ ამონს ტაძარი, და-
მთავრა აგრეთვე ის არხი, რომელიც თავის დროზე ნექომ დაი-
წყო ნილოსის ზღვასთან შესაერთებლათ. ამ არხმა ძალიან შეუ-
წყო ხელი ეგვიპტეს და ინდოეთის შუა ვაჭრობას. იგი ტრაია-
ნეს დროსაც კი ვარჯოდჲ სახმარათ. შემდეგ არაბებმა ხელახლა
აღადგინეს იგი.

დარბოზის ეგვიპტეში ყოფნის დროს მოუკვდათ ეგვიპტე-

ლებს აპისი¹⁾. მეფემ დიდი თანხა დასდო მის ჯილდოთ, ვინც ახალ აპისს აღმოაჩენდა ეგვიპტეში.

დარიოზმა თვითონ გამოსცადა რამდენათ იყო მისი უზარმაზარი სამეფო მჭიდრო ორგანიზაციას მოკლებული. ამიტომ მან გადასწყვიტა ძირითადი ცვლილებები მოეხდინა მართვა გამგეობაში. მთელი სახელმწიფო მან რამდენიმე ნაწილათ დაჰყო, რომელთაც სათავეში სატრაპები ჩაუდგენენ. (ხმატრაპავან — დაახლოებით ჩვენს ერისთავს უდრის = Landesherrscher). ბეჰისტანის წარწერა 23 სატრაპიას ჩამოგვითლის, ჰერდოტე კი, რომელიც არტაქსერქსეს სიებით სარგებლობდა, მხოლოდ ოცს. სატრაპები ჩვეულებრივ მეფის მახლობელთაგან ირჩეოდნენ. მათ ებარათ ადგილობრივი სამხედრო-ძალები, ამასთანავე მართვა-გამგეობა და ბაჟის აკრფვა. ამ გვარათ სატრაპი თითქმის განუსაზღვრელი მეფე იყო თავის სატრაპიაში²⁾. დარიოზს კარგათ ესმოდა ეს. ამიტომ მან ამ გვარათ შეზღუდა მათი ძალა. მან ჩამოაშორა მათ ვავლენას ციხეები და დიდი ქალაქები, რომელთა გამგეები სრულიათ დამოუკიდებელნი იყვნენ მისგან. მან შეჰქმნა ცალკე მეთვალყურეთა ჯგუფი, რომელნიც ჩუმათ ზვერავდნენ სატრაპების მოქმედებას და შემდეგ მეფეს გადასცემდნენ ყველაფერს. დრო გამოშვებით მეფის მიერ არჩეული მოხელე ჯარით ეწვეოდა ხოლმე სატრაპს და ანგარიშსა სთხოვდა მას. გარჯა ამისა ყოველ სატრაპს გადასწყვეტილი თანხა უნდა ეძლია ხაზინისათვის წლიურათ. ამ თანხებიდან სამეფოს 14 ათასი ტალანტი (320 მილიონამდე მანეთი) შემოსდიოდა წლიურათ.

მეტათ მნიშვნელოვანი იყვნენ დარიოზის ფინანსიური რეფორმებიც. აქნამდი სახელმწიფოში სხვა და სხვანაირი ფული ტრიალებდა. მათ შორის დამოკიდებულება არ იყო კანონით

1) ხარი, რომელსაც განსაკუთრებული ნიშნები უნდა ჰქონოდა და რომელიც ღმერთი პტაჰს განხორციელებათ ითვლებოდა.

2) მით უფრო, რომ ზოგიერთ მათგანს მაგალ. პონტოში და სომხეთში უფლება მამიდან შვილზე გადადიოდა.

განმარტებული, და ეს დიდ უწესრიგობას იწვევდა ვაჭრობაში. დარიოზმა აღკვეთა ეს უწესობა. მან თვით იწყო ფულის ქრა და ერთი მთლიანი სისტემა გააბატონა მთელ სახელმწიფოში. უდიდესი ზომას ამ სისტემაში ტალანტი წარმოადგენდა, რომელიც ორნაირი იყო — დიდი და პატარა; პირველი დაახლოებით $121\frac{1}{2}$ გირვანქას = უდრიდა, მეორე კი $60\frac{2}{3}$ -ს. ტალანტის $\frac{1}{6}$ -ს მინა წარმოადგენდა, რომელიც თავის მხრივ 60 შეკელათ იყოფოდა. ფული ზოგი ოქროსი იყო, (როგორც მაგალითათ დარეიკონი), ზოგი კი ვერცხლისა. ფულეებზე ჩვეულებრივ შემდეგი გამოხატულებანი იხმარებოდენ: მეფე, (რომელიც შუბით და ჯილითაა აღჭურვილი) ხომალდი, ეტლი (შემზული) და ქალაქი. დარიოზი მეტათ მოწადინებული იყო ვაჭრობა-მრეწველობა განეფითარებია თავის სამეფოში. ძალიან სასარგებლო უნდა ყოფილიყო ამ მიზნის განსახორციელებლათ სახელმწიფო გზების გაყვანა. ერთი მათგანი (უმთავრესი) სუზიდან იწყებოდა, შემდეგ გადივლიდა არბელას, დიარბაკირს, კომანას და სარდეს აღწევდა. მეორე გზა ისსოსიდან ერზინგიანამდე მიდიოდა და შემდეგ საქართველოსკენ აჰყვებოდა. შოავარ გზაზე 111-ი საფოსტო სადგური ითვლებოდა. სადგური ამასთანავე ჩაფარხანას წარმოადგენდა, სადაც შიკრიკებს მუდამ მზათ ჰყავდათ შეკაზმული ცხენები ოფიციალური ბრძანებების ჩქარა გადასაცემათ.

ვაჭრული მოსახრებითვე ხელმძღვანელობდა დარიოზი, როდესაც მან სკილაქსის ექსპედიცია მოაწყო არაბეთის გა-მოსაკვლევათ.

თავის მეფობის ბოლო დრო დარიოზმა ლაშქრობებში გაატარა. პირველ ყოვლისა მან მოისურვა სამხრეთ რუსეთში მცხოვრები სკვითების დამორჩილება. რისთვის დასჭირდა ეს სპარსეთის მეფეს არ ვიცით. შესაძლოა სკვითები თავის მოულოდნელი თავდასხმებით მოსვენებას არ აძლევდენ სპარსეთის განაპირა პროვინციებს. სანამ ლაშქრობას მოაწყობდა მეფემ შავი ზღვის ნაპირების გამოკვლევა დაავალა თავის მეზღვაურებს.

515 წელს მან გადაიარა თავის ჯარით ბოსფორი და გაემართა ჩრდილოეთისკენ. ღუნაის ნაპირებზე, ამ დროს გეტები ცხოვრობდნენ. დარიოზმა დაიპყრო ისინი და გადაიარა ღუნაი. როგორც ჰეროდოტეს მოწმობიდან სჩანს იგი ფიქრობდა ჩრდილოეთ კავკასიამდე მისულიყო და დარიალის ხეობით დაბრუნებულიყო სპარსეთში. მაგრამ არც მას და არც მის თანამედროვეთ არ ჰქონდათ წარმოდგენა სამხრეთ-რუსეთის სივრცის შესახებ, სადაც ამ დროს ნომადები დახეტიალობდნენ თავის ჯოგებით. ამ უკანასკნელების და მორჩილება შეუძლებელი ხყო, რადგან ესენი ერთ დღეს აქ იყვნენ თავის სარჩო-საბადებელით და მეორე დღეს სულ სხვაგან.

ლაშქრობამ უნაყოფოთ ჩაიარა და მხოლოთ სახელი გაუფუჭა სპარსეთის ძლიერებას, მეტადრე მცირე აზიელი ბერძნების თვალში, რომელთაც 500 წელს იარაღით სცადეს სპარსეთის უღლის მოშორება. აჯანყებაში კიპრიდან მოყოლებული ბოსფორამდე ყველა ახალშენებმა მიიღეს მონაწილეობა. მათს ძალას ფლოტი წარმოადგენდა, მაგრამ მასაც სძლიეს სპარსელებმა კუნძულ ღიადეს ახლო. 495 წელს მათ აიღეს და აქციეს მილეტი, რომელიც დიდ როლს თამაშობდა აჯანყებაში. შემდეგ ასეთივე ბედი ეწვია სხვა აჯანყებულ ქალაქებსაც. გამარჯვებულმა სპარსელებმა აღარ მოისურვეს ამით დაკმაყოფილება. მარდონი შეეცადა ფრაკიაში და მაკედონიაშიაც მოეკიდებია ფეხი. შემდეგ მან საბერძნეთზედაც გაილაშქრა, მაგრამ ათოსის ახლო ქარიშხალმა დაამსხვრია მისი ფლოტი დი ცდამ ტყულა ჩაიარა. ორი წლის შემდეგ 490 წ. სპარსელებმა ხელ-ახლა მოაწყვეს ლაშქრობა და გადავიდნენ ატიკაში, მაგრამ მარათონის ველზე ათენელებმა სძლიეს სპარსელებს და მით თავის ვაჟკაცობით და სისხლით გამოისყიდეს თავისუფლება. ამ ზედი ზედმა დამარცხებებმა ძალიან გაუტეხეს სახელი სპარსეთს. მის აღსადგენათ დარიოზმა გადასწყვიტა უსათუოთ დაეპყრო საბერძნეთი და ენერგიულათ შეეუდგა მზადებას. მისდა საუბედუროთ ამ დროს ეგვიპტეში

აჯანყება მოხდა და სპარსეთს საბერძნეთისთვის აღარა სცხელოდა. ამასობაში მას სიკვდილმაც უწია, (485 წელს) ასე რომ იგი ეგვიპტის დომშიდებამაც კი ვერ მოგსწრო. ამ გვართ საბერძნეთში ლაშქრობა ჯერ-ჯერობით გვერდზე დარჩა.

ერანს ძვირათ მოსწრებია ისეთი დიდებული მეფე როგორც დარიოზი. იგი ხშირათ დესპოტურათ სასტიკი იყო თავის მტრების წინააღმდეგ, მაგრამ არც სულგოძელობა იყო მისთვის უცხო რამ, არც ერთ მეფეს არ მიუძღოდა ისეთი დიდი ღვაწლი სპარსეთისადმი, როგორც მას. უცხო ტომის ქვეშევრდომთ წინააღმდეგ იგი მეტათ აზრიან პოლიტიკას აწარმოებდა. ლმობიერათ ეპყრობოდა მათ რწმენას. ენებს კი (ელაპურს სუზურს) ისეთივე უფლებები ჰქონდათ მის სამეფოში, როგორც თვით სპარსულს.

დარიოზის ადგილი ტახტზე მისმა შვილმა კსერქსემ (სპარსულათ ხშიარშა) დაიჭირა (485—65). პირველი მისი ზრუნვა ეგვიპტის აჯანყების დაცხრობა იყო. მისმა ჯარმა მალე დაამარცხა აჯანყებულთა მეთაური ხაშაბო და აღადგინა წესიერება, რის შემდეგ ეგვიპტის გამგეთ მეფის ძმა ასემენე იქმნა დანიშნული, რომელმაც სასტიკი რეჟიმი შემოიღო აქ. ეგვიპტელებს ბაბილონელებმაც წახედეს, აჯანყდნენ და მოჰკლეს სატრაპი ზოპირი, მაგრამ მისმა შვილმა მეგაბიზემ მალე დაამხო აჯანყება. სახელმწიფოს დაწყნარების შემდეგ კსერქსე ენერგიულათ შეუდგა საბერძნეთის წინააღმდეგ მიმართულ ლაშქრობის მოწყობას. ჯარების თავმოსაყარ ადგილათ სარდე იქმნა არჩეული. აქედან დაიძრა იგი 480 წელს და ხომალდებისგან შემდგარი ორ ხიდის შემწეობით გადაიარა ჰელლესპონტი. ჯარის რაოდენობას ჰეროდოტე 5 მილიონათ აღრიცხავს. თერმოპილეს წარწერა 5 მილლ. კტეზიასი 800 ათასათ, თავის თავათ ცხადია ყველა ეს ცნობები მეტის მეტათ გადაჭარბებულნი არიან. პატრიოტულის გოძნობით გატაცებული ბერძნული მწერლები ცდილობდნენ რაც შეიძლება სახელოვანათ გამოეყვანათ თავის გმირული წარსული. ეს აღ-

ვილი ვასაგებია, მაგრამ სრულიათ ვაუფებარია, რატომ იმეორებენ დღესაც ასეთვე უაზრო მტკიცებას ისეთი სპეციალისტები, როგორც იუსტი და ნოლდვეე, რომელნიც ერთ მილიონათვე რაცხენ ქსერქსეს ჯარს. ერთი მილიონი ჯარი არა თუ ქსერქსეს თვით ჩინგიზხანსაც კი არ გამოუყვანია ბრძოლის ველობე. ასეთი დიდი ჯარის დაგროება, დაძვრა და სურსათით უზრუნველყოფა ლაშქრობის დროს, მხოლოთ ტეხნიკურათ განვითარებულს დღევანდელ სახელმწიფოს შეუძლია, სპარსეთი კი მოკლებული იყო ამ საშუალებებს. დებორიუკი სპართლიანათ დასკვნის, რომ ქსერქსეს ჯარი 60 ათასზე მეტი (45 — 55-მდე) არ უნდა ყოფილიყო.

ლაშქრობაში კავკასიური რაზმებიც იღებდენ მონაწილეობას. პეროდოტეს მოწმობით სომხებს და ფრიგიელებს არტოხზე სარდლობდა — ესენი ტყავისგან მოწნულ-მუზარადებით, ვიწრო ფარებით და შუბებით იყვნენ შეიარაღებულნი. მესხებს და ტიბარენებს დარიოზის შვილი არიომარდე წინამძღვრობდა მაკრონებს და მოზინოკებს — არტიაქტე, კოლხებს და მარებს — ფარანდატე; სასპირებს და ალაროდიებს — მასისტე. ქართველ ტომები ასე იყვნენ თურმე შეიარაღებულნი: მესხები, ტიბარენები, მაკრონები და მოზინოკები ატარებდენ სელისაგან ნაქსოვ საცავეებს, მუზარადს, პატარა ფარებს და გრძელ შუბებს. კოლხები და სასპირები — ხის მუზარადებს, ტყავის ფარებს, მოკლე შუბებს და ხმლებს. რკინის მუზარადებით მხოლოთ სპარსული ქვეითი ჯარი იყო აღჭურვილი. სპარსელებმა გაარღვიეს აგრ-შოპილეს კარები, ჩაეშვენ ატტიკაში და აიღეს ათენი, მაგრამ პერძებმა დაამარცხეს სპარსული ფლოტი და ამის შემდეგ ჯარიც იძულებული შეიქცა უკან დაეხია (უფლოტოთ შეუძლებელი იყო ჯარის უზრუნველყოფა სურსათით). ქსერქსე უკან დაბრუნდა და თესალიაში მარდინი დასტოვა ჯარის ნაწილით შემდეგში ომის განსახლებლათ. 479 წელს პერძებთ შეერთებულმა ძალებმა სძლიეს სპარსელებს პლატეას ახლო და მით სამუდამოთ განუცრუეს მათ ელოლიან დაპყრობის იდეა.

მაღე მათ ფრაკიიდან და მაკედონიიდანაც გამოდენეს ესენი და მცირე აზიელ მოძმეებსაც გაუწოდეს ხელი. რამდენიმე წლის შემდეგ ქსერკსე სასახლის რევოლიუციის მსხვერპლი შეიქნა. გვარდირის უფროსი არტაბანი და საჭურისი მიორადატე შეითქვნენ და გამოასალმეს მეფე სიცოცხლეს.

ქსერკსეს დროს უფუფუნებამ როგორც ამბობენ უმაღლეს წერტილს მიაღწია. თავის თავათ ცხადია იგი ყველაზე უფრო სასახლეში იყო განვითარებული. მეფის სამკაულები 12 ათასი ტალანტი ღირდა. სასახლეში ჭამასმას განსაკუთრებული ყურადღება ჰქონდა მიქცეული. განთქმული მზარეულები ისეთვე დიდ ჯილდოს იღებდენ როგორც სახელმწიფოს უდიდესი მოღვაწენი. ყოველი პროვინცია ვალდებული იყო თავის საუკეთესო ხილი ეგზავნა მეფის სუფრისთვის. სპარსელებმა შემოიღეს ტკბილეულობის (დესსერტის) ხმარება საქმელის შემდეგ. სწავთა შორის ჭამის წინ და მის შემდეგ ხელის დაბანას წესი მოითხოვდა.

არტაბანს თვითონ უნდოდა გამეფებულიყო, ამიტომ მან ქსერკსეს მისი უფროსი შვილი დარიოზიც მიაყოლა თან, მაგრამ მეორე შვილმა არტაქსერკსე—მზარგრძელმა (ლონგიმანი—დარგადასტა) თვითონ გამოათხოვა იგი სიცოცხლეს და დაჯდა ტახტზე. ეს მისმა უფროსმა ძმამ ჰისტასპემ არ იჩინავა და წაედავა მის ტახტს, მაგრამ არტაქსერკსემ ორჯერ სძლია მას და შეინარჩუნა ტახტი. ამ არეულობების დროს ლიბიის მთავარმა ინაროზმა ააჯანყა ეგვიპტე, მოჰკლა ახემენე და მთელი პროვინცია იგდო ხელში. მიუხედავად ამისა მას არ ჰქონდა თავის იმედი და ამიტომ ათენელებს შესთხოვა შველა, რომელთაც მართლა მიახმარეს მას ესკადრა. სპარსელებმა ცხარე პროტესტი განაცხადეს ამაზე, მაგრამ აქედან რასაკვირველია არა გამოვიდა რა. ამის შემდეგ სპარსელებმა სირიის სატრაპს მეგაბიზეს გამოუწყვეს ჯარი და ფლოტი და დაავალეს ეგვიპტის დაცხრობა. მეგაბიზემ მართლაც კარგათ წაიყვანა საქმე. 455 წელს მან მოსპო ათენელთ ესკადრა, სძლია ეგვიპტელებ-

საც, დაიჭირა ინარობი და ჯვარს აცვა იგი. ამ გამარჯვებამ ისეთი გავლენა იქონია ბერძნებზე, რომ ისინი სპარსეთის სასარგებლო ზავზედაც კი დათანხმდნენ, რომელიც 449 წელს იქმნა შეკრული, როგორ ჩაიარა არტაქსერქსეს მეფობის დანარჩენმა დრომ, ამის შესახებ ძალიან ცოტა ცნობები მოგვეპოვება. ყოველ შემთხვევაში ის, რასაც კტეზიასი გვიყვება ამ საგნის შესახებ გვიმტკიცებს, რომ შინაგანი მდგომარეობა სახელმწიფოში მეტათ ორკოფი იყო და ხშირათ ირღვეოდა აჯანყებებისაგან. განსაკუთრებით საშიშარი აღმოჩნდა სახელმწიფოსთვის სატრაპის შეგებიზეს აჯანყება. არტაქსერქსე ძალით ვერას გახთა რა მის წინააღმდეგ და იძულებული შეიქნა მორიგების გზას დასდგომოდა.

მიუხედავათ ყველა ამ უბედურობისა არტაქსერქსემ მაინც გამოავარგა ქსერქსეს დროს აწეწილი ფინანსური მდგომარეობა.

ამ მეფის სიკვდილის შემდეგ ტახტი მისმა შვილმა კსერქსე მეორემ დაიჭირა, მაგრამ 45 დღის მეფობის შემდეგ იგი თავის ნახევარ ძმის სოგდიანეს მსხვერპლი შეიქნა. უკანასკნელს თავის მხრივ მესამე ძმა ოხოსი წაედავა ტახტს. 423 წელს ოხოსმა სძლია ძმას და დარიოზ მეორის სახელით თვით იპყრა სკიბტრა, მაგრამ არც მას ჰქონია მოსვენება. სირიაში მას არსიტე (ძმა) აუჯანყდა, ლიდიაში კი სატრაპი პისსუთენე. არსიტე, რომელსაც თავისმავე ჯარმა უღალატა, მალე ჩაუვარდა მეფეს ხელში. სამაგიეროთ პისსუთენეს ვერა მოუხერხა რა მთავრობამ, სანამ იგი მეფის ერთგულმა სატრაპმა ტისსაფერნმა არ მოაკვლევია ვერაგულათ. მაგრამ მისმა შვილმა ამორგოსმა, რომელმაც შემდეგ ათენელებიც მიიშველა, ენერგიულათ განაგრძო ბრძოლა. ამ აწეწილობის დროს ეგვიპტემაც იხელთა დრო და ხელახლა გადიგდო სპარსელების უღელი. სახელმწიფო იმდენათ დაქვეითებული იყო, რომ მან ვეღარ შესძლო ამ ფრიად მნიშვნელოვანი პროვინციის უკან დაბრუნება. ბერძნების წინააღმდეგ სპარსეთი ამ დროს შუღლის პოლიტიკას

აწარმოებდა. მათთვის ჯერჯერობით ათენელები უფრო საშიშარნი იყვნენ (თავის ფლოტით), ამიტომ ესენი სპარტას უჭერდნენ მხარს. მათის დახმარებით დასცა მეფე ლიზანდრემ ათენს უკანასკნელი ლახყარი. (ათენის აღება სპარტელების მიერ 404 წელს).

ამ წელსვე გარდაიცვალა დარიოზ მეორე. მისი ადგილი არსაკემ იგივე არტაქსერქსე მე-II-მ დაიკირა. უმცროსი შვილი დარიოზისა კიროსი ამ დროს მცირე აზიაში იყო. მამის სიკვდილის გაგებისას ესეც ეცადა ტახტის ხელში ჩაგდებას. მაგრამ მისი ცდა დაგვიანებული აღმოჩნდა. არსაკემ (იგივე არტაქსერქსე მეორე—მნემონი) დაატყვევა იგი, მაგრამ დედოფალმა პარისატისმა იმდენი ქნა, რომ გაანთავისუფლებია იგი. კიროსი ხელახლა დაბრუნდა მცირე აზიაში და მოფიქრებულათ შეუდგა ნიადაგის შხადებას თავის ძმის ტახტიდან ჩამოსაგდებათ. ამისათვის პირველ ყოვლისა ჯარი იყო საჭირო. სხვა და სხვა მიზეზების მოდებით მან ცამეტი ათასამდე დაქირავებულ ბერძენს მოუყარა თავი, რომელნიც ამ დროს საუკეთესო ჯარს წარმოადგენდნენ და ბევრათ სჯობდნენ სპარსელებს. ლიდის სატრავს ტისაფერნეს არ გამოჰპარვია კიროსის სამხადისი. მან დროზე შეატყობინა მეფეს, რა საფრთხეს უშხადებდა მას უმცროსი ძმა. 401 წელს კიროსი თავისი ჯარით დაიძრა სარდელთან და შემდეგ დაეშვა ბაბილონისაკენ.

ბერძენებს კლევარხე, პროკსენე და მენონი წინამძღვრობდნენ. კუნაქსასთან არტაქსერქსე გამოეგება ძმას თავის უზარმაზარი ლაშქრით, მაგრამ ბერძენების გუნდი შევარდენივით იფრენდა ხოლმე სპარსელების რაზმებს სადაც კი წააწყდებოდა მათ. ექვს გარეშეა, კიროსი ნაადრევათ გამოათხოვებდა ტახტს არტაქსერქსეს, მაგრამ მისდა საუბედუროთ ერთი შეჯახების დროს იგი დაიჭრა და მოკვდა. ბერძენთ ლაშქარი პირში ჩალა გამოვლენებული დარჩა. კლევარხემ შესთავაზა ბერძენების სახელით ტახტი ზოვ წარჩინებულ სპარსელს, მაგრამ ამოათ. მეტი გზა არ იყო, ამ პატარა გუნდს ხმლით უნდა გა-

ეკავა ვხა და დაბრუნებულიყო სამშობლოში. ბოლოს სპარსელებმა ლალატით წინამძღვრებიც დაუხრცეს მათ, მაგრამ მიუხედავად ამისა ქსენაფონტეს და სხვების წინამძღოლობით მათ დააღწიეს თავი სპარსელებს, ავიდენ სომხეთში, გადაიარეს ქართვ. ტომების-მაკრონების, კოლხების და მოზინოკების ადგილები და შიდაღწიეს ტრაპიზონს. ამ საკვირველმა დაშქრობამ მთელ ქვეყანას ცხადათ დაანახვა, რომ სპარსეთი, როგორც სამხედრო ძალა ჩირათაც აღარ ღირდა. ამ დროს კიროს სხვათა შორის სპარტაც უწყობდა ხელს. ამის საპასუხოდ კოროსის მოადგილე ტისაფერნე ძალათ შეუდგა მცირე აზიელი ბერძნების დაპყრობას, რომელთა მფარველათ ამ დროს სპარტა ითვლებოდა, როგორც უპირველესი სახელმწიფო საბერძნეთში. ტისაფერნის პოლიტიკას სპარტასთან ომი უნდა მოჰყოლოდა, მაშასადამე, და მოჰყვა კიდევ. დასაწყისში ორივე სახელმწიფოს ზაბუნათ მიჰყავდა საქმე. მხოლოდ მას შემდეგ, რაც სპარტის მეფე აგეზილამ იკისრა ჯარის წინამძღოლობა (396 წელს) სპარტელებმა რამდენიმეჯერ დაამარცხეს სპარსელები. უკანასკნელები მალე მიხვდნენ, რომ მათზე უკეთ ბერძნები შესძლებდნენ სპარტელებთან ბრძოლას (საბერძნეთშივე) და წააქეზეს ყველა ის სახელმწიფოანი, რომელთაც მოყინქებული ჰქონდათ სპარტელების ბატონობა საბერძნეთში (თებგლები, ათენელები). ეს საშუალება მეტათ ნაყოფიერი აღმოჩნდა და სპარტელები მალე დიდ განსაცდელში ჩავარდნენ. ამავე დროს ათენელმა კონონმა, რომელიც სპარსეთს ემსახურებოდა, სასტიკათ დაამარცხა სპარტას ფლოტი კნიდოსის ახლო და მით ბოლო მოუღო მის ათის წლის ზღვაზე ბატონობას. სპარტამ საჩქაროდ გამოიწერა აგეზილამ სპარსეთიდან, მაგრამ ვერც მან და მისმა ჯარმა გამოავარგეს საქმე, და ომი, ე. წ. ანტალკიდის ზავით გათავდა (387). ზავი მეტათ სასარგებლო აღმოჩნდა სპარსეთისთვის და მეტათ საზარალო მთელი საბერძნეთისთვის. სპარსეთს ხელახლა ეძლეოდა მცირე აზიის ნაპირები. გარდა ამისა ავტონომიის სახელით მთელი საბერძნეთი ურიცხვ პაწია სძმეფოებათ ქუც-

მაცდებოდა, რომელნიც ვერას გზით ველარ ასცდებოდნენ სპარსეთის ზედგავლენას. თვით სპარტაც კი სპარსეთისგან დამოკიდებული უნდა ყოფილიყო ფაქტიურათ ამ ზავის შემდეგ. ამ თვალსაჩინო ნაყოფს ვერას დროს ვერ მიაღწევდა შინაგანათ განხრწნილი სპარსეთი, რომ თვით ბერძნების პარტიკულარიზმს არ შეეწყო მისთვის ხელი. საბერძნეთის გარდა სპარსელებს ყველგან უხეიროთ მისდიოდათ საქმე. კიპრის აჯანყება მაგალითათ მათ დიდი გაჭივრების შემდეგ დააცხრეს. კალუსიელთ წინააღმდეგ მიმართული ლაშქრობა სულ სასირცხოთ გათავდა. უკანასკნელთ ჩაიმწყვრიეს მოხერხებულ ადგილას სპარსული ჯარი და გაწყეტას უპირებდენ მას, მაგრამ სპარსელებმა ფულით გამოისყიდეს თავი.

ყველა ამ მარცხებთან ერთათ სპარსელებს ეგვიპტესთანაც უხებოდათ ბრძოლა, რომლის წინამძღრობა მათ დაბოლოს სატრაპს ფარნაოზს ჩააბარეს. უკანასკნელს მუდამ კინკლაობაჰჰქონდა ბერძენთა რაზმის უფროს იფიკრატესთან, ასე რომ არც ამ ლაშქრობიდან გამოვიდა რამ. ღვთის წინაშე ეგვიპტის მეფე ნეგტანებიც კარგათ მომზადებული დახვდა მათ. სახელმწიფოს შინაგანმა გახრწყნილებამ არტაკს II დროს უკიდურეს ხარისხს მიაღწია. სატრაპები სრულიათ დამოუკიდებელნი გახდენ, ისინი არა თუ ურთიერთ შორის ჰკრავდენ კავშირს ცენტრალური ძალის წინააღმდეგ, გარეშე მტრებსაც კი უწვდიდენ ხოლმე ხელს. სახელმწიფოს აღარ ჰქონდა ძალა ჩვეულებრივით გზით შებრძოლებოდა მათ და ათასნაირ ვერაგულ საშვალებას ხმარობდა საშიშარი სატრაპის. პირადათ ხელში ჩასაგდებათ მაგრამ მის ადგილს, რასაკერველია, მალე სხვა იკერდა. არტაკსერსეს სიკვდილის შემდეგ ტახტი მის შვილს ოზოსს ერგო. ესენერგიული კაცი იყო, რომელიც თავის მიზნის ასასრულებლათ არავეთარი სისაძაგლის წინ არ დაიხევდა უკან. პირველ ყოვლისა იგი იმას უფროთხოდა ტახტს არავინ შესცილებოდა ამის თავიდან ასაცილებლათ მან დაჰკერია ყველა თავის ძმები ნახევარ ძმები და სიცოცხლეს გამოასალმა ისინი. აჯანყებულ

სატრაპიებს მის დროს ფრიგია და მიზია მიემატენ და შემდეგ კიპრი, ფინიკია და იუდეაც მიჰყვენ, უკანასკნელთ სხვათა შორის ეგვიპტეც უწყობდა ხელს. ოხოსი იგივე არტაქსერკსე III საყვირველის ენერგიით შეუდგა სახელმწიფოს აღდგენის საქმეს.

პირველ ყოვლისა იგი ფინიკიის წინააღმდეგ გაემართა ჯარით, რომლის საუკეთესო ნაწილს 10 ათასი დაქირავებული ბერძენი წარმოადგენდა. სიდონის ალყა დიდი ხანი არ გაგრძელებულა. მის მეფე ტენიესს მალე უსუსტა გამბედაობამ და მან გადასცა ქალაქი სპარსელებს. ამ გამარჯვებამ სხვა აჯანყებული პროვინციების ბედობალიც გადასწყვიტა. ყველამ დამორჩილება არჩია ბრძოლას.

არტაქსერკსე III ახლა ეგვიპტეს მიუბრუნდა. ბერძნებმა აქაც დიდი სამსახური გაუწიეს სპარსელებს, განსაკუთრებით, როდოსელებმა სარდალმა მენტორმა, რომელიც წინათ ეგვიპტის მეფეს ემსახურებოდა. 344 წელს ეს ქვეყანა უკვე სპარსელების ხელში იყო, რომელთაც სასტიკათ მოაწიანებინეს მას ძველი ცოდვები.

ამ გვართ არტაქსერკსემ III ხელახლა აღადგინა სახელმწიფოს მთლიანობა და დაადგინა მასში (დროებით მაინც) მყუდროება.

საბერძნეთში იგი უნდო თვალთ უყურებდა ახალგაზდა მაკედონიის გაძლიერებას. იგი გრძნობდა რა საფრთხეს წარმოადგენდა ფილიპეს სამეფო სპარსეთისთვის და საშუალებას არ ზოგავდა მისი მტრების დასახმარებლათ. სპარსეთის საუბედუროთ ეს ენერგიული მეფე მაშინ მოაკლდა მას, როცა იგი ყველაზე საჭირო იყო მისთვის. 338 წელს იგი მოწამლულ იქმნა ბაგოაზის მიერ. უკანასკნელმა ჯერ მეფის წული არსე დასვა ტახტზე, მაგრამ ურჩობა დაატყო მას და ისიც მოჰკლა. ამის შემდეგ მან ტახტი არტაქსერკსე მეორის ძმისწულის შვილს კოდომანს, იგივე დარიოზ III უბოძა, რომელიც წინათ სომხეთის სატრაპათ იყო. თავის თავათ ცხადია, კოდომანმა პირველივე შემთხვევით ისარგებლა თავიდან მოცილებიან თავ-

ხედი დიდებული, იმ დროს, როდესაც სპარსეთი ამ არეულობებით იყო მოცული, მაკედონის მეფე ფილიპე ხმაღსა ლესდა მის წინააღმდეგ. მეფე არსეს დროს მისი გაწყობილი რაზმები, რომელთაც წინ პარმენიონი უძღოდა, პირველათ გაჩნდნენ მცირე აზიაში (მშენ წყოს) და დაიწყეს სპარსელებთან ძლევა-მოსილი ბრძოლა. მაგრამ ამასობაში ფილიპე მოჰკლეს. ალექსანდრეს ტახტზე ასვლას ათენის აჯანყება მოჰყვა. პარმენიონი იძულებული შეიქნა შეეწყვიტა ბრძოლა და სამშობლოში დაბრუნებულიყო. დასაფლავთ მცირე აზიის სატრაპმა მემნონმა, რომელიც თავის გარდაცვალებულ ძმას მენტორს გამოენაცვლა ამ თანამდებობაში, ხელახლა დაუბრუნა ამის შემდეგ სპარსეთს მაკედონელთაგან წართმეული ადგილები. მაგრამ სპარსეთს დიდი ხანი არ მოუხვენია. მაკედონელები მალე მოველინენ მას ალექსანდრეს წინამძღოლობით და სავსებით მოუღეს ბოლო ამ სახელმწიფოს გაწვავებულ სიცოცხლეს.

წყაროები:

- 1) Fr. Spiegel
Iranische Alterthumskunde Band I.
- 2) F. Justi Herrschaft der Achemeniden.
- 3) Th. Nöldeke
Geschichte des medischen u. achemenid. Reiches.
- 4) F. Justi Geschichte der orient. Völker in Alterthum.
- 5) Fr. Spiegel Iran.
- 6) Herodotus Musen.

არშაკუნიანების ხანა.

აღექსანდრეს დაშქრობის და საშეფოს დაბრუნების საქართველოში.

შინაარსი: აღექსანდრე გადადის დარდახელის სრუტეს. ადგილობრივი სტრანეები ვერ ათვისებენ საფრთხეს. ბრძოლა გრანბიკის ნაძირებთან. მითრადტე ხეობით მოახილდება მას. კაპანდოკიის სტრანში აწიარათე გარბის. საბიქტა ამ ქვეყნის მმართველი. ბრძოლა ასსასთან. შედეგები ამ ბრძოლისა. აღექსანდრე სირიაში, თინიკიაში და ეგვიპტეში. გაგზამულას ბრძოლა. აღექსანდრე მედიოპოლის სპარსეთის სახელგუბის. აღექსანდრეს დაივასკას. აღექსანდრეს სიგვილი. სახელმწიფოს მეთვალყურე ზერდსკა. ახალი განაწილება შროფინციებისა. მითრინე, სეპტალეუმე და ორანტე სომხეთში. ეგვიპე კაპანდოკიაში. ბრძოლა დიადოხების შორის. ასკლეპიოდორე და ანტიგონე ზემო კაპანდოკიაში. შ.მ. წელს ანტიგონე მეფეთ ირქმეუს თაგს. სხვა დიადოხები ბაძეფს მას. კალიციას ანტიგონეს წინააღმდეგ. არიარათე კაპანდოკიაში. არდოატე სომხეთში. მითრადტე მეფეაგონიაში. გამარჯვების შემდეგ კალიციონურები აკანხებენ ზატარა სახელმწიფოების არსებობას. ამითი გამეკებიტე მეფეებთა ირქმეუს თაგს. რა ხდებოდა ამ დროს საქართველოში. ქართლის ცხოვრება როგორც წყარო. ქართლის ცხოვრების და ქართლის მოქცევის ცხოვრები. აღექსანდრეს შემდეგ ზოლიტიკური მდგომარეობა საქართველოში ისეთივე უნდა ყოფილიყო, როგორც აღიროქსანში და სომხეთში. ახლ და უარხანაზი. როდის შეეძლო მეფეთ ერქვას თაგე ქართლის სტრანს?

სედეგებისას საშეფოს და შართელები.

სედეგებს ოცნება. მასი ომები. ანტიგონე. შინაური მდგომარეობა. ბეკტრის ჩამომარება. შარხების გადასახლება. მათი ქველი სამშობლო და ჩამომავლობა. თერკელის დამარცხება. არშაკი მეფეთ

ანსადებს თავს. სელეუკე-კალინიკე და მისი უზუგეშო მდგომარეობა.
 მარნები ჰელაგენ ანდრაგორას და ანერობენ მის სატრანზიტს. ბრძო-
 ლის წესი მარნებისა. სელეუკე და ტირიდატე. სელეუკე III. ანტი-
 თქე დიდი, მოლანის აჯანყება. მართელები. ანტიოქე ანერობს ადირ-
 ბუჟანს. მართელების დამარცხება. ომი ბაქტრიასთან. ომი რა-
 მაქელებთან და ანტიოქეს სიკვდილი. სელეუკე IV. ანტიოქე IV. ან-
 ტიოქე V. მუდმივი აჯანყებები. რამის დიპლომატიას. მითრადატეს
 მეუობა. დიმიტრი. ალექსანდრე იუფანტორი. დიმიტრი II. ტიფო.
 მათრადატე ანერობს მედიას, სომხეთს, სუქიანას. დიმიტრის და-
 შქრობა მითრადატეს წინააღმდეგ. სასულმწიფო წყობილება მართაში.
 ფრასტე II. თუხარელები ბაქტრიაში. ანტიოქე VII და ფრასტე II.
 ბეობი საბოლოო სატრანდებთან ურანში. ფრასტე და სევიოები. არ-
 ტახან I. მითრადატე II. მისი ჩარევა სომხეთის სიმეშეებში. ტახტს
 ტიგრანის აძლევს, გაძერთმეუფე ადვილებს იბერებს და ადირბუჟან-
 ხელებს. ურთიერთობა რამთან. შინაგანი სისუსტე ასევე სიმეფო-
 სს. ტიგრანი უკან აბრუნებს უგელაფურს, შეძლებ ანერობის მესობა-
 ტიანს, ადიაბენეს, ადირბუჟანს, მედიას. სომხეთი ტიგრანის დროს.
 მარკები და მარკოკრაფები (მეტახშები). ფრასტე. ხელშეკრულება
 ჰომეშისთან. ტიგრანს jux და ტიგრანს seu. ჰომეშის ჩარევა საქმე-
 ში. ჰომეში აბერაში. რისთვის დასჭირდათ რამაქელებს აბერის
 დაპყრობა. არტახანის დამარცხება და სხვაი რამაქელებთან. ალბანის
 დაპყრობა. ჰომეში და ფრასტე. არადე. კრასსის დაშქრობა. ოროდემ
 ჯერ ისარკებლად გამარჯვებით. აბაიანი მართაში. მართელები ანე-
 რობენ თინიკიას და მალესტინას. ბასსი ასწორებს რამაქელების საქ-
 მეს. ფრასტე IV. კტეზიფონა რეზიდენციას ხდება. კანიდი კრასსი
 იძორჩილებს აბერთ მეფე ფარნავაზს. ანტონის დაშქრობა, მისი
 ცხენოსანი ჯარი იბერებისაგან და კელტებისაგან შესდგება. დაშქ-
 რობის ბოლო. სომხეთის მეფეს დადატს აბრალებს ანტონი. კავში-
 რი ანტონისა და ადირბუჟანის მეფის არტავასდეს შორის. ტირიდატე
 მართაში. ფრასტე ბრუნდება სევიოების შემეშეობით. ტირიდატე
 რამში. აგუსტოს განგარკულებანი კოლხიდან და მცირე სომხეთის
 შესახებ. ხელახალი გაძეგება ფრასტისა. ფრასტაკე. მდგომარეობა

სომხეთში. ორადე II. ზართელები რომაელებს მიმართავენ. არტა-
ბანე და ვინონე. არტაბანე იფლავს სომხეთს. ტიბერის ბრძანებით
აბოეთ შეეუ ესევს სომხეთს. ფარსმანი ამარცხებს ზართელებს და თა-
ვის ძმას სვამს ტახტზე. ტირიდატე. არტაბანი ბრუნდება, სცნობს
მითრდატე იბერიელს სომხეთის შეუეთ. ვარდანი და გოდერძი.
მითრად. კანთავისუფლება. მეჭერდატე. ვინონე II. ვოლადან I.
ფარსმანის ზღანები სომხეთის წინააღმდეგ. რადამისტე ვერგობით
ივდება სომხეთის ტახტს ხელში. ვოლადანი იფლავს სომხეთს.
ამი რომაელებთან. კობუჯა და ფარსმან იბერიელი ადვილად
სძლევენ ზართელებს. კობუჯის წყრომა. ფარსმანი არბევს მარჯე-
ბის ქვეყანას. მელაზარაკება. ისევ ამი. შეთანხმება. ტირიდატე
მიდის რომში. დარუბანდის კარი. ზღანები-აოხსები. შათი ძლიე-
ბა. ოსთა შემოსევა. მცხეთის ციხე. ბაკურ II. სოსრო-ტრანასეს
ამი ზართეთთან. ქართველი ტომების ელჩები. მარტამსხატე. ადრიან-
ეს მშვიდობიანი პოლიტიკა. ფარსმან II უღებს დარიადის კაცს
ასებს. ადრიანე იბრებს მას. ფარსმანი მიდის დაბაღას. რომს.
როგორ დახუტენ მას რომაელები. ვოლადან III. იმპერატორთ შე-
ხვედრა. ამი. ზრისკა და კასისი ამარცხებენ ზართელებს. ვოლადან
IV. სეპტომი სევერის დაშრობა. ვოლადან V. ნაციონალურა მო-
ძრაობა სპანეთში. არტაბანი და მისი ამი ვარაკაფლასთან. ზავი მა-
კრინთან. არდამირი და არტაბანი.

ალექსანდრეს ლაშქრობა და სამეფოს დაფუძნება საქართველოში.

334 წელს ალექსანდრემ 35 ათასი კაცისაგან შემდგარი ჯარით გადაიარა ჰელლესპონტი (დარდანელის სრუტე) და შეესია დასავლეთ მცირე აზიას. ადგილობრივმა სატრაპებმა ვერ დააფასეს საფრთხე და საკუთარის ძალით მოინდომეს მისი თავიდან აცილება. ალექსანდრემ მალე მოანანებია მათ შეცდომა. მდინარე გრანიკთან მან სასტიკათ დაამარცხა ისინი 334 წელს და მით მთელი ტავროსის გადმოღმა მცირე აზია. იგდო ხელში მან საჩქაროთ მოაწყო მმართველობა ლიდიაში, კარიაში, ფრიგიაში და შევიდა პაფლაგონიაში. აქაური სატრაპი მითრადატე (არიობარზანეს შვილი) ნებით დამორჩილდა მას. ამიტომ ალექსანდრემ დაუტოვა მას თავისი სატრაპია. შემდეგ მაკედონელები კაპადოკიას შეესივნენ, რომელიც ამ დროს (330 წლიდან) ორ სატრაპიათ იყოფოდა (პონტოსის და ტავროსის კაპადოკია). სატრაპმა არიარათემ არ მოისურვა მითრადატეს მაგალითის წაბაძვა და გაიქცა. ალექსანდრეს არ სცალოდა ეცადა სანამ მისი ჯარი ფაქტიურათ დაიფლობდა ამ ქვეყანას. იგი მიისწრაფოდა რაც შეიძლება ჩქარა შეჯახებოდა სპარსელების მთავარ ძალას. მან ჩააბარა ეს ქვეყანა საბიქტას და თვითონ კილიკიისაკენ გაეშურა. კოდომანი (იგივე დარიოზ შესამე) გამოეგება მას ისხოსთან თავის უზარმაზარი ჯარით, მაგრამ დამარცხდა (333 წელს). ამ გამარჯვებას მეტათ მნიშვნელოვანი შედეგები მოჰყვა. სპარსელებს აღარ ძალ ედევთ შეეკავებიათ ალექსანდრეს ჯარი, ასე რომ, მას ხელშეუშლელათ შეეძლო სირიას, ფინიკიას და ეგვიპტეს დაპატრონებოდა. ამ საქმეს ორი წელიწადი მოანდომეს მაკედონელებმა. ამასობაში დარიოზმა მოიკრიბა უკანასკნელი ძალა და ხელახლა გადასწყვიტა ეცადა ბედი ბრძოლის ველზე. ეს სამკედრო სასიკოცხლო ბრძოლა 331 წლის დამლევს მოხდა გავგამელასთან. ალექსანდრემ ხე-

ლიხლა სძლია სპარსელებს. ამ ბრძოლის შემდეგ სპარსეთის ძალა განადგურებული იყო, მაგრამ ალექსანდრეს სურდა ფაქტობრივად დაეფლო მთელი სამეფო და ამასთანავე მისი საზღვრებიც გაემაგრებია. იგი გაჰყვა ამიტომ დამარცხებულ მეფეს უკან და გაიარა მედია, ხორასანი, ამუდარიის ოლქი და შევიდა ბაქტრიაში. ადგილობრივმა სატრაპმა შესომ უღალატა დარიოსს დაატყვევა, შემდეგ ალექსანდრეს მიახლოებისას მან სიცოცხლესაც გამოასალმა იგი. ეს უფუნური იმას ფიქრობდა მის მაგიერ თვითონ ჩაეგდო ტახტი ხელში, მაგრამ თვითონ ჩაუვარდა მალე ალექსანდრეს ხელში და სარზედ იქნა ჩამოკმული. ბაქტრიის შემდეგ ალექსანდრემ სოგდიანაც ინახულა და შემდეგ სირდაჩიამდე მიადწია. იგი ამ დროს სპარსეთის კანონიერ მეფეთ სთელიდა თავს და ბარბაროსული სისასტიკით ეპყრობოდა მათ, ვინც მას თავის ნებით არ დამორჩილდებოდა. დიადორის სიტყვით მარტო სოგდიანაში 120 ათასამდე კაცი გახთა ამ ახირებული რწმენის მსხვერპლი.

აქედან ალექსანდრე ინდოეთს შეესია და აქაც განაგრძნო თავისი ძლევამოსილი წინსვლა, სანამ ჯარი არ აუჯანყდა დამით საზღვარი არ დაუდო მის ოცნებას. ინდოეთიდან უკან დაბრუნება გედროზიაზე (ველუდების ტანზე) მოუხდა ალექსანდრეს. აქ მას უწყობის და სხვა გაჭივრებისაგან მთელი ჯარის $\frac{3}{4}$ გაუწყდა. დანარჩენის ჯარით მან როგორც იქნა გაიარა ყარა-მანია და მიადწია დაბოლოს სუზას. ამ რიგათ მაკედონელებმა არა თუ დაიპყრეს სპარსეთი, არამედ მთელ მის საზღვრებსაც კი შემოუარეს.

ალექსანდრეს საგმირო საქმეთ საუკუნეთა განმავლობაში განცვიფრებით მისჩერებოდა ისტორია და გუნდრუქს უკმევდა. ბოლო დროს მისი სახელი გახუნდა. მომზენი სამართლიანათ აყენებდა ცეზარს მასზე მალლა. ვაცილებით მკაცრათ სჯის მან გუტშილი.

ალექსანდრე დიდებული კაცი იყო, სარდალიც მაგრამ, არც ის უნდა დავივიწყოთ ჩვენ ვისთან ჰქონდა მას საქმე. დანამ-

დვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ვინც უნდა ყოფილიყო მის აღგილას მაკედონიის წინამძღვრათ, სულერთია, იგი დიდს სახელს მოიპოვებდა სპარსელებთან ბრძოლაში. სულ სხვაა მისი მისწრაფება დასავლეთის და აღმოსავლეთის შედუღების შესახებ. ბევრი დღესაც მოწიწებით იხსენიებს მაკედონელი გმირის ამ დაწყებულებას, მაგრამ სწორეთ ეს მისი მისწრაფება უნდა ჩაითვალოს ყმაწვილურ ოცნებათ. სპარსეთის განადგურება ადვილი იყო მაკედონიისთვის, მაგრამ მისი შენარჩუნება კი ძნელი. ალექსანდრე კი გულისწმინდით ფიქრობდა არა თუ მის ხელში ჩაქერას, არამედ მის დასავლეთთან ორგანიულათ დაკავშირებასაც კი. ბედმა ააცილა მას თავიდან თავის ოცნებების გაქარწყლება თავის თვალთვე ენახა. კარგ დროს დაბადებული იგი, კარგ დროსვე მოკვდა. მის შემდეგ მეფეთ მისი შერყეული ნახევარი ძმა იქნა არჩეული, ფაქტიურათ კი სახელმწიფო ძალა პერდიკას ხელში უნდა ყოფილიყო. სახელმწიფოს ცალკე პროვინციებთაგან პერდიკამ დაუმტკიცა ანტიპატრეს მაკედონიის და საბერძნეთის გამგეობა, ხოლო საკუთრივ მეფის ინტერესების დასაცველათ მან კრატერე ამოუყენა მას გვერდით. ქვემო ფრაკიაშიც უცვლელი დარჩა აგრეთვე ანტიგონეს მმართველობა. ეგვიპტეს გამგეობა მან პტოლემეს მიანდო, ფრაკიისა — ლიზიმახეს, ზემოფრიგიისა — ლეონატას, კაპადოკიისა ევმენეს. წვრილ სატრაპიათაგან სომხეთი პერდიკამ ნეოპტოლემეს აკუთვნა. ალექსანდრემ ეს ქვეყანა ვი31 წელს მითრინეს ჩააბარა, მაგრამ მან ვერ შესძლო, როგორც სჩანს, მთელი სომხეთის დამორჩილება. უნდა ვიფიქროთ რომ ვერც სომხეთის ახალ გამგემ მოიკიდა მთელს სომხეთში ფეხი, რადგან დიოდორე ვი36 წელსაც ორონტეს იხსენიებს სომხეთის გამგეთ. ეს ორონტე კოდომანის, დროსვე იყო სომხეთში სატრაპათ და უკანასკნელათ გავგამეულას ბრძოლაშიაც იღებდა ადგილობრივ ცხენოსან ჯართან ერთათ მონაწილეობას.

სხვათა შორის ევმენეს ხვედრილ კაპადოკიაშიც მისი ძველი სატრაპი არიარათუ განაგებდა ამ დროს საქმეებს, ასე რომ

ვერც ალექსანდრესგან აქ დაყენებულ საბიქტას წასვლია საქმე ზერიანათ. ევმენეს დანიშვნას არაფერი აზრი არ ჰქონდა, სანამ არიართე გამოდენილი არ იყო თავის ძველ საბუდრიდან. პერდიკამ თვით გაილაშქრა ამიტომ მის წინააღმდეგ, დაამხო მისი ძალა და ფაქტიურათ გააბატონა ევმენე კაპადოკიაში.

ღიადოხებს შორის მალე უკმაყოფილება ჩამოვარდა. პერდიკამ გადასწყვიტა იარაღით ხელში დაეცვა სახელმწიფოს მთლიანობა და გაილაშქრა პტოლემეს წინააღმდეგ, მაგრამ გზაზე ჯარი აჯანყდა და მოჰკლა იგი. ამ გვარათ აშკარა შეიქნა რომ ალექსანდრეს მონარქიის მთლიანობის დაცვა შეუძლებელი იყო. ევმენემ მაინც განაგრძო ბრძოლა და გასაოცარი სტრატეგიული ნიჭი გამოიჩინა მის დროს. მიუხედავად ამისა მისი მდგომარეობა უნუგეშო იყო. ანტიგონემ სძლია მას დაბოლოს. ამ ომების დროს ზემო კაპადოკიას და საერთოდ ევმენეს მთელ სამფლობელოს კარიის სატრაპის ასანდრეს სარდალი ასკლეპიოდორე იპყრობს, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ანტიგონემ სძლია ევმენეს და გაბატონდა წინა აზიაში უნდა ვიფიქროთ ეს ადგილებიც მის ხელში მოექცენ. ანტიგონეს ძალა აუტანელი შეიქნა სხვა ღიადოხებისთვის და 315 წელს მათ (პტოლემემ, კასანდრემ, სელევკემ და ლიზიმახემ) კავშირი შეჰკრეს მის წინააღმდეგ. ამ ომიდან არა გამოვიდა რა და 311 წელს ღიადოხები ხელახლა დაზავდნენ, მაგრამ არც ერთი მათგანი არ ფიქრობდა ზავის პირობების შესრულებას. ამან ხელახალი ომი გამოიწვია, რომლის დროსაც ანტიგონე ახალ და ახალ ქვეყნებს იძენდა და კიდევ უფრო ძლიერდებოდა. მას აზრათა ჰქონდა ალექსანდრეს მთელი მონარქია ჩაეგდო ხელში. 306 წელს მან დაამარცხა პტოლემეს ფლოტი და მით თვალსაჩინოთ გააფართოვა თავის ზედგავლენის სფერო. ანტიგონე უკვე დარწმუნებული იყო, რომ მისი ვარსკვლავი აღარ უღალატებდა მას და ამ გამარჯვების შემდეგ მეფეთ გამოაცხადა თავი. ამას სხვა ღიადოხებმა მიბაძეს და იმათაც შეფეებათ ირქვეს თავი. კასანდრემ—საბერძნეთში, სელევკემ—ბაბილონში, პტოლემემ

—გვიპტეში, ლიზიმახემ—ფრაკიაში. ასე დაასრულა თავისი დღენი აღექსანდრეს ფანტასტიურმა მონარქიამ. ანტიგონე თუმცა ხელახლა ფიქრობდა მის აღდგენას, მაგრამ ეს შეუძლებელი აღმოჩნდა.

მართალია მას საქმე კარგათ მისდიოდა; მართალია მის შვილს დიმიტრის ბევრი აღარა უკლდა-რა, რომ საესებით მოეხმო კასსანდრეს ხსენება მაკედონიაში, მაგრამ სწორეთ ამან დააფრთხო სხვა დიადოხები. ესენი ხელახლა შეკავშირდნ ანტიგონეს წინააღმდეგ. სელივეკემ და ლიზიმახემ ვადასწყვიტეს ყოველი ღონისძიება ეხმარათ კასსანდრეს სახსენლათ. მართლაც მათ ისეთი სისწრაფით მიიტანეს იერიში ანტიგონეზე, რომ თავდაცვის კითხვა სამკედრო სასიცოცხლო მნიშვნელობისა შეიქმნა მისთვის. ასეთ მდგომარეობაში მყოფმა მან მისწერა დიმიტრის მიწებებია თავი საბერძნეთისთვის და საჩქაროთ მოშველებოდა მას.

ამ ომების დროს მოკავშირეებს ახალი უნებლიეთი მშველი აღმოუჩნდათ. ეს კაპპადოკიის ძველი მმართველის (არი-არათეს) შვილი არიარათე იყო. მას შემდეგ რაც პერდიკამ დაამარცხა და მოჰკლა მამა მისი, იგი იძულებული შეიქნა სომხეთში გაქცეულიყო და აქაური მთავრის არდოატესთვის შეეფარებია თავი. (ეს არდოატე დროიზენის აზრით იგივე რორონტე უნდა იყოს). ანტიგონეს და მოკავშირეთა შორის ომის დროს არიარათე შეიქრა არდოატეს დახმარებით, მამისეულ საბრძანებელში, მოჰკლა (ანტიგონეს?) სარდალი აშინთა და თვით დაეპატრონა ქვეყანას. დიადოხების კოალიციისთვის ამ გზით იგი, როგორცა ვსთქვით, უნებლიეთი მოკავშირე აღმოჩნდა. ასეთივე მოკავშირე იყო მათთვის პაფლაგონელი მითრადატე, მაგრამ იგი ანტიგონეს ჩაუფარდა ხელში და დაიღუპა. სრულიათ არ ერეოდა ამ ომებში ადირბეიჯანი, რომელიც 323 წელს პერდიკამ ატროპატეს აკუთვნა.

გადაშწყვეტი ბრძოლა ანტიგონეს და მის მოწინააღმდეგეებს შორის 331 წელს მოხდა. იპსოსთან (ფრიგიაში). მო-

კავშირებმა სძლიეს მას და ამ გვარათ ერთის დაკვირვებით მოს-
პეს მისი ძალა. დიმიტრი დროზე მიეშველა მამას, მაგრამ მან
ვერ შესცვალა ბედის გადაწყვეტილება. ანტიგონეს სამეფო
სელევკემ და ლიზიმახემ დაიყვეს. თუმცა პტოლემე და კასან-
დრეს მოკავშირენი იყვნენ, მაგრამ მათ არაფერი რგებიათ, რად-
გან დიდი როლი არ უთამაშნიათ ამ გამარჯვებაში. ამ გვარათ
ალექსანდრეს მონარქიის ნანგრევებზე დაბოლოს ოთხი სამე-
ფო აღმოცენდა: ეგვიპტე (პტოლემესი), საბერძნეთი (კასანდრე-
სი), ფრაკია (ლიზიმახესი) და სირია ანუ უფრო სწორეთ წინა-
აზია (სელევკესი).

ამ დიდ სამეფოების გვერდზე, როგორც დავინახეთ, პატა-
რია, ფაქტიურათ დამოუკიდებელი საბრძანებლონიც არსებობ-
დენ. (პაფლაგონია-პონტი, ადირბეიჯანი, სომხეთი, კაპადოკია).
იპსოსთან გამარჯვების შემდეგ მოკავშირეებმა კანონიერათ
სცნეს მათი არსებობა და თავის მხრივაც დაუმტკიცეს ბატო-
ნობა: მითრადატ მესამეს, (ანტიგონესგან მოკლული მითრადა-
ტეს შვილს?) ატროპატეს, არდოატეს და არიარატეს. ზოგი-
ერთმა ამათვანმა წახედა თავის დროზე ანტიგონეს მაგალითს
და მეფეთ ირქვა თავი. თუ ვინმელა იყო უხარისხოთ დარჩე-
ნილი ის იპსოსის ბრძოლის შემდეგ ირქმევდა თავს მეფეთ.

მეგობრული განწყობილების გარდა დასახელებული მთავ-
რებისადმი სელევკე და ლიზიმახე პოლიტიკური მოსაზრებე-
ბითაც ხელმძღვანელობდენ, როდესაც ისინი აკანონებდენ
ზემოხსენებული პატარა სამეფოების არსებობას. ორი ძლიერი
სამეფოსთვის მუდამა ხელსაყრელი თავიანთ შორის პატარა და-
მოუკიდებელი სახელმწიფოების ქონა. სულ ერთია ეს სამე-
ფონი მაინც ვერ აკდებოდენ მათ ზეგავლენას.

რა ხთებოდა ამ დროს საქართველოში ამის შესახებ და-
სავლეთის ძველი მწერლები საუბედუროთ არაფითარ ცნობებს
არ გვაძლევენ. ასე რომ ერთათ ერთ წყაროთ ქართლის ცხოვ-
რებალა დაგვრჩენია. ამ წყაროს შინაური და გარეული ყველა
უნდოს თვალით უყურებს. უნდა ვალიაროთ, რომ იგი მარ-

თლაც მეტათ ორკოფია. ექვს გარეშეა, რომ იმ სახით, როგორითაც დღეს არსებობს ქართლის ცხოვრების წინა ნაწილი (სხვა და სხვა რედაქციებიც, რომ არ მივიღოთ მხედველობაში) მე-7 საუკუნის შემდეგ შედგენილი უნდა იყოს და ისიც ივლაც უვიცის ხელით. ამით აიხსნება ის უაზრო ცნობები, რომელთაც აქ ხშირათ ვხვდებით წინა საუკუნეების შესახებ. ამისდა მიხედვით ზოგს სრულიათ უვარგის ისტორიულ წყაროთ მიაჩნია ეს ქრონიკა, მაგრამ ეს შემცდარი აზრია ქართლის ცხოვრების სინხრონიზმები გვიმტკიცებენ, რომ ზოგ უაზრო ცნობასთან ერთათ აქ მეტათ მნიშვნელოვანი ისტორიული ცნობებიც მოიპოვებიან. ექვს გარეშეა, რომ მის ავტორს ისეთი წყარო ან წყაროები ჰქონებია ხელთ, რომელნიც ჩვენ დღეს აღარ მოგვეპოვებიან. ამით მაინცაა იგი ყურადღების ღირსი.

ქართლის ცხოვრება და ქართლის მოქცევა საქართველოში სამეფოს დაარსებას ალექსანდრეს შემოსევას (საქართველოში) უკავშირებენ. ზედმეტია იმაზე ლაპარაკი, რომ ალექსანდრე არც ყოფილა საქართველოში და არც შეიძლება, რომ ყოფილიყოს. მიუხედავათ ამისა მის ლაშქრობასთან ჩვენში სამეფოს დაარსების დაკავშირება, როგორც დავინახეთ მაინც ლოღიკურია. ქართლის ცხოვრება ამბობს, რომ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ ალექსანდრემ აქ ვილაც იარედოსის შვილი აზო დასტოვა ქვეყნის გამგეთო. ქართლის მოქცევა ამავე აზოს არან ქართლის მეფის შვილათ და საქართველოს პირველ მეფეთ იხსენიებს. ჩვენ საბუთი არ გვაქვს ექვი შევიტანოთ მასში, რომ აზო და ფარნავაზი ისტორიული პიროვნებანი არიან. ვისაც ამაში ექვი ეპარება მას ჩვენ დავეკითხებით, მაშ ნურც იმას დაიჯერებთ, რომ ფარნავაზის შემდეგი მეფეები არტაჭი, ფარსმანი, საურმაგი, და ასფაგური ისტორიული პირები არიან, თუმცა ზოგ მათგანს პლუტარხი იცნობს, ზოგს პლინი, ზოგს ამგიანი და ზოგს კასი. გარდა ამისა არც ფარნავაზია უცხოთათვის უცნობი, მას ფაუსტ ბიზანტიელი და მარ აბაზიც იცნობენ და იცნობენ, როგორც დინასტიის დამაარსებელს.

მივიღოთ ყველა ეს მხედველობაში და ვიკითხოთ ვინ იყვნენ აზო და ფარნავაზი? ან რა დროს შეიძლება მეფეებთან გამოეცხადებიათ მათ თავი საქართველოში. ჩვენ განგებ განვიხილეთ ზემოთ საქართველოს მეზობელი ქვეყნების ბედ-იღბალი. რომ ანალოგიით მაინც შეგვეძლოს რაიმეს დასკვნა ზემოხსენებული კითხვების შესახებ. საქართველო ისევე, როგორც სომხეთი, ადირბეიჯანი, კაპპადოკია და სხ. სპარსეთის უკანასკნელ დღემდე სპარსეთის სატრაპიებში შედიოდა. ამიტომ აშკარაა, რომ მისი ბედი ალექსანდრეს ლაშქრობის შემდეგ დაახლოებით ისეთივე უნდა ყოფილიყო, როგორც მისი მეზობელ-ქვეყნებისა. თუ ადერბეიჯანმა, სომხეთმა, პონტომ და კაპპადოკიამ შესძლეს დაბოლოს თავის ძველი სატრაპების შენარჩუნება? თუ ამ უკანასკნელებმა შესაძლოა სცნეს შესაფერ დროს თავი მეფეებთან გამოეცხადებიათ? ჩვენ უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ესევე უნდა მომხდარიყო საქართველოშიაც. ზემო სომხეთისთვის და ადირბეიჯანისთვის. თუ ვერ მიიცალეს ომებში ჩაბმულმა დიადოხებმა, საქართველოსთვის ხომ სულ ვერ მიიცლიდნენ. მაშასადამე აქაც უნდა შერჩენილიყვნენ სატრაპები. მაშასადამე რომელიმე მათგანსაც შეეძლო თავის მეზობლებივით შესაფერ დროს თავი მეფეთ გამოეცხადებია. ჩვენ შეგვეძლო გვეთქვა, რომ ეს სატრაპი (რომელმაც თავი ქართლის მეფეთ გამოაცხადა) აზო იყო, მაგრამ ქართლის მოქცევა და ქართლის ცხოვრება ორივე უცხოელათ სთვლიან მას. ჩვენ შეგვეძლო გვერდი აგვეარა ამ ფაქტისთვის, მაგრამ როგორც დავინახეთ ფაუსტ ბიზანტიელი და მარ აბაზიც ფარნავაზიანებათ იცნობენ ძველ ქართველ მეფეთა გვარეულობას და არა, აზონიანებათ. უნდა ვიფიქროთ, რომ აზო მართლაც უცხოელი იყო ფარნავაზის სამშობლოსთვის. ქართლის მოქცევა არან-ქართლის მეფის იარედოსის შვილათ იცნობს მას. არანს ძველათ მტკერის და არაქსის შუა ქვეყანას უწოდებდნენ. რატომ უწოდებს ამ ქვეყანას ქართლის მოქცევა — ქართლს, ეს ადვილი ასახსნელი იქნება თუ სტრაბონის აქნამდი უყურადღებოდ მიტოვებულ ერთ ადგილს.

მივიღებთ მხედველობაში, რომელიც იბერიის ძველ საზღვრათ არაქსს დასდებს.

მაშასადამე ჩვენ ვიცით, რომ აზო უცხოელია და ამასთანავე არანის მეფის იარედოსის შვილი. რომ არანი, თუნდაც ამ არეულ დროს, ცალკე სამეფოს წარმოადგენდა — ეს ძნელი დასაშვებია. უმჯობესია ვიფიქროთ, რომ დასახლებულ დროს იგი რომელიმე მეზობელი ქვეყნის მთავრის ხელში იყო (ან სომხეთისა, ან აღირბეყანისა), უფრო ადვილათ მისაღები პირველი აზრია. მაშასადამე აზო სომხეთის სატრაპის შვილი უნდა იყოს. შესაძლოა სახელი იარედოსაც რაიმე კავშირი ჰქონდეს არდოატეს ან ორონტესთან. მაგრამ რატომღა უწოდებდა ამ შემთხვევაში მემატიანეაზოს სომხეთის მეფის შვილს არანის-მეფის შვილს? იმიტომ, რომ სომხეთის ნაწილი მაკედონელებსაგან დაყენებული სატრაპების (მითრინე ალექსანდრეს დროს, ნეოპტოლემე — პერდიკას დროს) ხელში იყო, ნაწილი კი და ისიც შესაძლოა ძალიან პატარა ორონტეს (ანუ არდოატეს) ხელში. ადვილი ასახსნელია აგრეთვე, რომ სამხრეთ სომხეთიდან მაკედონელების მიერ გამოძევებული ორონტე ჩრდილოეთით ეცდებოდა თავის ძალის ვაფართოებას და სწორეთ ეს მიიყვანდა მის შვილს აზოს მცხეთაში. აზოს გამეფების ქართლში ვახუშტის ქრონოლოგიის მიმდევარნი 324 წელს დასდებენ. ეს შეუძლებელია. ამ დროს წინა აზიაში, როგორც დაინახეთ, არც ერთი სამეფო არ არსებობდა. პირველმა დიადოხმა (ანტიგონემ) 306 წელს ირქვა თავი მეფეთ მას მიჰყვენ შემდეგ სხვა დიადოხები და პატარა მთავრებიც. მაშასადამე რა დროსაც უნდა მოეკიდებია აზოს ფეხი ქართლში, იგი 306 წელზე ადრე ვერ ირქმევდა თავს მეფეთ.

თუ აზო უცხოელია სამაგიეროთ ფარნავაზია ქართული მემატიანესათვის შინაური, მიუხედავათ იმის წმინდა სპარსული სახელისა. ამისდა მიხედვით, ჩემის აზრით, სწორეთ ფარნავაზი უნდა ჩავთვალოთ იმ სატრაპის შვილათ, ან ახლობლათ, რომელიც მაკედონელთა ლაშქრობის დროს განაგებდა ქართლს. შესაძლოა

თვით სამარა იყო ეს სატრაპი. თუ ეს ასეა ცხადია ფარნავაზი უზურბატორათ ჩასთვლიდა აზოს და ეცდებოდა მის გაძევებას. ეჭვს გარეშეა ხალხის სიმპატიებიც მის მხარეზე იქნებოდენ. სელევკესთვისაც, რომლას დროსაც ეს ცვლილება უნდა მომხდარიყო, ხელსაყრელი იქნებოდა იგი, რადგან მას უძლური სომხეთი ურჩევნოდა გვერდით ძლიერ სომხეთს.

სელევკიანთ სამეფო და პართელები

ახემენიანთ მონარქიის უმთავრესი ნაწილი (312—280) სელევკეს მიერ დაარსებულ სახელმწიფოში შედიოდა. სელევკეს აღექსანდრეს მთელი მონარქიის აღდგენას ოცნებობდა. მეტადრე ლიზიმახეს სამეფოს დაცემის შემდეგ, მაგრამ მას ისევე ტყუილა ჩაუარა ნატვრამ, როგორც თავის დროზე ანტიგონეს. მხვათა შორის არც შორე აღმოსავლეთს აშორებდა იგი თვალს. ბაქტრიის დაპყრობის შემდეგ მან ინდოეთზეც გაილაშქრა, მაგრამ მისი ომი ჩანდრაგუპტასთან, მორიგებით გათავდა. სელევკე რაც შეეძლო ცდილობდა თავის სამეფოში ელინიზური (ბერძნული) ფივილიზაცია გაეგრძელებია. სიკვდილის წინ იგი ფიქრობდა კასპიის და აზოვის ზღვები შეერთებია არხით.

სელევკეს მისი შვილი ანტიოქე მოჰყვა ტახტზე. (280-261) არც მას დაუკლია ცდა რომ ბერძნული კულტურა დაენერგა სამეფოში, მაგრამ სინამდვილე მეფეთა სურვილზე ძლიერი აღმოჩნდა. არც მას და არც მამა მისს გარეგნობის მეტი არა შეუცვლიათ რა ახემენიანთ ძველ საბრძანებლოში.

ძირითადი ქირი (მოუწყობლობა), რომელმაც თავის დროს ძირი გაუთხარა ძველ სპარსეთს, სელევკიანთ სამეფოსაც დასჩემდა. ცენტრალური ძალის შესუსტებისას ეხლა, ისევე როგორც არტაქსერქსების დროს, ყოველი მხარე განზე იწევდა და განცალკევებას ლამობდა. ანტიოქე მეორეს (თეოსის) დროს ბაქტრია შორდება უკვე სელევკიანთ მონარქიას. სახელმწიფოს აღარ ძალუძს უკან დაიბრუნოს იგი. ამ თავის თავათ ფრიათ მნიშვნელოვან მოვლენას მეორე კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი

მოვლენა მოჰყვა. მის შემდეგ რაც ბაქტრია ცალკე სამეფოთ გადაიქცა მეზობლათ მოხეტიალე ნომადებმა-პარნებმა ველარ შესძლეს აქ ძველებურათ, თავისიფლათ თარეშობა და იძულებული შეიქნენ პართიისკენ გადასახლებულიყვნენ. ამ ტომს, რომელსაც ორი ძმა (არშაკი და ტირიდატე) წინამძღვრობდა, ზოგი ერანელებათ სთვლის, ზოგი თურანელებათ. მეორე აზრი უფრო სწორე უნდა იყოს. მათი ძველი სამშობლო არალის ზღვის ახლო უნდა ვეძიოთ. რომაული მწერლობის მოწმობით მათი ენა, ერთის მხრივ, სკვითურს (თურანულს?) წააგავდა, მეორეს მხრივ მედიურს. პართიის (ასტანენეს) სატრაპს ფერეკლეს ქკუაში არ დაუჯდა პარნების მეზობლობა და გაილაშქრა მათ წინააღმდეგ, მაგრამ დამარცხდა. ამ გამარჯვების შემდეგ არშაკმა მეფეთ გამოაცხადა თავი 248/7 წელს. (ეს ცნობები სტრაბონს და არრიანეს ეკუთვნიან. სხვა ავტორები კიდევ სხვანაირათ აგვიწერენ ამბავს.)

ახალ სამეფოს ძალიან კარგი დარი დაუდგა. სელევკე მეორე კალინიკეს (246-226) დროს ეგვიპტის მეფე პტოლემე ევერგეტემ საშინელი დღე დააყენა სელევკიანთ სამეფოს. მის უიღბლო მეფეს ამასთანავე თავის ძმა ანტიოქე ჰიერაკსთანაც უხებოდა ბრძოლა. პარნებმა ისარგებლეს ამ მოხერხებულ დროთი, შეესიენ ტირიდატეს წინამძღოლობით პართიას, მოჰკლეს ადგილობრივი სატრაპი ანდრაგორა და დაეპატრონენ მთელ მხარეს. პარნების შთავარ ძალას ცხენოსანი ჯარი წარმოადგენდა.

მათი ბრძოლის ყაიდა, რომელსაც არა ერთხელ დაუღუპავს რომაელები ესეთი იყო. თავდასხმის შემდეგ ესენი უცებ დამფთხალებივით გაიფანტებოდნენ და გაიტყუებდნენ ხოლმე უკან მტერს, რომელსაც შემდეგ გარს შემოერთებოდნენ და სწყვეტდნენ. ამ გამარჯვების შემდეგ ტირიდატემ, რომელმაც სხვათა შორის არშაკათვე იწოდა თავი, ჰირკანისაც გაუწოდა ხელი და მასაც წააგლიჯა ნაწილი. ამასობაში სელევკე მეორემ მოაგვარა როგორც იქნა სახელმწიფოს საქმეები (მოიცი-

ლა თავიდან ძმა, მოურიგდა პტოლემეს) და გადასწყვიტა ანგარიში გაესწორებია ტირიდატესთან. სხვათა შორის მან ბაქტრიის მეფე დიოდოტეც გადიბირა თავის მხარეს. ტირიდატე მიხვდა რა საშინელი დღე მოელოდა მას და გაქცევა არჩია. მაგრამ მისდა საბედნიეროთ: დიოდოტე მოკვდა. მისმა შვილმა დიოდოტე მეორემ კი სრულიათ შესცვალა მამის პოლიტიკა და პირიქით ტირიდატესთან შეჰკრა კავშირი. ამ ორი მეფის შეერთებულმა ძალამ მოიგერია სელევკე. უკანასკნელს მალე სხვა სავაგლახო საქმეებიც გამოუტყვერენ და პარნები და ბაქტრიელები მოსვენებულნი დარჩენ. იუსტინეს სიტყვით პარნებმა დღესასწაულათ დასდვეს ის დღე, როდესაც მათ სელევკე მეორეს სძლიეს (მოიგერიეს). ტირიდატემ კარგათ იცოდა, რომ სელევკინები შემდეგშიაც ეცდებოდნენ მისი სამეფოს მოსპობას. ამიტომ იგი ენერგიულად შეუდგა ჯარის მოწყობას და საზღვრების მაგრებას.

37 წლის მეფობის შემდეგ ტირიდატე გარდაიცვალა (221/10 წ-ს). პართიის ტახტი მისმა შვილმა არშაკ მეორემ დაიჭირა (იგივე არტაბანე I?). ამავე დროს სირიაში სელევკე მეორეს მისი შვილი სელევკე მესამე მოჰყვა, რომელმაც სულ 3 წ. იმეფა (226-დან 223-მდე). მის შემდეგ ტახტზე ანტიოქე III დიდი ავიდა. მედიის სატრაპის მილონის აჯანყებამ დიდს განსაცდელში ჩააგდო, ამ დროს ასედაც დასუსტებული, სამეფო. პართელებმა ხელახლა ისარგებლეს მეზობელ სამეფოს გაქიფრებით და ზაგროსამდე (მთები) გაათართოეს თავისი საბრძანებელი. ანტიოქემ სძლია როგორც იქნა მილონს, მოაგვარა შინაური საქმეები და შემდეგ ადირბეიჯანის წინააღმდეგ გაილაშქრა. ეს სამეფო, როგორც სჩანს, სომხეთსაცა ჰფლობდა ამ დროს, რადგან პოლიენის მოწმობით პონტოსში მცხოვრები ქართველი ტომები ადირბეიჯანის მოსაზღვრენი იყვნენ. ანტიოქემ სძლია ადირბეიჯანის მეფე არტაბაზს და აიძულა იგი ხელსაყრელი ზავი შეეკრა მასთან. ენერგიულმა მეფემ მოაწესრიგა საქმეები ზემო სატრაპიებში და შემდეგ გადასწყვიტა პართელებსაც გასწორე-

ბოდა. 219 წელს იგი დაიძრა მედიიდან 100 ათასი კაციისგან შემდგარი ქვეითი ჯარით და 20 ათასი ცხენოსნით და შეესია პართელთ საბრძანებელს. უკანასკნელებმა ვერ გაბედეს მასთან შებმა და უკან დახევა არჩიეს. გზა და გზა პართელები აფუჭებდნენ კვებს, რომ საქმე გაეძნელებიათ მტრისთვის. ამ უკან-უკან ხევაში მათ ჰირკანიას მიალწიეს. რასაკვირველია ანტიოქეც მიჰყვა მათ ამ ქვეყანაში თავის ჯარით. აქ პართელები შეჩერდნენ და გადასწყვიტეს გამკლავებოდნენ მტერს. ბრძოლის ველზე პართელებმა დიდი ვაჟაკობა გამოიჩინეს, მაგრამ მაინც დამარცხდნენ და იძულებულნი შეიქნენ სირინკაში შეხიზნულიყვნენ. ანტიოქემ ალყა შემოარტყა ამ სიმაგრეს და რამდენიმე ხნის შემდეგ აიღო იგი: არშაკს მორიგების მეტი სხვა გზა აღარ დარჩა. ანტიოქემ დაუტოვა მას თავის საბრძანებელი მხოლოდ იმ პირობით, რომ იგი მის მორჩილათ გამოაცხადებდა თავს. არშაკი იძულებული იყო დათანხმებულიყო. პართიის დამორჩილების შემდეგ ანტიოქემ ბაქტრიის წინააღმდეგ გაილაშქრა, სადაც დიოდოტე მგორეს უზურპატორი ეგტიდემე მოჰყვა. უკანასკნელი ჰერირუდთან (მდინარეა) ფიქრობდა შეეკავებია ანტიოქე, მაგრამ დამარცხდა და იძულებული შეიქნა სატახტო ქალაქ ბაქტრაში შეხიზნულიყო. ანტიოქემ ალყა შემოარტყა მას და სცადა მისი აღება, მაგრამ ეს ძნელი აღმოჩნდა და იგი იძულებული შეიქნა მორიგების გზას დასდგომოდა. მოლაპარაკება ხავით გათავდა, რომელიც ომის დროს ურთიერთის დახმარებას ავალებდა ორივე სამეფოს. ანტიოქემ დაუმტკიცა ახალ მოკავშირეს მეფის ხარისხი, მიათხოვა მის შვილს დიმიტრის თავისი ქალი და დაბრუნდა უკან. ქაბულში გავლისას მან ინდოელ მეფე სუბვაჰაბენასთანაც განაახლა კავშირი. ანტიოქე დადის დროს ბედმა თითქოს ხელახლა გაუღიმა სელევკიანთ სამეფოს, მაგრამ დიდი ხნით არა. თავისდა საუბედუროთ ეს მეფე რომაელებთან ჩაება ომში და როგორც ყველამ იცის სასტიკათ დამარცხდა. ამ ომის დროს ორი მისი სარდალი არტაქსე და ზარიადრე სომ-

ხეთს დაეპატრონენ და ჯერ ანტიოქეს ნებართვით, შემდეგ კი მის დაუკითხავათ განაგებდნენ მას. ¹⁾ ზარიადრე სომხეთის იმ ნაწილსა ფლობდა, რომელსაც იბერია, კოლხიდა, მედია და კაპადოკია საზღვრავენ, არტაქსე კი დანარჩენს.

რომაელებისგან დაკისრებული კონტრიბუციით დატვირთულმა ანტიოქემ 187 წელს სუზიანაში ერთი მდიდარი სალოცავის გაცარცვა მოინდომა. ამაზე ადგილობრივი მცხოვრებნი აჯანყდნენ, დაესხენ თავს მეფეს და მის ამაღლას და გასწყვიტეს ისინი. ანტიოქეს მომყოლმა მეფემ სელევკე მე-IV ფილოფატორმა სულ 2 წელიწადი იმეფა. მის შემდეგ ტახტზე ანტიოქე მე-IV-ე ეპიფანე ავიდა. ამ ენერგიულმა მეფემ სძლია დასავლეთ სომხეთის მთავარს არტაქსეს, დაატყვევა იგი და წაართვა მას საბრძანებელი. იგი შეეპრძოლა განცალკევებულ სპარსეთსაც და ისიც უკან დაიბრუნა. საუბედუროთ ეს ნიკიერი მეფეც თავისგან გამოწვეულ აჯანყების დროს დაიღუპა. მისი მემკვიდრე ანტიოქე მე-V-ე ეპატორი დიმიტრი სოტერმა ჩამოაგდო ტახტიდან. ამ მეფის დროს აჯანყებებისგან მოსვენება აღარ ჰქონდა ისედაც დასუსტებულ სამეფოს. სხვათა შორის რომის დიპლომატიაც „სასიქადულო“ როლსა თამაშობდა ამ აჯანყებების დროს. აჯანყებულს მედიის სატრაპს რომის სენატმა მეფის ღირსება უძღვნა. საბედნიეროთ დიმიტრის კიდევ შესწევდა ძალა რომ მილონის ბედი ერკუნებია მისთვის.

აჯანყებულ სატრაპებზე უფრო საშიშარნი ამ გაქვივრებულ დროს პართელები აღმოჩნდნენ სელევკეს მემკვიდრეებისთვის.

არშაკ მეორის სიკვდილის შემდეგ პართიის ტახტი პრიპატის (191—176) ერგო. მის დროს წააგლიჯეს პართელებმა, როგორცა სჩანს, მედიას კომისენე და ხოარენე. მისმა მემკვიდრემ ფრაატე პირველმა მარებიც დაიმორჩილა და ჰარაკსში გადაასახლა ისინი. ფრაატე დაახლოვებით 171 წელს მოკვდა.

¹⁾ აბულ-ფარაჯის (ბარ-ჰებრეს) სიტყვით სომხეთი პტოლემე ფილადელფის დროს ჩამოსცილდა სალევკიანთ სამეფოს და იწყო არშაკუკუნიანთ მეფეების გამგეობის ქვეშ არსებობა.

შემკვიდრეობა მან შვილების მაგიერ თავის ძმას მითრადატეს გადასცა. სწორეთ ამ მეფემ მიანიჭა პართიას დიდი სამეფოს. ხასიათი და სამუდამოთ განამტკიცა ირანში მისი ბატანობა.

ღვთის წინაშე დროც ძალიან უწყობდა ხელს ამ მეფეს. ბაქტრია ამ დროს არეულობით იყო მოცული. მითრადატემ ისარგებლა ამით; შეესია ამ ქვეყანას და წააგლიჯა. მას ორი სატრაპია. კიდევ უფრო ხელსაყრელი იყო მისთვის სელევკიანთ სამეფოს მდგომარეობა. აქ როგორცა ვთქვით რომაელები მოსვენებას არ აძლევდენ მეფე დამიტრის, დაბოლოს მათ კოალიცია მოაწყვეს მის წინააღმდეგ. დიმიტრი შეებრძოლა მაგრამ დაიღუპა. მის ადგილას მოკავშირეებმა ვილაც მაწანწალა დასვეს ტახტზე, რომელიც ალექსანდრე ფეოპატორს უწოდებდა თავს. ეს ეგვიპტის მეფე პტოლემე ფილომეტორმა არ იჩინავა და დიმიტრის შვილს წაექომავა (147 წელს). უკანასკნელმა დაამარცხა ალექსანდრე და თვით ავიდა ტახტზე, დიმიტრი მეორე ნიკატორის სახელით. მაგრამ ვერც მან შესძლო ასე უცეფ მყუდროების აღდგენა სამეფოში. მას ვილაც დიოდოტე აუჯანყდა, რომელიც ჯერ ალექსანდრეს შვილს უქერდა მხარს. მისი სიკვდილის შემდეგ კი თვითონ ირქვა მეფე ტიფოთ თავი და იწყო დიმიტრისთან ბრძოლა.

მითრადატე უკეთეს დროს ვერც კი ინატრებდა სელევკიანებთან საბრძოლველათ. იგი შეესია ამ არეულობის დროს მათ საბრძანებლოს და სრულიათ გაუქირვებლათ იგდო ხელში მდღია, აქედან იგი როგორცა სჩანს სომხეთშიაც გადავიდა და ეს ქვეყანაც დაიმორჩილა. მეფეთ აქ მან თავისი ძმა ვალარშაკი დასვა. ამ ახალგაზნდა სამეფოს ბედს ამ დროს ძალლი არ დაჰყუფდა. მაგრამ მითრადატე არც ამით დაკმაყოფილდა: დაპყრობილ ქვეყნებს მან შემდეგ სუზიანა და სპარსეთიც მიუმატა. ახალ დაპყრობილ ქვეყნების გამგეთ მან ვილაც შაკაში დანიშნა და თვით ჰირკანიაში დაბრუნდა ¹⁾. სპარსეთის და სუზიანის

¹⁾ აქედან იგი ბაქტრიას შეესია და მთელი სამეფო დაიპყრო ქაბულის და ინდოეთის იმ ნაწილის გარდა, რომელიც ბაქტრიელთ ხელში იყო.

დაპყრობა სახიფათო აღმოჩნდა ბაბილონისთვისაც (პროვინციისთვის). საქმის კარგი მიმდინარეობით გათამამებული პართელები ბაბილონსაც შეესივნენ, სძლიეს ადგილობრივ სატრაპს და თვით სელევკიაც კი იგდეს ხელთ (სატახტო ქალაქი). ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა მეტადრე ბერძნებმა და მაკედონელებმა, რომელთაც არაფრათ ეპიტნავათ სპარსელების ბატონობა შეჰვედრეს დიმიტრის გვიხსენი ამ ბარბაროსების ხელიდანო. დიმიტრიმ, რომელსაც ამ დროს თავის მოდავე ტიფო მოშორებული ჰყავდა თავიდან, ისმინა მათი მუდარა და 140 წელს გაილაშქრა მითრადატეს წინააღმდეგ. სპარსელები და სუზიანელები დაშინვე მის მხარეს გადავიდნენ, ბაკტრელებმაც აღუთქვეს მას დახმარება. თავდაპირველათ დიმიტრის საქმე ძალიან კარგათ მიდიოდა. მან რამდენიმე ჯერ სძლია ზედიზედ პართელებს, მაგრამ დაბოლოს დამარცხდა და ტყვეთაც კი ჩაუვარდა ხელში მტრებს. დიმიტრის დამარცხებამ მისი მოკავშირეების ბედიც გადასწყვიტა. ესენი მალე ჩაუვარდნენ ისევ პართელებს ხელში. მითრადატე ამ გვარათ თავის მეფობის ბოლო ხანებში მთელი ერანის მპყრობელი იყო.

პართელთ სამეფოს შინაგანი წყობილება ძალიან მოგვაგონებს ძველს სპარსულს წყობილებას. სამეფო ისევე, როგორც ახემენიანთა დროს სატრაპიებათ იყო დაყოფილი. მითრადატეს დროს 18 სატრაპია ითვლებოდა სახელმწიფოში: 1) მესოპოტამია და ბაბილონი, 2) აპოლონიატის, 3) ხალონიტის, 4) კარინა, 5) კამბადენე, 6) ზემო მედია, 7) ქვემო მედია, 8) ხოარენე, 9) კომისენე, 10) ჰირკანია, 11) ასტაიენე, 12) პართიენე, 13) აპაუარტიკენე, 14) მარვიანა, 15) არცია, 16) ანაუების ქვეყანა, 17) ზარანგიანე, 18) არახოზია. სატრაპებთაგან ყველაზე მნიშვნელოვანათ სუზის და სპარსეთის სატრაპები ითვლებოდნენ. ამათ თავის მხრითაც საკუთარი სატრაპები ჰყავდათ. სომხეთსა და ადირბეიჯანს¹⁾ საკუთარი მეფეები ჰყავდათ, (არშაკუნთანთ გვარისა უფრო ხშირათ) რომელნიც პართიის

¹⁾ და როგორც სჩანს იბერიასაც.

ბრძანებელს ემორჩილებოდენ რასაკვირველია¹⁾. სახელმწიფოში უდიდეს როლს თავად-აზნაურობა და სამღვდლოება (მოგვები) თამაშობდენ. დანარჩენ მცხოვრებთა უმრავლესობა მონებს წარმოადგენდა. მითრადატე ღრმა მოხუცებული იყო, როდესაც ის გარდაიცვალა და ფრაატე II-ს დაუთმო ადგილი (138 წელს).

ამ მეფის დროს შემოესიენ ბაქტრიას როგორცა სხან თუხარელები და დაიპყრეს იგი. ჩინური წყაროებიდან სჩანს, რომ თუხარელებს ნებით არ მიუტოვებიათ ძველი სამშობლო. მათ ჰიუნგ-ნუ (ჰუნნები) დაესხენ თავს, დაამარცხეს და დასძრეს თავის ადგილებიდან. თუხარელთ ბაქტრიაში შესევა მაშასადამე დიდი ხალხთა ყრის ხანის დასაწყისია. ფრაატე შეებრძოლა თუხარელებს და მარგიანა წაართვა მათ. იგი კიდევ განაგრძობდა აღბათ ბრძოლას, მაგრამ ამასობაში სხვა მტერიც გამოუტყვრა მას. ეს მტერი ანტიოქე VII ეპიტანე იყო. მას შემდეგ რაც ამ ნიქიერმა მეფემ ცოტა არ იყოს გამოავარგა თავის სამეფოს აწეწილი საქმეები, მან იწყო მზადება პართელებთან საომრათ. დიმიტრი ჯერ ისევ ტყვეთა ჰყავდათ სპარსელებს, და ანტიოქემ მისი განთავისუფლების სურვილი მოიღვა საბაბათ და გამოუცხადა ომი პართელებს. 130 წელს იგი დიდი და კარგათ გაწვრთნილი ჯარით შეესია სელევკიანთ ძველ პროვინციებს. ადგილობრივი მცხოვრებნი ყველგან სიხარულით ეგებებოდენ მას. შაბის ახლო მან დაამარცხა პართელთ სარდალი ინდატე. კიდევ რამდენიმე თვალსაჩინო გამარჯვების შემდეგ მან დაბოლოვს ბაბილონიც კი ჩაიგდო ხელში. პართელთ ძლიერების სახელი შეირყა. პროვინციები თან და თან ზურგს აქცევდენ მათ და ანტიოქეს მხარეს გადადიოდენ. პართელები შეძრწუნდენ. ფრაატემ ზავის პირობებზე იწყო ლაპარაკი, მაგრამ ანტიოქემ პართიის გარდა ყველა პროვინციების დაბრუნება და ხარკი მოსთხოვა მას. ამაზე პართელები

1) შემდეგში ამით გარდა კიდევ შემდეგი ვასსალური სახელმწიფოები იხსენიებიან: ბაქტრია ლებონთა ანუ ლებონთა სამეფო ჩრდილო კავკასიაში და აღბანია. (იხ. Laogloui bei Agatkang. C. J. H. A. I. 109).

ვერას გზით ვერ დათანხმდებოდენ. ომი გაგრძელდა, მაგრამ ამ ხელათ მან სულ სხვანაირი მსვლელობა მიიღო. ანტიოქეს ჯარი, რომელიც სხვა და სხვა ადგილებში იყო გაფანტული, მეტი მტრით თავხედათ ექცეოდა ადგილობრივ მცხოვრებლებს. ამ ვარემოებამ დიდი უკმაყოფილება დაბადა რასაკვირველია. მედიელები საიდუმლოდ მოუჭრიდენ პართელებს და დანიშნულ დროს თავს დაესხნენ ყველა ბანაკებს ერთ დროულათ. ანტიოქე გაეშურა უახლოეს ბანაკის საშველათ, მაგრამ გზაზე პართელებს წააწყდა, რომელთა ჯარი გაცილებით რიცხვ-მრავალი იყო ანტიოქესაზე. მიუხედავად იმისა, რომ მეფე თავგანწირულის ვაჟაკობით იბრძოდა, პართელები მაინც გამარჯვებულნი დარჩნენ, ანტიოქეს გასაქცევი გზაც კი აღარ დარჩა. მტრის ხელში ჩავარდნას მან კლდეზე გადავარდნა არჩია. ეს საბედისწერო ბრძოლა 129 წელს მოხდა. მის შემდეგ სელევკიანთა მზე საუკუნოდ ჩაესვენა უფსკრულში, პართელებს ამის შემდეგ ველარავინ შეეცილებოდა ერანში ბატონობას. ანტიოქეს დაღუპვის კილიკიის, იუდეის და ფინიკიის განდგომა მოჰყვა. ამასთანავე რომაელები და ეგვიპტელებიც სარგებლობდენ შემთხვევით და სამარისკენ მიეზიდებოდენ ამ ბედკრულ სამეფოს.

წმ წელს სირია მართლაც რომის პროვინციად გადაიქცა.

ღვთის წინაშე არც ფრაატეს დასდგომია კარგი დღე ამ მოულოდნელ გამარჯვების შემდეგ. ანტიოქეს ძლევა-მოსილ წინსვლის დროს ფრაატემ მეზობელ სკვითებს შესთხოვა დახმარება. სკვითებმა დააგროვეს ჯარი და მართლა შემოვიდნენ ერანს, მაგრამ ამასობაში ანტიოქე დამარცხებული იქმნა მათ დაუხმარებლათ. ფრაატემ განუცხადა მათ აღარ მჭირიხართო და აღარც აღთქმული ჯილდო მისცა მათ. ამაზე სკვითები ცარცვა-რბევას მოჰყვეს. ფრაატე გაემართა მათ წინააღმდეგ მაგრამ დამარცხდა. ამბობენ მის ჯარში დამარცხებულ ანტიოქეს რაზმებიც (დატყვევებულნი) იღებდენ მონაწილეობასო. ბრძოლის დროს ესენი სკვითების მხარეს გადავიდნენ და ამიტომ დამარცხდა ფრაატე, რომელიც თვითაც მოკლული იქნა. გამარჯვებულებმა მთელი

სამეფო დაარბიეს და შემდეგ თითქოს დაბრუნდნენ თავის სამ-
შობლოში, მაგრამ ძნელი დასაჯერებელია, რომ მათ ასე უბ-
რალოდ მიენებებიათ პარტიისთვის თავი. უნდა ვიფიქროთ, რომ
მათ ჩამოაჭრეს პარტიელთ სამეფოს ზოგიერთი პროვინცია.
(შეიძლება სახელი საკასტანი=საკთა ანუ სკვითთა ქვეყანა სწო-
რეთ ამაზე მიგვიჩინებდეს) და დახარკეს ფრაატეს მიმყოფი
მეფე არტაბან პირველი. (ფრაატეს ძმა).

სკვითთა მძლავრობამ ცუდი შედეგები გამოიღო სახელმწი-
ფოსთვის. რაკი ცენტრალური ძალა მეტის მეტად დასუსტე-
ბული იყო სახელმწიფოს აღარც შიგნიდან ჰქონდა მოსვენება
და აღარც გარედან: არტაბანს წამდაუწუმ უხდებოდა ტახტის
მოდავეებთან ბრძოლა, რომელთა შორის სარდალი ევჰემერიც
იხსენიება. გარდა ამისა თუხარელებმაც ეხლა მოიცალეს პარ-
ტიისთვის და შეესიენ მას მესამეთ. მათ ამოძრავებულ ხალხთა
ახალი ტალღა მიაწყდა. არტაბანი I გაეგება მათ, მაგრამ და-
მარცხდა და თვითაც მოიკლა. მისი ადგილი მითრადატე მეო-
რე დიდმა დაიკირა (123 წლის ახლო ხანებში). ეს მეფე თავის
წინაპრებზე ბედნიერი აღმოჩნდა. დაწვრილებითი ცნობე-
ბი არ მოგვეპოება მის შესახებ თუ როგორ დააბოლოა მან
თუხარელებთან ომი უკველ შემთხვევაში შემდეგი გვაჩვენებს,
რომ მითრადატე მეორის შემდეგ ეს ხალხი აღარაა წინანდე-
ბურათ საშიში პარტიისთვის. შემდეგ მითრადატე სხვაგანაც
შეუღდა ძველ საზღვრების აღდგენას და, როგორც სჩანს, მან
ყველგან მიახწია საწადელს. თავის მეფობის ბოლო ხანებში
იგი სომხეთის შინაურ საქმეებშიაც ჩაერია. აქ ვალარშაკს (იუს-
ტის სიტყვით) არშაკი და არტაშესი (იგივე არტავასდი?) მოჰ-
ყვნენ. 94 წელს მითრადატემ ჩამოაგდო ტახტიდან არტავასდი
და მის ადგილას მისი უმცროსი ძმა ტიგრანი გაამეფა, რომელ-
იც მძევლათ ჰყავდა მას. ტიგრანმა სამაგიეროთ 70 ხეობის
დათმოვა აღუთქვა მითრადატეს. ეს ადგილები აღირბე-
ყანელებს და იბერებს ჰქონდათ ტიგრანის წინაპრებისგან წართ-
მული. რაკი სომხეთი არსად არ ესაზღვრებოდა პარტიას

მითრადატე იბერებს და ადირბეიჯანელებსვე უბრუნებდა ამ ადგილებს.

ამ დროსვე უნდა ეკუთნოდეს ალბანიის სამეფოს დაარსება მითრადატეს მიერ.

ხელსაყრელი აღმოჩნდა ამ მეფისთვის კომმაგენეს დედოფალ ლაოდისთან ომიც. მითრადატეს დროს დაიწყო პართიისა და რომის შორის ურთიერთობა. მისმა ელჩმა ორობაზემ მისი დავალებით შესთხოვა სულლას, რომ მას რომის ერის და სენატის კეთილგანწყობილება მოეპოვებია პართელებისთვის.

მიუხედავად ყველა ამისა უნდა ვიფიქროთ რომ მითრადატეს დროსვე იჩინა თავი სახელმწიფოს შინაგანმა ვანხრწნილებამ, რომელმაც მისი მემკვიდრეების დროს შეტათ დააქვეითა ეს სამეფო, არტაბან მეორის დროს ამ უბედურებამ კიდევ იმატა. სომხეთის მეფე ტიგრან მეორე დიდმა ისარგებლა ამით და დაიბრუნა ყველა ის ადგილები, რომელნიც მან თავის დროზე მითრადატეს დაუთმო. მემდეგ იგი იპყრობს ადირბეიჯანს, ესევა ე. წ. დიდ მედიას და სასტიკათ აოხრებს მას. შემდეგ მისი ჯარები სირიასაც ნახულობენ. პართელები არა თუ ჯეროვან წინააღმდეგობას ვერ უწევენ მას, იძულებულნი არიან ადიაბენე და მესოპოტამიაც კი დაუთმონ მას. სომხეთი ამ გვარათ პართიის ადგილს იჭერს, როგორც პირველ ხარისხიანი სამეფო. ტიგრანის გავლენა ამ დროს თავით იუდიამდე უწევდა. თავის თავს იგი მეფეთ მეფეს უწოდებდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ქცევა არ იყო უბრალო თავნებობაზე დამყარებული. მან აიძულა ალბათ არტაბან II-ე დაეთმო მისთვის ეს სახელი. (სწორეთ პართელი მეფეები ატარებდნენ მეფეთ მეფეების სახელს). საზღვრების გასამაგრებლათ ტიგრანმა ე. წ. „მარკები“ (საპატიახშონი) დააარსა, რომელთა რიცხვი ხუთი იყო. (გუგარაქი, ალცრნიკი, ნორსირაკანი, არკასტანი და მასქითქი). ამ მარკებს ე. წ. ბღეშხები (ქართულათ პატიახში) ანუ ევროპიულის თერმინოლოგიით მარკგრაფები განაგებდნენ.

73 წელს ტიგრანი ჯერ კიდევ განაგრძობს პართელების ხარჯზე თავის ძლიერების ზრდას. მისი მოწინააღმდეგეა ამდროს მეფე სანატრუკა. უკანასკნელი 80 წლისა იყო, როდესაც ის სკვითების ქვეყნიდან დაბრუნდა და ძალით გამოაპყლიჯა ტახტი თავის წინამორბედს. მისი სიკვდილის შემდეგ გვირგვინი მის შვილს ფრაატე მესამეს ერგო. ტიგრანი ამდროს რომაელებთან იყო უკვე ომში ჩიბმული თავის სიძემითრადატ პონტელის სასარგებლოთ. ამიტომ 69 წელს მან და მითრადატემ სთხოვეს ფრაატეს მხარი დაეჭირა მათთვის ომში. პართელები ისე გამწარებულნი იყვნენ ტიგრანზე, რომ ფრაატემ ყურიც არ ათხოვა ამ წინადადებას. სამაგიეროდ მან ლუკულს განუცხადა თანხმობა კავშირზე, მაგრამ დაბოლოს მაინც ისევ ნეიტრალიობა არჩია. პომპეიმ ისევ განაახლა მოლაპარაკება მასთან და დაბოლოს დაიყოლია კიდევ ფრაატე. პართელები დახმარებას აღუთქვამდნენ რომაელებს და სამაგიეროდ მათი შემწეობით იბრუნებდნენ ყველა იმ პროვინციებს, რომელნიც ტიგრანმა წაართვა მათ. ომის საბაბათ პართელებმა შემდეგი მოიღვეს.

ტიგრანს თავის შვილი (ტიგრანივე) აუჯანყდა, რომელიც პართიას გაიქცა. ფრაატემ მიათხოვა მას თავისი ქალი და შემდეგ მისი სომხეთში გამეფება მოისურვა. 66 წელს იგი შეესია სომხეთს, მაღწია მის სატახტო ქალაქ არტაქსატამდე, (რომელიც დღევანდელი ერევნის ახლო იყო გაშენებული), და ალყა შემოარტყა მას. მოხუცი ტიგრანი იძულებული შეიქნა მთებში გახიზნულიყო. ფრაატემ დაუტოვა თავის სიძეს საკმაო ჯარი ალყის გასაგრძობათ და თვითონ სამშობლოში დაბრუნდა. მოხუცი ტიგრანი ამასობაში თავს დაესხა თავის შვილს და სასტიკათ დაამარცხა იგი. უკანასკნელი ამ ხელსა პომპეისტან გაიქცა, რომელიც სწორეთ ამ დროს ტიგრანისკენ მიილაშქრებოდა. ტიგრანი ამ დროს კარგათ იცნობდა რომაელთ ძალას და ამიტომ ომს დამორჩილება არჩია. პომპეიმ წაართვა ტიგრანს სირია, ფინიკია, კილიკია და გალატია; და-

ნარჩენი პროვინციები კი დაუტოვა მას. ტიგრან ბატონიშვილი სრულიადაა არ მოვლოდა, რომ საქმე ასე დატრიალდებოდა. იგი ფიქრობდა პომპეი მამაჩემს დაშარცხებს და მის ადგილას ტახტს მე ჩამაბარებსო. პომპეიმ კი მხოლოდ სოფენე დაგორდინე მიაკუთვნა მას. ბატონიშვილს ქუაში არ დაუჯდა ეს და თავხედობა დაიწყო, რისთვისაც სიკვდილით იქმნა დასჯილი? (თუ რომს ტყვეთ წაყვანილი). ზოგი ამბობს კიდევ, რომ პომპეიმ შერიგების შემდეგ მამას დაუბრუნა თავისი ურჩი შვილიო. არც ის დააყრიდა რასაკვირველია მას ხეირს¹⁾. ფრაატე, რომელმაც ამასობაში დაიფლო ხელშეკრულობაში მოხსენებული პროვინციები, გამოექომაგა თავის სიძეს და საჩივრით მიმართა პომპეის, მაგრამ თავხედ რომაელს აღარაფერში სჭირადა პართელთ მეფის სამსახური. ამიტომ პასუხათ მან ხელშეკრულობაში მოხსენებული პროვინციის გორდინეს დაცლა მოსთხოვა მას. შემდეგ მან პასუხსაც აღარ მოუცადა და ძალით გამოორეკა პართელები, როგორც გორდინედან, ისე მე-

1) 66/65 წლ. ზამთარი პომპეიმ სომხეთს დაჰყო. შემდეგ მან გადასწყვიტა იბერიისა და ალბანიის დამორჩილება. არ უნდა ვიფიქროთ, რომ მას ალექსანდრე მაკედონელივით განდიდების სურვილი მიერეკებოდა შორეულ ქვეყნებისკენ სრულებითაც არა. საღათ მოაზროვნე რომაელი სამართლიანათ ფიქრობდა, რომ სანამ ეს ორი სამეფო რომის ზეგავლენის ქვეშ არ მოექცევა, მანამდე რომის პოლიტიკა აზიაში ფეხშებორკვილი იქნება. უნდა ვიფიქროთ აგრეთვე, რომ პომპეისაც კარგათ ესმოდა კავკასიის კარების მნიშვნელობა. გარდა ამისა იბერიელები და ალბანელები მითრადატუს მოკავშირენი იყვნენ.

იბერთ მეფე არტაგი ხედავდა რომაელის წადილს და ემარაგებოდა მასზე მოულოდნელათ თავდასასხმელათ. მტრის თვალის ასახვევათ მან მოციქულები გაუგზავნა მას, რომელთაც მეგობრული განწყობილება უნდა გაემტკიცებიათ ქართველთ და რომაელთ შორის. პომპეი მიუხვთა არტაგს ხრიკს და თვით შეიქრა ახალციხით იბერიაში და ანაზღველათ მიადგა აკროპოლს, (მცხეთას?) რომელიც ხევის ყელში მდებარეობდა გზის დასაცავათ. არტაგისათვის ეს თავდასხმა ისე მოულოდნელი იყო, რომ მან ციხის დასაცავათ თადარი-

სოპოტამიიდან. ფრაატე იძულებული შეიქნა გადაეყლაპა ეს შეურაცყოფა. 64 წელს მან სამაგიეროთ ტიგრანზე იყარა ჯავრი: დაესხა მას თავს და დაამარცხა იგი. უკანასკნელმა პომპეის მიმართა. მას ტიგრანის ბედი არ აწუხებდა, მაგრამ ფრაატესთვის მისი სახელიც საშიშარი იყო ჯერ-ჯერობით. ამიტომ ფრაატემაც პომპეის მიანდო მისსა და ტიგრანის შუა დავის გადაქრა. 67 წელს ფრაატე თავის შვილების ოროდეს და მითრადატეს მსხვერპლი შეიქმნა. ტახტი ოროდემ დაიკავა. მითრადატეს კი მედია მისცა. ეს ორგამგეობა სახეიროს არას წარმოადგენდა პართელთ სამეფოსთვის. მითრადატემალე ვამოაძევეს თავის ქვეშევრდომებმა მედიიდან. ამის შემდეგ მან თვით პართიის ტახტის დაკავება მოისურვა და რომაელ გაბინისაც (სირიის პროკონსულს) კი შესთხოვა დახმარება. რამდენიმე ხნის შემდეგ მან ჩაიგდო ხელში ბაბილონი, შემდეგ სელევკია თავის ნებით გადავიდა მის მხარეზე. ოროდეს საქმე ძალიან ცუდათ იყო, მაგრამ სარდალმა სურენამ, რომელსაც უზარმა-

გიც კი ვერ გასწია. მან საჩქაროთ მიატოვა იქაურობა, გადიარა მდინარე და დააქცია ხიდი. მეციხოვნე ჯარმა სცადა გამოხტომოდა მტერს, მაგრამ რომაელებმა დიდი ზიანი მიაყენეს მას და შერეკეს უკან, რის შემდეგ იგი მალე დანებდა პომპეის. უკანასკნელმა ჩააყენა შიგ თავისი გარნიზონი და შემდეგ მდინარის მთელი გადმოღმა მხარე იგდო ხელთ.

არტავმა ხელახლა გაუგზავნა მოციქულები პ-ს, აღუთქვა მას ხიდის აღდგენა და სურსათი. პომპეიმ არ უგდო ყური ამას და გადავიდა მდინარეს. არტავმა მდინარე პელორისაკენ (იორი?) დაიხია. პომპეი დაეწია მას და დაესხა თავს. კასისის სიტყვით თავ დასხმა ისე სწრაფათ მოხდა, რომ ქართველ ჯილოსნებს თავის ხელოვნების გამოჩენაც კი არ დასცალდათ. პლუტარხის აღწერით კი ბრძოლა მწვევე უნდა ყოფილიყო, რადგინ მისი სიტყვით 9 ათასი იბერიელი იმსხვერპლა მან ასე თუ ისე არტავი დაამარცხდა და იორს (?) გადაღმა უშველა თავს. აქედან მან ხელახლა გაუგზავნა პ-ს მოციქულები და საჩუქრები. პომპეიმ მძევლებათ შვილები მოსთხოვა არტავს. უკანასკნელი იძულებული იყო დათანხმებულიყო ამას, რის შემდეგ მოპირდებირეთა შორის ზავი იქმნა შეკრული.

ზარი სახელი ჰქონდა მთელს სამეფოში, იხსნა იგი გაქვირებისგან. უკანასკნელმა არა თუ დაიბრუნა უკან ბაბილონი და სელევკია, არამედ თვით მითრადატე იგდო, როგორცა სხანს, ხელში.

ამასობაში პროკონსულ გაბინის ადგილი სირიაში კრასსმა დაიჭირა. დიდებული ტრიუმფირი მეტათ მდიდარი კაცი იყო, მაგრამ ამასთანავე მეტათ ხარბიც. გარდა ამისა თავის მოკავშირეების (ცეზარის და პომპეის) სახელიც არ აძლევდა მას მოსვენებას. ამიტომ გადასწყვიტა მან პართელებზე გაენადირებია, თუმცა უკანასკნელებს არ მიუციათ მისთვის საბაბი. მომზენის აზრი, თითქოს ეს ომი იმის პასუხი იყო, რომ წინათ ფრაატე სომხეთს დაეცა თავს, შეუწყნარებელია. ლაშქრობის წინ კრასსი თვითონ ტრამახობდა, რომ იგი ინდოეთამდის გასწევდა რომის სამფლობელოს საზღვრებს. კრასსმა ომის გამოუცხადებლათ გადალახა საზღვარი. შეიჭრა მესოპოტამიაში და დაიპყრო აქ რამდენიმე ქალაქი. ადგილობრივი მცხოვრები ბერძნები სიხარულით ეგებებოდნენ მას. დაპყრობილი ადგილების დასაცავათ კრასსმა 8 ათასი კაცი დასტოვა, თვითონ კი სირიაში და-

იბერიაში პომპეიმ შეიტყო, რომ აქედან კოლხიდაში გადასვლა ძნელი არ იყო. მან გადასწყვიტა ესარგებლა ამით და კოლხიდიდან (იმერეთიდან) მიხტომოდა მითრადატეს ბოსფორში. რომაელი სარდალი მართლაც გადავიდა იმერეთს (სურამის გადასავლით ა. ს.), მაგრამ აქ გაიგო მან, რომ სიძნელეს წარმოადგენდა მისგან გამიზნული გზა და თავი მიაჩნებო თავის წინანდელ აზრს და სომხეთს დაბრუნდა. აქედან იგი ალბანელების წინააღმდეგ გაემგზავრა, დაამარცხა ესენიც და ქართველებით დაიხვია შემდეგ. ასე მოიღვეს პირველათ რომაელებმა ფეხი ამიერ კავკასიაში. ამის შემდეგ რომის დიპლომატიას თვალი აღარ მოუშორებია იბერიისთვის. იგი ძალით, თუ ხერხით მუდამ ცდილობდა საუკუნეთა განმავლობაში თავის პოლიტიკურ ზეგავლენის ქვეშ ჰყოლოდა ქართველები.

ქართველები ვერ შეეგუენ ვასსალობას და მოქალაქეთა ომების დროს ჩამოსცილდნენ რომს, მაგრამ მეფე ფარნავაზის დროს ანტონის სარდალი კანიდი კრასსი ხელახლა შეიჭრა იბერიაში (136 წ. ქ. წ.) დაიმორჩილა იბერია და შემდეგ მისი დახმარებით ალბანიაც.

ბრუნდა. შესაფერ დროს იგი ხელახლა ფიქრობდა, რასაკვირ-
ველია, ლაშქრობის განგრძობას. ოროდმა ელჩები გაუგზავნა
მას და დაეკითხა: რისთვის და ვისი სახელით დაიწყო მან ომი?
კრასსმა თავხედურათ განაცხადა პასუხს სელევკიაში მიიღებ-
თო. სომხეთის მეფე არტავასდმა (ტიგრანის შვილმა), რომელიც
რომაელებისკენ იყო, ურჩია კრასს სამხრეთიდან შესეოდა პარ-
თიას, მაგრამ კრასს, როგორც დავინახეთ მთელი გარნიზონი
ჰყავდა შესაბოტამიაში დატოვებული, ამიტომ მან ყური არ
ათხოვა ამ რჩევას. მშ წელს გაზაფხულზე კრასსი დაიძრა 7
ლეგიონით და 4 ათასი მხედრით და გადალახა ეფრატი ზეე-
ქმასთან.

პართელებმა, როგორცა სჩანს, კარგათ იცოდნენ რას ეპი-
რებოდა კრასსი, რადგან უკანასკნელის მოკავშირე აბგარი-
(ადესის მეფე) მათი ჩუმი მეგობარი იყო. ისინი კარგა გამოწე-
ყობილნი დახვდნენ ამიტომ კრასს. ოროდე თავის ჯარით
სომხეთში შეიჭრა. მას სურდა ერთის მხრივ დაესაჯა არტა-
ვასდი, მეორე მხრივ კი ხელი შეეშალა მისთვის, რომ რომაე-
ლებს არ მიჰხმარებოდა იგი. კრასსის წინააღმდეგ ზემო ნახ-
სენები სურენა გაგზავნა მან ცხენოსანი ჯარით. კრასსის რაზ-
მები პირველათ კარპქესა და იხნეს შუა წააწყდნენ პართე-
ლებს. კრასს ეგონა მას მხოლოდ ავანგარდთანა ჰქონდა საქ-
მე და იერიშის მიტანა უბრძანა თავის რაზმებს, მაგრამ საქმე
სულ სხვანაირათ იყო. პართელების მთავარი ჯარი იქვე ახ-
ლოს იყო ჩასაფრული და მალე მიეშველა წინა რაზმებს და
ისე შეავიწროვა თავსდამსხმელნი, რომ უკან დახვევა მათთვის
შეუძლებელი ვახდა. კრასსი იძულებული შეიქნა ახალი რაზ-
მები მიეშველებია წინანდელებისთვის. მათ მისი შვილი ჰუმბ-
ლი წინამძღვრობდა. რომაელები ვაბედულათ ეძებრენ მტერს.
პართელებმა ჩვეულებისამებრ. იბრუნეს პირი და გაიქცნენ.
მაგრამ როცა დაატყვეს, რომ საკმაოთ შორს გაიტყვეს მტე-
რი, ისინი შობრუნდნენ, შემოერთყვენ მას გარს და სრულიათ
მოწყვეტეს იგი მთავარ ჯარს. თავის თავათ ცხადია ამ რაზ-

მებიდან ცოტადა გადარჩა ცოცხალი. საბრალო პუბლის მოქრილი თავი მალე იხილეს რომაელებმა სარზე წამოცმული სიციხით, წყურვილით და სხვა უბედურებით შეწუხებული ჯარისთვის ეს ამბავი თავხარდამცემი აღმოჩნდა. დაღუპულების გარდა უკვე დაქრილთა რიცხვი უდრიდა 4 ათასს. დაღამდა თუ არა, კრასსი საჩქაროთ დაიძრა და კარპეს მიაშურა. მისდა საბედნიეროდ გზაზე მეციხოვნე ჯარი გამოეგება მას და მიაცილა ციხემდე. რატომ არ დარჩა აქ თუნდაც ცოტა ხნით კრასსი, რათ მოისურვა მან მაინც და მაინც სირიამდე მისულიყო ძნელი სათქმელია. შესაძლებელია კარპეში ცოტა სურსათი იყო. მაგრამ არც პართელები იყვნენ საიმისოთ გამოწყობილნი, რომ ალყა შემოერტყათ ციხისთვის. პართელებს თვითონ ვერ წარმოედგინათ, რომ კრასსი ამ უაზრობას ჩაიდენდა და ძალიან გაკვირვებულნი დარჩნენ, როცა შეიტყვეს, რომ კრასმა მიატოვა ციხე და სირიის გზას დაადგა. მათაც ეს უნდოდათ სწორეთ. რასაკვირველია ესენი წამდაუწყუმ თავს ესხმოდნენ მათ და მოსვენებას არ აძლევდნენ რომაელებს. დაბოლოს იმდენი ქნეს პართელებმა, რომ ცალ-ცალკე რაზმებად დაფანტეს ჯარი, რომელთაგანაც ზოგი აქეთ გარბოდა და ზოგი იქით. სხვათა შორის ერთი ისეთი რაზმის მეთაური კასსი არ ენდო გზის მაჩვენებლებს, დაბრუნდა უკან კარპეში და მით მთელი რაზმი გადაარჩინა დაღუპვას. კრასს ცოტა მანძილი-ლა დარჩა სომხეთის მთებამდე. როდესაც მეტათ შეწუხებული ჯარის დაჟინებით მან მოლაპარაკება გამართა პართელებთან, უკანასკნელთ დაჭერა მოუნდომეს მას მოლაპარაკების დროს. კასსმა იარაღით სცადა თავდაცვა, მაგრამ მოკლულ იქმნა.

მისი ჯარიდან მხოლოდ 10 ათასი კაცი გადარჩა, 10 ათასი ტყვეთ ჩაუვარდა ხელში პართელებს, 20 ათასი კი გზაზე დაიღუპა. ზოგის სიტყვით მისი ჯარი თავდაპირველათ 80 ათასი კაცისგან შესდგებოდა, მაგრამ პირველი რიცხვი უფრო სარწმუნოა.

ოროდმა მით გადაუხადა ნალვაწი სურენას, რომ თავი მოჰკვეთა მას. ისეთ სახელმწიფოში, სადაც მეფე განუსაზღვრელი ბატონია, ქვეშევრდომისთვის დიდი სახელი „თავმომჰრელია“.

ოროდე რომ რაიმეთი ჰგევანებოდა პონტელ მითრადატესი ისარგებლებდა ამ სამაგალითო გამარჯვებით და მოიწადინებდა რომაელების აზიიდან გამოდენას, ან სირიის დაპყრობას მაინც. რომაელებისთვის ამ დროს ძალიან ძნელი იყო ასეთი დიდი ჯარის დაგროება და ამ შორეულ პროვინციაში გადაგზავნა. მან კი ამის მაგიერ რამდენიმე რაზმი შეუსია მხოლოდ სირიას, რომელნიც კასიმ ადვილათ მოიგერია. მხოლოდ 52 წელს გადიარა პართელების საკმაო დიდმა ჯარმა ხელახლა ეფრატი. რომაელებს ჯერაც კი არ ჰყავდათ საკმაო ძალები მტრის მოსაგერიებლათ. გარდა ამისა ადგილობრივი მცხოვრებლებიც გვერდზე უყურებდნ მათ. პართელებმა ანტიოქიამდე მიალწიეს, მაგრამ ვერ აიღეს ეს ქალაქი და ხელცარიელი დაბრუნდნ უკან. ანტიგონიის ახლო დაბრუნებულებს კასი დაესხა თავს და დიდი მარცხი მიაყენა მათ. 51 წელს პართელები ხელახლა გამოეწყვენ სალაშქროთ, მაგრამ კონსულმა ბიბულმა მოისყიდა მესოპოტამიის სატრაპი ოდნოდაპანტე და არეულობა ჩამოავდებია მას ჯარში, რის გამოც ოროდემ უკან გაიწვია მთელი ჯარი.

ეს უღირსი მეფე იმ ილბალსაც შეესწრო, როდესაც მამამისის დამხავერელი პომპეი შევლასა სთხოვდა მას ცეზარის წინააღმდეგ. ოროდემ სირია სთხოვა მას ფასათ. პომპეიმ ვერ აღუთქვა მას ის პროვინცია, რომელიც თვითონ მან შესძინა რომს და მოლაპარაკება შესწყდა.

პომპეიზე გამარჯვების შემდეგ ცეზარს გადაწყვეტილი ჰქონდა პართელების წინააღმდეგ გაელაშქრებია, მაგრამ სიკვდილის გამო აღარ დასცალდა მას ამ აზრის სისრულეში მოყვანა. ცეზარის სიკვდილის შემდეგ ატეხილ მოქალაქეთა ომის დროს პართელები სცდილობდნ სუსტი მხარესთვის დაეჭირათ მუდამ მხარი. 43 წელს მათ პატარა რაზმი გაუგზავნეს კასისს, რომ-

ლითაც მან ვერ ისარგებლა, რადგან იგი მიისწრაფოდა ბრუტს შეერთებოდა. შემდეგ ბრუტმა და კასიმ ცეზარის ყოფილი ლევატი ლაბიენი გაუგზავნეს ოროდეს მოციქულათ და უფრო თვალსაჩინო დახმარება შესთხოვეს მას. ოროდემ ყოყმანობა იწყო. ამასობაში ოკტავიანმა და ანტონიმ დაამარცხეს კასი და ბრუტი.

ამის შემდეგ ანტონიმ გამოარეკა სირიიდან ის პატარა მთავრები, რომელნიც პართელების წყალობით არსებობდენ აქ. ეს პირდაპირი შეურაცყოფა იყო პართელებისა. რაკი ამასთანავე ლაბიენიც ურჩევდა მათ ომის დაწყებას, პართელებმა დააგროვეს ჯარი და შეესიენ სირიას. აქ მდგომი ჯარები უმთავრესათ კასის ყოფილი ჯარისკაცებისგან შესდგებოდენ. ესენი კარგათ იცნობდენ ლაბიენს და მაშინვე მის მხარეს გადავიდენ. ანტონის ლევატი საქსა დამარცხებულ იქმნა და ჩუმათ გაიპარა აპამეიდან, რადგან მას თავისივე ჯარების ეშინოდა. აპამეა და შემდეგ ანტიოქია უმაღვე დანებდენ პართელებს. შემდეგ ესენი დაუყვენ ზღვის ნაპირს და ტირის გარდა ყველა ფინიკიური ქალაქები დაიპყრეს. იუდეას ამ დროს პირგანის სახელით იდუშეელები იროდი და ფაზაელი განაგებდენ, რომელნიც ებრაელ პატრიოტებს გულით და სულით სძაგდათ. პართელების მოახლოებისას ესენიც აჯანყდენ. პართელებმა ჩამოაგდეს პირგანი და მისი მათორღომი იროდე და ანტიგონეს (მაკაბელს) ჩააბარეს მმართველობა. უკანასკნელს ათასი ტალანტი უნდა ეძლია ხარკათ პართელებისთვის. (შემდეგში იროდე რომაელების შემწევობით ხელახლა დაბრუნდა იუდეაში, ჩამოაგდო ანტიგონე და თვით იწყო ქვეყნის მართვა. იგი 4 წელს გარდაიცვალა ქრ. წინ). პართელების მმართველობა დაპყრობილ ადგილებში გაცილებით უფრო აღამიანური იყო რომაელებისაზე.

ამასობაში ლაბიენი მცირე აზიაში ახალ-ახალ ჯარებს აგროვებდა და აფართოებდა თავის ძალას. მიუხედავათ ამისა პართელების საქმე მაინც სხვანაირათ დატრიალდა. ესენი ვერ იყვნენ საიმისოთ მოწყობილნი, რომ ხანგრძლივი თავდასხმით

ომში უღელი გაესწორებიათ რომისთვის. 39 წელს ანტონის სარდალი ვენტიდი ბასსი შეიქრა მცირე აზიაში და უბრძოლველათ დააცლევია ლაბიენს დაპყრობილი ადგილები. პართელები გაეშურენ ლაბიენის საშველათ, მაგრამ ვერ მოახერხეს შეერთებოდენ მას და იძულებული შეიქმნენ ცალკე შებრძოლებოდენ. ეს შეჯახება მათის დამარცხებით გათავდა. შემდეგ ბასსი ლაბიენსაც დაესხა თავს, დაამარცხა იგი და გაჰფანტა მისი ჯარი. რამდენიმე ხნის შემდეგ პართელებმა ხელახლა სცადეს ბედი, მაგრამ ხელახლა დამარცხდნენ. ამ ბრძოლაში სხვათაშორის მათი საუკეთესო სარდალი ფარნაპატეც მოიკლა. დამარცხების შედეგი სირიის დაცლა იყო პართელების მიერ. უკანასკნელი ვერ შეურიგდნენ ამ მარცხს და რამოდენიმე ხნის შემდეგ ხელახლა შეესიენ მოულოდნელათ სირიას. ჯარს პაკორ-ბატონიშვილი უძღოდა წინ. ვენტიდი ბასსმა დიდის სისწრაფით მოუყარა საჭირო ძალებს თავი და გინდამის ახლო სასტიკათ დაამარცხა პართელები. ბრძოლის დროს ბატონიშვილიც მოიკლა. იუსტინეს სიტყვით ამ ამბავმა თითქმის ქკუაზე შეშალა მოხუცი მეფე. რამდენიმე დღის განმავლობაში მას ენა წაერთვა, შემდეგ როცა მას ლაპარაკის უნარი ხელახლა მიეცა იგი წამდაღწუმ მოკლული შვილის სახელს იმეორებდა.

რომელებისთვის ამ გამარჯვების შემდეგ სულ ადვილი შეიქმნა ჩამოცილებული პროვინციების უკან დაბრუნება მხოლოდ იუდეამ, (რომელიც იროდეს დაბრუნებას უფრთხობდა) გაუწია მათ სასტიკი წინააღმდეგობა.

მოკლული პაკორის (ბაკურის) მაგიერ ოროდემ თავისი უკანონო შვილი ფრაატე (IV) დანიშნა ტახტის მემკვიდრეთ. უკანასკნელი უფრთხობდა სხვა ძმების მეტოქეობას და მამის სიკოცხლეშივე შეუდგა მათ საიქიოსკენ გამგზავრებას და როცა ოროდემ გამოექომაგა თავის სისხლსა და ხორცს ამ უმგზავსომ ისიც გააყოლა უკან თავის ძმებს. მიუხედავად ყველა იმ მარცხებისა, რომელიც პართელთ სამეფომ იხილა ოროდეს დროს, მისი მეფობა მაინც ძლიერების ხანათ უნდა ჩაითვალოს.

ფრაატემ შიატოვა აღმოსავლეთი და ეკტეზიფონი აგრჩია სატახტო ქალაქათ.

მამის სიკვდილის შემდეგ ფრაატემ კიდევ უფრო თავისუფლათ განაგრძო ძმებზე ნადირობა, მალე მშ. კაცისაგან თითქმის აღარავინ არ გადაურჩა მას ცოცხალი. ეს ამბები დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა სამეფოში.

ანტონი, რომელსაც, ოქტავიანთან მორიგებით რომის იმპერიის აღმოსავლეთი ნაწილი ერგო, ამასობაში უფრო და უფრო აფართოებდა თავის ძალას. სარდალმა კანიდი კრასსმა როგორც ვსთქვით დაუმორჩილა მას იბერების მეფე ფარნავაზი და აღბანელებისა ზობერი. მეორე სარდალმა სოზიმუკანასკნელი ფინიკიური ქალაქი არადიც გამოჰგლიჯა პართელებს ხელიდან მის ხელქვეშ იყო აგრეთვე იუდეაც. მის გაუმაძღარ თავმოყვარეობას არც ეს აკმაყოფილებდა. მის ოცნებას აღმოსავლეთში მისგან დამოკიდებული დიდი სამეფოს შექმნა შეადგენდა. ამისთვის პართიის ან მისი ნაწილის დაპყრობა იყო რასაკვირველია საჭირო და ანტონის მართლაც გადაწყვეტილი ჰქონდა ეს იგი სიამოვნებით უყურებდა ფრაატეს სისასტიკით გამოწვეულ არეულობას და იჩქაროდა ესარგებლა შემთხვევით.

ანტონის არ სურდა კრასის შეცდომა გაემეორებია და მესობოტიმიის მაგიერ სომხეთიდან შესევა არჩია პართიაში. ამასვე ურჩევდა მას სომხეთის მეფე არტავასდიც. მან წელს იგი მართლაც შეიქრა აღირბეიჯანში და ალყა შემოარტყა ფრაასპას. მისი ჯარი 60 თუ 80 ათასი ქვეითი ჯარისკაცისაგან და 10 ათას ცხენოსნისაგან შესდგებოდა. ცხენოსანი ჯარი იბერების და კელტებისგან შესდგებოდა. გარდა ამისა სომხებიც შეჰპირდნენ მას 6 ათას ცხენოსანს და 7 ათას ქვეითა ჯარისკაცს. ანტონის სურდა აქედან შიგ შუაგულ სამეფოში (ეკატანამდის?) შექრილიყო ფრაატე სრულიათ არ მოელოდა მტერს ამ მხრიდან. მაგრამ აღირბეიჯანელები თავგამომეტებულნი იცავდნენ თავის სატახტო ქალაქს (იგი ურმიის ტბის სამხრით მდებარეობდა) და ამასობაში კი დრო გადიოდა და ფრაატესაც საშუალებ-

ბა ეძლეოდა აქეთკენ შემოეკრიბა თავისი ძალები. ფრანსუა ჯერ კიდევ მაგრათ იდგა, როდესაც ფრანსუა 50 ათასი ცხენოსნით დაიძრა მის საშველათ. გზაზე პართელებს ბედმა გაუღიმა. ესენი წააწყდნენ თავს იმ რაზმს, რომელსაც საალყო მანქანები და ხაბაკი მიჰქონდა ანტონის ჯარისთვის. პართელები დაესხნენ მას თავს და სავსებით მოსპეს იგი (7,500 კაცი). მხოლოდ პონტოელი პოლემანი გადაარჩა. რაზმის დაკარგვა იმდენათ სავალალო არ იყო რამდენათ მანქანებისა. ამის გავებაზე გზაში მყოფმა სომხეთის მეფე არტავასდმაც იბრუნა პირი თავის 13 ათასი კაცით და დაბრუნდა სომხეთს. კასის ამბობს, მას შეეძლო გადაერჩინა რაზმი, მაგრამ არ ისურვაო. ეს ძალიან საეჭვოა.

პართელები დაბანაკდნენ რომაელების ახლო და მოსვენებას არ აძლევდნენ. განსაკუთრებით საძნელო საკვების ძებნა შეიქნა. ამასობაში ზამთარიც ახლოვდებოდა. ალყიდან კი უმანქანებოთ არა გამოდიოდა რა. ანტონიმ ამიტომ მოლაპარაკება იწყო ფრანსუასთან. უკანასკნელმა განუტყხადა ანტონის: თუ ალყაზე ხელს აიღებ ეხლავე, უკან დაბრუნების დროს არ შეგაწყუბებო. ანტონი დათანხმდა ამაზე; მიანება ფრანსუას თავი და დაბრუნდა უკან, მაგრამ გზაზე მას და მის ჯარს კრასის ბედი დაადგათ თითქმის. პართელებმა გასტეხეს სიტყვა და წამლაუწუმ თავს ესხმოდნენ რომაელებს. საბედნიეროთ ერთმა პართელმა დიდებულმა წინდაწინვე შეატყობია ანტონის ფრანსუაზე გატყუილებსო, თორემ ზიანი კიდევ უფრო დიდი იქნებოდა. დიდი სამსახური გაუწია ანტონის კრასისს უოფილმა ჯარის კაცმა, რომელმაც ძალიან კარგათ იცოდებოდა გზა. მიუხედავათ ყველა ამისა ჯარის მდგომარეობა მეტათ შევიწროებული იყო. ანტონის თვითონაც აღარა ჰქონდა გადარჩენის იმედი და ნაბრძანები ჰქონდა მოსამსახურისთვის ცოცხალი არ ჩამავდო პართელების ხელშიო. იღბლათ რომ ჯარმა როგორც იქნა სომხეთს მიაღწია, თორემ ნახევრის მაგიერ მთელი ჯარი გასწყდებოდა გზაში ან მტრის ხელით, ან შიმშილით, ან წყურვილით და ან ავადმყოფობით. მარტო ერთი

(18 თავან) შეჯახების დროს რომაელებს 3 ათასი კაცი მოუკვდათ და 5 ათასი დაეკრაათ. თავის უბედურობა ანტონიმ სომხეთის მეფეს არტავაზდს მოახვია თავზე და მასზე იყარა ჯავრი¹). სტრაბონი ამართლებდა თავის დროზე მის საქციელს. სხვათა შორის შვიგელიც მის აზრს ემხრობა. მომზენი კი პირიქით ამტკიცებს, რომ არტავაზდი უდანაშაულოთ დასაჯა ანტონიმ. მართლაც და ძნელი სათქმელია რით უნდა შეეცვალა ანტონის დიდი ჯარის ბედილბალი სომხების პატარა რაზმს. სომხეთის მეფის გარდა კაპადოკიელ არიარათესაც მოხვდა ანტონის სუსხი (ღმერთმა იცის რისთვის).

არც აღირბეყანელ არტავაზდეს წასვლია კარგათ საქმე შიუხედავათ იმისა, რომ მან ფრაასპის სამაგალითო დაცვით უზარმაზარი სამსახური გაუწია ფრაატეს. უკანასკნელმა არ დაუფასა მას ეს და ნადავლის გაყოფის დროს ნაკლები ყურადღება მიაქცია მას. ამით გაბრაზებულმა არტავაზდემ ზურგი მიაქცია ფრაატეს და ანტონის დაუკავშირდა. კავშირი მოყვრობით იქმნა ვანმტკიცებული. არტავაზდემ თავის ქალი შვილი იოტაპა მიათხოვა ანტონის შვილს (კლეოპატრასგან)—ალექსანდრეს. მოყვარეს და მოკავშირეს ანტონიმ სომხეთის ნაწილი დაუთმო და ამასთანავე ჯარის ნაწილიც მიახმარა, რომლის შემწეობითაც იგი ადვილათ იგერიებდა არტეშესს და მის დამხმარე პართელებს. მცირე სომხეთი ანტონიმ პონტოს მეფე პილემონს მისცა, რომელიც შუამავლის როლს თამაშობდა მისსა და არტავაზდეს შორის.

ოქტავიანეს და ანტონის შორის ომის დროს უკანასკნელი იძულებული შეიქნა უკანვე მოეთხოვა თავისი ჯარი არტავაზდესაგან. პართელებმა ისარგებლეს ამით, შეესიენ აღირბეყანს,

1) მან ვერაგულათ დააჭერია იგი და ეგვიპტეს გაგზავნა ცოლ-შვილით. ტრიუმფის დასამშვენებლათ ამასთანავე მან მისი სამეფოც იგდო ხელთ და თავის შვილს ალექსანდრეს დაუმტკიცა. არტავაზდის შვილი არტაშესი იძულებული შეიქნა ფრაატესთვის შეეთარებია თავი.

დაამარცხეს არტავაზდენ და დაატყვევეს იგი. სომხეთის ტახტზე მათ თავიანთი პროტყეე არტაშეს მეორე დასვეს (იგივე არტაქსე II). ამგვარათ სომხეთი ხელახლა დაკარგეს რომაელებმა.

ამ გამარჯვებების შემდეგ ფრაატეს ავგულობა პირდაპირ აუტანელი შეიქმნა ქვეშევრდომებისთვის. 33 წელს უკანასკნელთ აეცსოთ მოთმინების ფიალა და საქმე აჯანყებით გათავდა, რომელსაც თავდაპირველათ ვილაც უცნობი წინამძღვრობდა, შემდეგ კი ტირიდატე (II). ტირიდატე რამდენიმე წლის განმავლობაში ებრძოდა ფრაატეს, მაგრამ დაბოლოს დამარცხდა და იძულებული შეიქნა სირიაში გახიზნულიყო¹⁾. როგორცა სჩანს მან არაბებს შეაფარა თავი. რამდენიმე ხნის შემდეგ მათის დახმარებით იგი ხელახლა შეიჭრა პართიაში მოულოდნელათ. ფრაატე იძულებული შეიქნა მიეტოვებია სამშობლო და საზღვარ გარეთ გაქცეულიყო (27 წელს). პართიაში მის მაგიერ ტირიდატე გამეფდა. მაგრამ დიდი ხანი არ დასცლიო მას ბატონობა. 26 წელს ფრაატე დაბრუნდა უკან სკვითების ჯარის თანხლებით. ტირიდატე ხელახლა შეიქნა იძულებულად გაქცეულიყო. ამ ჟამათ რომაელებს შეაფარა მან თავი. ტირიდატემ სხვათა შორის ფრაატეს შვილიც გაიტაცა თან, ფრაატემ მოციქულები გაუგზავნა ავგუსტს და სთხოვა მას შვილიც დაებრუნებინა ამისთვის და მისი გამტაცებელი ტირიდატეც. 43 წელს ავგუსტმა მართლაც დაუბრუნა ფრაატეს შვილი. ტირიდატეს შესახებ კი შეატყობინა მას რომ იგი არც მხარს დაუჭერდა მას და არც ძალათ ჩაუგდებდა ხელში.

თუმცა ავგუსტის ხელში უზარმაზარი ძალა იყო მოგროვილი, მაგრამ იგი მაინც დიდის სიფრთხილით აწარმოებდა გარეშე პოლიტიკას. მას ძალიან კარგათ შეეძლო ესარგებლა პართიაში არსებული არეულობით და შესეოდა მას. რომის

1) ამ არეულობების დროს სომხები შეურიგდენ, როგორც სჩანს რომაელებს. 29 წელს ზავიც შეკერეს მათთან. სხვათა შორის დატყვევებულმა არტავაზდემაც მოახერხა ამ დროს რომაელებთან გაქცევა.

გატეხილი სახელის აღსადგენათ, მაგრამ მან არ მოისურვა ეს. უფრო გაუფებარია მის მხრივ ის, რომ იგი ზომებს არ იღებდა იბერიაში და სომხეთში რომის გავლენის სამუდამო განსამტკიცებლათ. ის † ლეგიონი, რომელიც სირიაში იღვენ სრულიათ არ იყვნენ ამისთვის საკმაო.

ავგუსტმა შესცვალა რამოდენიმეთ ანტონის განკარგულებანი და მცირე სომხეთი აღიბრუნეს მიაკუთვნა. პოლემონს მან ბოსფორი დაუმტკიცა და კოლხიდის მფლობელობა. ავგუსტმა ისარგებლა იმ როლით, რომელიც ტირიდატეს საქმემ დააკისრა მას და მოსთხოვა ფრაატეს, კრასსის და ანტონის ლაშქრობების დროს დატყვევებული ჯარის კაცები და ტროფეები დაებრუნებია მისთვის. არტავაზდეს გარდაცვალების შემდეგ (ანტონის მიერ მოიკლა) ამ სამეფოს ტახტი არტაშეს-არტაქსოს ერგო. მაგრამ სომხებმა ჩამოაგდეს იგი და მოჰკლეს. მის აღვილას ავგუსტმა მისი ძმა ტიგრანი დასვა მეფეთ¹). პართიაში ამ დროს ჩვეულებრივი არეულობა სუფევდა. ფრაატეს მდგომარეობა თან და თან კრიტიკული ხთებოდა. ამის და მიხედვით მან ვერ გაბედა უარის თქმა, როდესაც ავგუსტმა კრასსის და ანტონის ლაშქრობების დროს დატყვევებული ჯარის კაცებისა და ტროფეების უკან დაბრუნება მოსთხოვა მას. არეულობა ამ ხელათაც ფრაატეს გაძევებით გათავდა, მაგრამ მან ხელახლა მოახერხა დაბრუნება (10 და 9 წლებს შუა ქრ. წინ).

ფრაატეს ცოლებთაგან ყველაზე დიდი გავლენა მასზე მუხას ჰქონდა, რომელიც თავის დროს ავგუსტმა უძღვნა მას. იმ ქალის ზედგავლენით და აგრეთვე აჯანყების შიშით ფრაატემ ყველა თავისი ვაჟები (ფრაატაკეს გარდა) რომში გაგზავნა. (გაგზავნილი ბატონიშვილების სახელები შემდეგია: ვონონე, ერასპადანე, როდასპე და ფრაატე).

¹) არც ეს დაუჯდათ ჰკუაში სომხეთის ფეოდალებს და ჩამოაგდეს. ესეთივე ბედი ეწია ავგუსტის მეორე დასმულსვე არტავაზდს. დაბოლოს გაიოხ-ცეხარმა არიობარზან მე II მისცა. ექვს გარენი ვერც მას შეიგუებდნენ დიდი ხნით სომხები, მაგრამ იგი მალე მოკვდა. მის შემდეგ ტახტი დედოფალ კრატოს ერგო.

შინ დატოვებული ფრაატაკე მუხასგან ჰყავდა ნაყოლი ფრაატეს და მისი უსაყვარლესი შვილი იყო. მაგრამ სწორეთ მან და დედა მისმა მოუღეს ბოლო მის მზაკერებით სავსე სი-
ცოცხლეს. ამის შემდეგ ტახტი რასაკვირველია ფრაატაკემ (იგი-
ვე ფრაატე V) იგდო ხელში.

ავგუსტის მიერ დაყენებულ მეფის ტიგრანის გარდაცვა-
ლების შემდეგ, სომხებმა აღარ უგდეს ყური რომს და მისი
შვილი აირჩიეს თვითონ მეფეთ. ავგუსტმა ზრ იჩინავა ეს და
თავის მხრივ არტავაზდე დასვა მეფეთ. ამაზე სომხები აჯანყდნენ
მოჰკლეს არტავაზდე და ტიგრანს (IV) ჩააბარეს ტახტი. ავ-
გუსტმა ამაზე თავის შვილისშვილი გაიოზი გაჰზავნა ჯარით
სომხეთში. სომხებმა პართელებს მიმართეს. ფრაატემ აღუთქვა
მათ მხარის დაჭერა და ამასთანავე ძმების უკან დაბრუნებაც
მოსთხოვა ავგუსტს. საქმე თითქოს ომით უნდა გათავებულ-
ყო, მაგრამ ორივე მხარე უფრთხოდა მას. ამიტომ ისევ მო-
რიგება არჩია ორთავე მხარემ. ეს მით უფრო ადვილი იყო,
რომ თვით ტიგრანიც დაუზავდა რომაელებს¹⁾. ფრაატაკემ ხე-
ლი აიღო სომხეთზე და თანხმობა განაცხადა თავის ძმები მძევ-
ლებათ დაეტოვებია რომში.

პართელ თავადაზნაურობას ძალიან არ მოსწონდა თავისი
ახალი მეფე. 4 წელს (ქრ. შ.) მან ჩამოაგდო იგი ტახტიდან და
ოროდე II დასვა მის ადგილას. ორის წლის შემდეგ აღარც
ეს მეფე მოეწონათ პართელებს და ისიც ჩამოაგდეს ტახტიდან.

ამის შემდეგ მათ რომაელებს მიმართეს ერთ-ერთი ბატო-
ნიშვილი გამოგვიგზავნეთ მეფეთო. ავგუსტმა მათ მართლაც გა-
უზავნა ვაზონე. ვერც ამ კეთილის მოსურნე რომაულათ
აღზრდილმა კაცმა მოუყარა თავი პართელთ აწეწილ-დაწეწილ
საქმეებს. მასაც გაუჩნდნენ მალე მტრები, რომელთაც თავის

¹⁾ ტიგრანის სიკვდილის შემდეგ გაიამ არიბარზანე II დასვა
სომხეთის ტახტზე, მაგრამ ისიც მალე მოკვდა. ამის შემდეგ ტიგრა-
ნის ცოლმა კრატომ მაისურვა ტახტის ხელში ჩაგდება, მაგრამ რო-
მაელებმა ვაზონეს აკუთვნეს იგი.

შხრივ არტაბანე მოიწვიეს. ეს არტაბანე დედით იყრ მხოლოდ არშაკუნიანი. მამით იგი, მომზენის აზრით, სკვითი (Daher) უნდა ყოფილიყო. მარკვარტი მას აღიბეჭანის სამეფო გვარეულობის წევრათ სთვლის. არტაბანი შემოიჭრა პართიაში, მაგრამ ვონონემ სძლია მას და უკან აქნევია პირი. რამოდენიმე ხნის შემდეგ არტაბანმა ხელ ახლა სცადა იღბალი. ამ ხელათ მას მართლა გაუღიმა ბედმა. დამარცხებული ვონონე სირიაში გაიქცა (და შემდეგ სომხეთის ტახტზე იქმნა დასმული რომაელების მიერ). არტაბანს ძალიან არ მოეწონა ეს ამბავი. მან დაბეჯითებით მოსთხოვა რომაელებს მისი სომხეთიდან გამოძევება. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი მზა თიყო ომი დაეწყო მათთან. ავგუსტუსაეფ ფრთხილს იმპერატორ ტიბერის არ სურდა ომი და ამიტომ მან მართლაც გამოაძევა ვონონე სომხეთიდან. შემდეგ არტაბანის მოთხოვნითვე იგი კილიკიაში დაამწყვდევს. პართელებთან მოსალაპარაკებლათ გაგზავნილმა გერმანიკმა პოლემონის შვილი ზენი დასვა 18 წელს (?) სომხეთის ტახტზე არტაშესის სახელით. (იგივე არტაქსიასი) არტაბანმა დიდი გაჭირვება გამოიარა სანამ იგი მოიმაგრებდა ტახტზე ფეხს. დიდი უბედურების შემდეგ მან დაბოლოს მაინც მიაღწია სურვილს და აღადგინა მყუდროება სახელმწიფოში. პართიის შინაგანი სიმაგრე მალე მის გარეშე პოლიტიკასაც დაეტყო. ზენოს სიკვდილის შემდეგ სომხეთში არტაბანმა თავისი შვილი არშაკი გაამეფა 34 წელს (?) (ქრ შ.) არტაბანმა კარგათ იცოდა როგორ შეხედავდენ ამას რომში, მაგრამ მას იმედი ჰქონდა, რომ მოხუცი განდევნილი მეფე (ტიბერი) ვერ იკისრებდა ამის გულისთვის საქმელო ომს პართელებთან. არტაბანის ანგარიში ყალბი აღმოჩნდა. ტიბერიმ გადასწყვიტა არას გზით არ დაეთმო სომხეთი პართელებისთვის, მან შეუთვალა თავის ვასსალს იბერთ მეფე ფარსმანს¹⁾, რომ თავის ჯარით შესეოდა

1) კასსი ამ ფარსმანს მეფე მითრადატეს შვილათ იხსენიებს (h. b. 58 § 26). საყურადღებოა ამასთან დაკავშირებით; რომ პეტრე პატრიცის ფრაგმენტი (იხ. F. N. G. IV 18) ამ დროს ფარსმანის

სომხეთს და თავისი ძმა მითრადატე გაემეფებინა იქ. ფარსმანი მითრადატე დიდის შვილის სარდალი და დიპლომატი იყო. მან მიიწყინა არშაკ მეფის ახლობელნი და შოაკვლევიანა მათ იგი. ამავე დროს იგი შეესია სომხეთს დიდი ჯარით (35 წელს ქრ. შ.) და თავის სატახტო ქალაქიანა (არტაქსატა) იგლო იგი ხელთ. არტახანმა მოაგროვა ხელახალი ჯარი, ჩაბარა იგი თავის მეორე შვილს ოროდეს და უბრძანა მს თავის ძმის სისხლი აედო, გამოერეკა იბერები სომხეთიდან და თვითონ გამეფებულყო იქ. ფარსმანი თავის მხრივ ალბანელებს დაუკავშირდა. ამასთანავე მან სარმატებიც მოიხმარა და გაეგება მტერს. სარმატების ნაწილი პართელებს შეჰპირდა დახმარებას, მაგრამ ფარსმანმა ჩაუკეტა მათ დარიალის კარი და არ გააკარბ ისინი პართელების საზღვრებს. დარტახანდის კარით ამ წყალდიდობის გამო ვერ ისარგებლეს¹⁾. მაშინ

მაგიერ მითრადატეს იხსენიებს იბერთ მეფეთ. იგი გვიყვება, რომ ტირიდატესთვის საქმის გასაადვილებლად ტიბერის ბრძანებით ეს მითრადატე სომხეთს უნდა შესეოდა. მისივე სიტყვით ამ მითრადატეს მაგიერ კლავდის კოტი (Cohys) უნდა დაეყენებოთ იბერთ მეფეთ, რადგან მითრადატე გაუორგულდა რომაელებს და თავის ძმის კოტის მიერ იქმნა დაბეზღებული.

1) ოროდეს არას გზით არ სურდა ასეთ პირობებში გადამწყვეტი ბრძოლის დაწყება, მაგრამ ფარსმანი მიადგა მის ბანაკს და მოსვენებას არ აძლევდა პართელებს. დაბოლოს საკვების შოვნა რომ შეუძლებელი გახდა ოროდე იძულებული შეიქნა შეებმოდა მტერს.

პართელების ძალას ცხენოსანი ჯარი წარმოადგენდა. ამ მხრივ იბერები სუსტნი იყვნენ, მაგრამ სამაგიეროთ ქვეითი ჯარი ჰყავდათ მათ კარგი. ბრძოლის წინ ფარსმანმა შეაგულიანა თავისიანები. „პართელთ უღელი არ გვდგმია და არც ეხლა დავიდგამით“. ძარღვმაგარი ქართველები თამამათ ეკვეთენ მტერს. ესენი ავლებდენ ხელს ცხენზე მჯდომ. პართელებს და ჩამოათრევდენ ხოლმე ძირს. ბრძოლის დროს მოპირდაპირე სარდლებმაც შოჰკრეს ერთმანეთს. თვალი შეყრა ორივესთვის სასურველი იყო. ამიტომ მათ მიაშურეს ერთმანეთს. ფარსმანმა მოასწრო იარაღი პართელ ბატონის შვილს, გაუკვეთა მას მუზარადი და დასჭრა. დაკოდირი ოროდე დამფრთხალმა ცხენმა გაიტაცა, პართელებმა იფიქრეს ბელადი მიგვიკლესო, გული წაუხდათ და მათ მიატოვეს ბრძოლის ველი.

თვით არტაბანი დაიძრა თავის ჯარით სომხეთისკენ. იბერები მასაც კარგა დახვდნენ, და სძლიეს. ამასთანავე სირიის პროკონსული ვიტელიც დაიძრა თავის ლეგიონებით ეფრატისკენ და პართიაში შეჭრა დააპირა, თან მან დიპლომატიასაც მიჰმართა და ჯერ ფრაატე. შემდეგ ტირიდატე (ფრაატე IV-ის შვილის-შვილი) წამოაყენა არტაბანის წინააღმდეგ ტახტის მოდავით. არტაბანის მდგომარეობა შეირყა. ყველასაგან მიტოვებული, იგი იძულებული შეიქნა უცხოეთში გახიზნულიყო. მის ადგილას პართიაში ტირიდატე გამეფდა.

რამდენიმე ხნის შემდეგ არტაბანი დაბრუნდა უკან სკვითების (დაჰების და საკების) მაშველი ჯარით. ტირიდატე იძულებული შეიქნა სირიაში გაქცეულიყო. ამის გაგონებაზე სირიის პროკონსულმა ვიტელიმ გამოაწყო თავისი ლეგიონები და გაეშურა ეფრატისკენ პართიაში შესასევათ. არტაბანი გაეგება მას წინ და განუცხადა, რომ იგი ყოველ ნაირ პირობებზე და თანხმდება, ოღონდაც ტირიდატზე აიღონ ხელი რომაელებმა. არტაბანს გულით და სულით სძულდა რომაელები, მაგრამ გარემოება იძულებდა მას მათ წინაშე ქედი მოეხარა. რომაელები დათანხმდნენ მის წინადადებას. არტაბანმა დაუტოვა მათ მძევლათ თავისი შვილი. იცნა მითრადატე იბერიელი სომხეთის მეფეთ და თაყვანი სცა ტიბერის ხატს მორჩილების ნიშნათ.

არტაბანი კიდევ გააძევეს პართელებმა, მაგრამ აღიბენეს მეფის იზატეს წყალობით იგი ისევ დაუბრუნდა ტახტს. რომის იმპერატორი ტიბერი ამ დროს გარდაცვალებული იყო. მისი ქარაფშუტა მოადგილე ყველაფერს უკუღმა ატრიალებდა რაც ტიბერის დროს იყო მოწესრიგებული. მან გაიწვია მითრადატე რომში, ჯერ დაატუსაღა და შემდეგ გააძევა იგი. პართელებსაც სწორეთ ეს უნდოდათ. მათ ისარგებლეს ამით და ხელ-ახლა იგდეს სომხეთი ხელთ.

არტაბანის (III) გარდაცვალების (40 წელს) შემდეგ ტახტი მის შვილს ვარდანს ერგო, მაგრამ იგი შემდეგ წელსვე ჩამოაგდო „სპარს. ისტ.“.

გივის¹⁾ შვილმა გოტარზემ (გოდერძიმ), რომელიც ნაშვილები ჰყავდა არტაბანს და მის ღროსვე თამაშობდა სახელმწიფოში დიდ როლს. პართელებს არ მოეწონათ გოტარზეს (გოდერძის) აესულოვნობა ნათესავების და ქვეშევრდომების წინააღმდეგ და მალე ისევ ვარდანი მოიწვიეს მათ. უკანასკნელი მართლაც შემოიჭრა პართიაში დაჰების და ჰირკანელების ჯარით. გოდერძი გაეგება მას. ბრძოლის წინ მოდავეებმა მოლაპარაკება გამართეს, რომელიც შემდეგის შეთანხმებით გათავდა: გოდერძი უთმობდა ვარდანს ტახტს, მაგრამ სამაგიეროთ მას ჰირკანია და „სატრაპთა სატრაპის“ ღირსება ეძლეოდა**). ამ შეთანხმების ღროს რომშიაც დიდი ცვლილება მოხდა. იმპერატორი გაიოზი (კალიგულა) ნადრევათ გამოეთხოვა წუთისოფელს და კლავდის დაუთმო ადგილი. უკანასკნელი ხელახლა შეუდგა გაიოზის მიერ აწეწილი საქმეების გამოსწორებას. მან გამოიწვია განდევნილი მითრდატე იბერიელი დაუბრუნა მას მეფის ღირსება და შეეცადა სომხეთში მის ხელახლა გამეფებას. ფარსმან მეფე ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო (ტაციტის სიტყვით მან 35-წლიდან 60 წლამ ე იმეფა იბერიაში). მან კარგათ იცოდა სომხეთის გზა. ვარდანის და გოტარზეს შორის ომიც ხელს უწყობდა მას, ამიტომ იგი შეესია თავის ძლევაშოსილი ჯარით სომხეთს და დაამარცხა სატრაპი დემონაკსი. რომაელთ ჯარი ციხეებს ეცა ამავე ღროს. ამის შემდეგ სომხეთი დაჰმორჩილდა მას (47 წელს). მითრდატე ხელახლა გამეფდა სომხეთში. ვარდანი გულმოკლული მისჩერებოდა ამ ამბავს. მას არა გზით არ უნდოდა სომხეთის ხელიდან გაშვება. იგი თითქოს საომრათაც დაემზადა, მაგრამ სამეფოს აწეწილი მდგომარეობა ნებას არ აძლედა მას ქართველებთან და რომაელებთან ომი დაეწყო.

პართელების თავგასული თავადაზნაურობა მართლაც მა-

¹⁾ ეს გივი ფრაატე IV-ის შვილის-შვილი იყო.

²⁾ ეს ზავი როგორცა სჩანს *status quo*-ზე შეთანხმებას წარმოადგენდა.

ლე აუჯანყდა მას და გოდერძი მოიწვია ისევ. ვარდანი გაე-
კება თავის მოპირდაპირეს. დაამარცხა იგი და გააძევა სახელ-
მწიფოდან. ვარდანი დაბოლოს მაინც გამოათხოვეს მისმა
მტრებმა წუთისოფელს. მეფედ მისი ძველი მოპირდაპირე გო-
დერძი გახდა.

თუ ვარდანისთვის ძნელი იყო ამ არეულ დროს სახელ-
მწიფოს წინ გაძღოლოდა, გოდერძისთვის ეს სრულიათ შეუძ-
ლებელი იქნებოდა. მასაც ბევრი მტრები ჰყავდა სახელმწიფო-
ში და გარდა ამისა იგი მოკლებული იყო ვარდანის ნიქსა და
ენერგიას. მისმა მოპირდაპირეებმა მის ზურგს უკან რომაელებ-
თან გაჰართეს მოლაპარაკება და ვონონეს შვილი მეჭერდატე
მოსთხოვეს მეფეთ. კლავდი სიამოვნებით დათანხმდა ამ წინა-
დადებას და დახმარებაც აღუთქვა მეჭერდატეს. 49 წელს უკა-
ნასკნელი სირიის პროკონსული კასი, ლონგინის თანხლებით
გაემგზავრა პართიისკენ. ზევგმასთან თავისი მომხრეები და ედეს-
სის მეფე აბგარი გამოეგებნ მას. კასი ისევე, როგორც თა-
ვადი კარენი, სწრაფათ მოქმედებას ურჩევდნ მას, მაგრამ მე-
ჭერდატმა ვერ იკისრა ეს. გოდერძიმ იმდენი ჰქნა, რომ აღია-
ბენელები და ოსრჰოენელები ჩამოაშორა წინ და წინვე მეჭერდა-
ტეს. შემდეგ დაეცა მას თავს, დაამარცხა, დაიჭირა, და ყურები
დააჭრა მას. (მახინჯს არ შეეძლო მეფობა პართიაში). 51 წელს
გოდერძი გარდაიცვალა და ტახტი ვონონე II-ს ერგო. ეს ვონონე
არტაბან მესამის ძმა იყო. 46 წელს აქედან აღირბეჟანს განა-
გებდა იგი. 3 წლის შემდეგ ისიც გამოეთხოვა საწუთროს და
თავის უფროს შვილს ვოლადაზ პირველს დაუტოვა ტახტი.
ვოლადაზს ეშინოდა ძმები არ შემეკილონ ტახტსო და ამიტომ
პართიისგან დამოკიდებული სამეფოები დაურიგა მათ. ამ სამე-
ფოთაგან ერთი აღმოსავლეთ ირანში მდებარეობდა, მეორე
იმიერ კავკასიაში (მასხეთი), მესამეთ აღირბეჟანი ითვლებოდა,
მეოთხეთ კი სომხეთი. აქ ბოლო დროს არეულობა მოხდა. ამით
ისარგებლა ვოლადაზმა და თავის ძმა ტირიდატეს გამეფება მოი-
წადინა. სომხეთში არეულობის გამომწვევი ამ ხელათ იბერთ მე-

ფე ფარსმანი იყო. მას უნდოდა სომხეთი მაინც და მაინც თვრ-
თონ ჩაეგდო ხელში. მან გაჰგზავნა თავისი შვილი რადამისტე
სომხეთში, რათა მომხრეები ეძებნა მას აქ ¹⁾.

რადამისტე გომოუცხადდა ბიძას და განუცხადა მას, რომ
იგი მამა მისს გამოექცა იბერიიდან. თან იგი თავის საქმეებს
აწყობდა, რასაკვირველია საიდუმლოთ. 52 წელს ფარსმან მეფემ
მიზეზათ მოდო ალბანელებს რათ აუტეხე—ომიო, შეიქრა-
სომხეთში. ჯარი შეუსია და დაიპყრო იგი. მითრადატემ რო-
მაელთა რაზმს შეაფარა თავი გორნეში. რადამისტემ ვერა გა-
აწყო რა ციხის წინააღმდეგ, მაგრამ ეს ზედმეტი იყო. მან მოის-
ყიდა, როგორც სჩანს რაზმის უფროსი პოლო და უკა-
ნასკნელმა თვითონ ჩაუგდო მითრადატე ხელში, რომელიც
რადამისტემ მაშინვე გამოათხოვა წუთის სოფელს. (51
წ-ს ²⁾). მისი აღგილი თვითონ რადამისტემ დაიჭირა ³⁾.
საქმემ კაპადოკიის გამგემლი მიიხწია, მაგრამ უკანასკნელ-
მა იფიქრა გინდა ბიძას ჰქონია ტახტი გინდა ძმის წულს(?)
განა ეს რომისთვის სულ ერთი არ არიო, და ყურ-
რიც არ გააპარტყუნა. სწორეთ ამ არეულობით ისარგებლა
ვოლალაზმა შეესია სომხეთს და (58 წ-ს) გაუქივრებლივ ჩაიგდო
იგი ხელში. რადამისტე იძულებული შეიქნა გაქცეულიყო.
მეორე წელს 53/54 პართელთ ჯარშიგლახა ზამთრის გამო ქირი
გაჩდა და ვოლალაზმა მიატოვა სომხეთი. ამით ისარგებლა რა-
დამისტემ და ხელასლა შემოვიდა სომხეთში. მაგრამ ამ ხელათ
სომხები აუჯანყდნენ მას სიავის გულისთვის და საჩქაროთ

1) რადამისტე ვარგენტულათ უხვათ იყო შვენებით დაჯილდოე-
ბული. მისი თვალტანადობა და ვაჟკაცობა ყველგან იყო ცნობილი.
უნდა ვიფიქროთ, რომ მას ფარსმანზე უფრო სწყუროდა სომხეთის
ტახტის ხელში ჩაგდება.

2) მიუხედავათ იმისა, რომ დანებებისას იგი ვითომდა დაუხვდა
ბიძას და ერთგულობის ნიშნათ მისი ცერის სისხლიც მოწოვა, რაი-
ცა მეტათ მტკიცე ფიცს წარმოადგენდა.

3) სირიის პროტორმა კვადრატმა ყური არ ათხოვა ამ ამბავს.

შიატოვების აქაურობა¹⁾. (54 წ-ს) სომხეთი ისევ პართელებს უფარდება ხელში.

თავისთავათ ცხადია რომაელებს სრულიათ არ ექაზნიკათ ეს ამბავი და სანამ იარაღს მიმართავდნენ მოლაპარაკებას მიჰყვეს ხელი. ესენი ხედავდნენ, რომ მცხოვრებთა უმრავლესობის სიმპატიები სომხეთში პართელებისაკენ იყო. ამიტომ მათ თანხმობა განაცხადეს სომხეთის დათმობაზე, მხოლოდ იმ პირობით, რომ ტირიდატე რომაელების ნებართვით გახდებოდა სომხეთის მეფე და არა თავის ძმის ბრძანებით. პართელებმა მიიღეს ეს პირობა, მაგრამ შემდეგ არ შეასრულეს იგი. ასე რომ საქმე იარაღს უნდა გადაეწყვიტა. რომაელთა საბედნიეროთ ვოლადაზს სწორეთ ამ დროს წაედავა ტახტს ვარდან მეფის შვილი, რომელიც სკვითთა ჯარით შემოიჭრა პართიაში. ბრძოლამ როგორც სჩანს დიდი ხანი გასტანა. მხოლოდ 58 წელს შესძლო ვოლადაზმა სომხეთისთვის ყურადღების მიქცევა, მაგრამ ახლს პირკანია გაუდგა სამეფოს და ვოლადაზს აქ დასჭირდა მოქმედება. ტირიდატე, რომელიც სულ მარტო დარჩა ბრძოლის ველზე ვაჟაკულათ იცავდა თავს, მაგრამ მისი ძალა საკმარისი არ იყო მტრის მოსაგერებლათ, რადგან კორბულოს გარდა ფარსმან მეფეც შეესია ჩრთილოეთიდან სომხეთს. თავისთავად ცხადია ასეთ პირობებში რომაელებმა და იბერებმა ადვილათ სძლიეს პართელებს. კორბულომ აიღო და დააქცია სომხეთის სატახტო ქალაქი არტაქსატა. მასარ მოსწონდა რომ სომხები პართელებისაკენ იწევდნენ და ამიტომ საოცარის

¹⁾ გაქცევის დროს რადამისტეს ფეხმძიმე ცოლი ახლდა თან. დედოფალმა ვერ აიტანა გზა და შეევედრა ქმარს მომკალი და მიმართო. რადამისტს არ უნდოდა მტერს ჩავარდნოდა ხელში მისი ცოლი და მან დასცა ხანჯალი დედოფალს და არაქსში გადაადგო იგი. ბედმა არ ინდომა საბრალო დედოფლის სიკვდილი. გონება მიხთილი მაგრამ ისევ ცოცხალი ნაპირს გარიყა იგი არაქსში. აქ მწყემსებმა იპოვეს იგი მომაკვდავი. მისმა გარეგნობამ ამცნო მათ, რომ იგი უბრალო მომაკვდავი არ იყო და ამიტომ ტირიდატეს მიჰგვარეს მათ იგი, რომელმაც რაინდულათ მიიღო ბედკრული დედოფალი.

სისასტიკით ეპყრობოდა მათ¹⁾). ამ მთიელების, წინააღმდეგ რომელნიც ძველთაგანვე იყვნენ თავის მამაცობით ცნობილნი, კორბულომ ქართველები გაგზავნა მათ წინააღმდეგ, რომელთაც სასტიკათ ააოხრეს მათი ქვეყანა.

სომხეთის ტახტზე კორბულიმ ერთი კაპპადოკიელი ბატონიშვილი დასვა ტიგრან მე V'-ის სახელით. მან ჩამოაჭრა სომხეთს კარგა მოზრდილი ნაწილი და თავის მოკავშირეებს ფარსმანს, პოლემონს, არისტობულს (მცირე სომხეთის მეფე) და არქელაეს (კომაგენეს მეფე) დაუყო.

61 წელს ვოლადაზმა დაასრულა როგორც იქნა ჰირკანელებთან ომი, მით, რომ მან დამოუკიდებლათ იცნო ეს ქვეყანა. ამის შემდეგ მისი საზრუნავი მხოლოდ სომხეთი იყო. იგი შეესია ამ ქვეყანას დიდის ჯარით, მიაღწია ტიგრან კერტამდე და ალყა შემოარტყა მას. ქალაქს თვით ტიგრან V მეფე იცავდა. კორბულო იმ აზრისა იყო, რომ სომხეთისთვის ბევრი სისხლის დაღვრა ზედმეტი იყო, ამიტომ მან მოლაპარაკება გამართა ვოლადაზთან და დაიყოლია ეს მეფე იმაზე, რომ ზავის პირობები რომში ყოფილიყვნენ განხილულნი. მოლაპარაკების დროს პართელებს ტიგრან-კერტისთვის თავი უნდა მიეწებებიათ. ნერონმა და მისმა მახლობლებმა დაჰმეს ზავის პირობები და ომის განგრძობა არჩიეს, მაგრამ კორბულოს მაგიერ მათ იგი ყოვლათ უნიჭო პეტს მიანდევს. ამ უკანასკნელმა შეიკრა წარბი და გასწია პართიისაკენ, მაგრამ პართელები გამოეგებენ მას, დაამარცხეს, შედენეს თავის ბანაკში და ალყა შემოარტყეს. აქ, კორბულო კარგათ ხედავდა ყველა ამას, მაგრამ ყურს არ აპარტყუნებდა თავის მეტოქეს საშველათ. ალყა შემოარტყმული პეტი დაბოლოს შემდეგ სამარცხვინო პირობებზე დაუზავდა პართელებს. იგი უთმობდა სომხეთს პართელებს

1) მეორე მხრივ ფარსმანიც მათზე იყრიდა თავის უბედური შვილის ჯავრს, რომელიც თავის ხელითვე მოაკლევინა მას რომაელებმა. არსტაქსატას აღების შემდეგ კორბულიმ ტიგრანკერტისაკენ გასწია. გზაზე მას მარდები დაესხნენ თავს.

და ამასთანავე ხიდს უშენებდა მათ, რომელიც მათთვის საჭიროც კი არ იყო. კორბულომ შეხედა რომ საქმე შორს მიდიოდა და ეფრატის გადაღმა სიმაგრეები ააგო პართელების წინააღმდეგ. ამათ იცოდნენ რა კაცთან ჰქონდათ საქმე და მოლაპარაკება არჩიეს ბრძოლას. მოლაპარაკების შედეგი ასეთი იყო: კორბულოს უნდა დაექცია სიმაგრეები. სამაგიეროთ პართელები სკლიდენ სომხეთს და იცდიდნენ სანამ მათი ელჩები და იმპერატორი რომში არ გამოიმუშავებდნენ საბოლოო პირობებს. საუბედუროთ. ეს შეუძლებელი აღმოჩნდა. რომში არ დასთანახმდნენ პართელებისგან წამოყენებულ პირობებს და ომის გაგრძელება არჩიეს. მთავარ სარდლათ ამ ხელათ ისევ კორბული იქმნა არჩეული. წ.წ წელს მან გადაიარა მელიტენესთან ეფრატი და შეესია სოფენეს. ტირიდატე გამოეგზა კორბულოს წინ, ინახულა იგი პირადათ და თავისი ახალი პირობები წარუდგინა მას, რომელზედაც კორბულო დათანხმდა. ტირიდატე თანხმობას აცხადებდა ცეზარის ხატის წინ მოეხადა გვირგვინი და შემდეგ მისთვის გამოეთხოვა იგი რომში. ყოველი შემთხვევისთვის კორბულომ მძევლები მოსთხოვა ვოლადაზს და მიიღო კიდევაც. რამდენიმე ხნის შემდეგ ტირიდატე გაემგზავრა რომს ნერონისაგან გვირგვინის მისაღებათ. მისი ამაღლა მათასი ცხენოსანისაგან შესდგებოდა. მას ცოლი, შვილები და რამოდენიმე ბატონიშვილიც ახლდა თან. მთავრობის ვანკარგულებით რომაელები ყველგან დიდის ამბით უხვდებოდა მას გზაზე. მგზავრობას რამოდენიმე თვეს მოუნდნენ წვეულები. ნერონი მოწადინებული იყო თავის დიდება ეგრძნობინებინა უცხოელებისთვის. დაბოლოს მან დიდი ყოფით ჩააბარა ტირიდატეს გვირგვინი, დაასაჩუქრა და გაისტუმრა იგი. სხვათა შორის მან სუბსიდიაც აღუთქვა მას დარუბანდის (და არა დარიალის, როგორც მარკვარტო ფიქრობს) გასამაგრებლათ. ეს მიტომ იყო საჭირო რომ სამხრეთ რუსეთში ბოლო დროს ალანების უზარმაზარი სამეფო აღმოცენდა. ალანების სახელს პირველათ 49 წელს ვხვებით (ქრ. წ.) დასავლეთის მწერლობაში.

მანამდე მათ „*Agosti*“-ის (აორსებს) უწოდებდნენ. როგორცა სჩანს ესენი პირველ საუკუნეში (ქრ. წ.) შემოვიდნენ სამხრეთ რუსეთში და მოსპეს აქ სარმატების ძლიერება, რომელნიც სკვითებს მოჰყვეს თავის დროს და, რომელთაც მაშასადამე ქიმერიელების დროს ვხვებით დონის ნაპირებზე და სამხრეთ რუსეთში საერთოთ. ამიანის მტკიცებით ოსები იგივე მასაგეტებია. თუ ამ თეორიას მივიღებთ, მაშინ ჰეროდოტეს დროსვე ყოფილან ესენი დასახელებულ ადგილზე. აორსებს ანუ ალანებს უზარმაზარი ტერიტორია ეკირათ, რომელიც დონიდან¹⁾ არალის ზღვამდე უწევდა. ჩინეთის ისტორიკოსებიც იცნობენ ამ ერს, რომელსაც ისინი ხან ა-ლან-ნა-ს, ხან ანტსეს უწოდებენ. მათის სიტყვით ალანებს 200 ათასი ცხენოსანი შეეძლოთ გამოეყვანათ ბრძოლის ველზე, რაც ამ დროისთვის უზარმაზარ ძალას წარმოადგენდა. მიუხედავად ამისა ჰუნების უზარმაზარმა ტაღლამ მაინც წაღეკა ეს ძლიერი ერი და გერმანულ ტომებთან ერთად პორტუგალია და სამხრეთ აფრიკამდე გადასტორცხნა მისი ნაშთები. კასპის ზღვის აღმოსავლით მაინც შერჩა როგორცა სჩანს ამ ერის ნაწილი. ამათ უწოდებს ალბათ გეოგრაფი პტოლემე *Axaridoni*-ის. შერჩენ ესენი კავკასიასაც მათს სახელს ატარებს დღემდის დარიალი, რაიც „დარიალან“-ს ალანთ კარს აღნიშნავს სპარსულათ. პტოლემევე გვაჩვენებს, რომ ოსების ნაგლეჯები მეორე საუკუნემდე აღმოსავლეთსაც შერჩენ. აქ იხსენიებს ის სწორეთ ალანების მთებს. ჩინური და რომაული წყაროები ერთნაირათ აგვიწერენ ძველ ოსებს. ესენი ტანით მაღალნი არიან. აქვთ ლურჯი თვალები და ქერა თმები და ლამაზი სახეები. როგორც ნამადები ოსები მუდამ ცხენზე ატარებდნენ დროს. ფეხით სიარული სირცხვილათ ითვლებოდა. ძალიან უყვარდათ ნადირობა და ომი. სახლში სიკვდილი უბედურებათ ითვლებოდა მათში, ომში კი ბედნიერებათ. ვაჟაკათ

1) დონი ოსური სიტყვაა და წყალს ნიშნავს. შეადარე აგრეთვე არდონი—არა-დონ (გიეი წყალი).

ის ითვლებოდა, ვისაც მტერი ჰყავდა მოკლული. ბატონყმობა არ არსებობდა მათში. ყველანი თავისუფალნი იყვნენ.

ყველა მიხვებდა, რომ პტოლემეს „*Αγοροι*“ (აორსები); ანუ ალანები იგივე ოსებია. სხვათაშორის პსევდო ხორენელიც (სომეხთ გეოგრაფი) ამბობს: „ტაგაურები (დიგორელები) — ალანებია“-ო¹⁾.

72 წელს ჰირკანელებმა²⁾ გაუღეს ოსებს კარი. ესენი შეესიენ სომხეთს, მედიას, ააოხრეს ეს ქვეყნები და სასტიკათ შეაფიწროეს საერთოთ პართელთ სამეფო. ვოლადაზი; რომელსაც ტირიდატეს რომში ყოფნის შემდეგ ძალიან კარგი განწყობილება ჰქონდა რომაელებთან, შეეხვეწა შველას იმპერატორ ვესპასიანეს, მაგრამ უკანასკნელმა უარი განუცხადა ამაზე და ამან სრულიად მოსპო აქნამდე არსებული მეგობრული განწყობილება ამ ორ დიდ სამეფოთა შორის.

გუტუშილი ფიქრობს, რომ მცხეთის ციხის აგება სწორეთ ამ შემოსევით იყო გამოწვეული. აქ ნახული (მცხეთაში) წარწერიდან სჩანს ციხე იმპერატორმა ვესპასიანემ აუშენა ქართველთ მეფეს მითრადატეს (ფარსმან მეფის შვილს) 73 წელს.

დიდ ხანს არ გაუვლია ამ შემოსევის შემდეგ, რომ ვოლადაზი გარდაიცვალა. მას ჯერ ვოლადაზ მე-II-ე და შემდეგ პაკორ (ბაკურ) მე-II-ე მოჰყვნენ. პლინი გვაუწყებს უკანასკნელის შესახებ, რომ მას მეგობრული განწყობილება ჰქონდა დაკიელებთან (რომაელების მტრებთან). ბაკურ მეფეს 110 წელს მისი ძმა ოსრო. (ხოსრო) მოჰყვა. სახელმწიფოს მდგომარეობა ამ დროს ძალიან არეული იყო; ეს კარგათ იცოდა რომის იმპერატორმა ტრაიანემ. იგი ხარბის თვალთ მისჩგრებოდა პართელთ სამეფოს და ელოდა საბაბს, ომი გამოეცხადე-

1) ოსები ისევე, როგორც ევროპიელები არიელები არიან. ესენი დღესაც ირონს ე. ი. არიანას არიელთ ქვეყანას უძახიან თავის სამშობლოს, თავის თავს კი „ირ“-ს.

2) ნარკვარტი სამართლიანათ ფიქრობს, რომ ვრქანელებზე ე. ი. ქართველებზე უნდა იყოს ლაპარაკი აქ.

ბია მისთვის. ნერონთან დადებული ხელშეკრულების ძალით სომხეთის მეფეებს რომის იმპერატორისგან უნდა მიეღოთ გვირგვინი. მაგრამ ტირიდატეს შემდეგ პართელებმა აღარ დაუდიეს ამას და თავის ნებით დასვეს მეფეთ ვილაც ეკსედარე. რომაელებს ამაზე როგორცა სჩანს. დიდი ამბავი არ დაუწევიათ. ამის შემდეგ პართელები ალბათ თავის საკუთრებათ სთვლიდენ ყოველმხრივ სომხეთს. ფაქტიურათ ეს ასეც იყო. მიუხედავად ამისა ტრაიანემ დიდათ იწყინა, რომ ხოსრომ ეკსედარეს მაგვირ პარტამაზიროს მისცა სომხეთის ტახტი მის დაუკითხავათ და ომი გამოუცხადა პართელებს: ხოსრო ყოველ ღონისძიებას ხმარობდა ომის თავიდან ასაცდენათ, მაგრამ ამათ. ძალა მედულ ტრაიანეს ყველაფერი ფეხებზე ეკიდა. 114 წელს მან თავისი ჯარით გადაიარა ეფრათი, აიღო არსამოსატა და ელეგვიამდე მიადწია (აზრუმის ახლო). სომხეთის მეფე პარტამაზირი გაეგება ტრაიანეს, დაემხო მის წინაშე მუხლებზე, მოიხადა საშეფო გვირგვინი და გადასცა ტრაიანეს. მას ეგონა იმპერატორი ამით დაკმაყოფილდება და უკან დამიბრუნებს გვირგვინსაო, მაგრამ საბრალო მეფე ძალიან სცდებოდა. ძლიერისთვის არც კანონი არსებობს და არც სამართალი და არც ადამიანობა. ტრაიანემ ჩამოართვა მას გვირგვინი შემდეგ დააჭერია იგი და უბრძანა თავის მხლებლებს მისი ბანაკიდან გაგდება. შეურაცხყოფილ მეფეს სიბრაზით დაავიწყდა, რომ იგი რომაელების ბანაკში იყო და ძალით მოისურვა თავი გაენთავისუფლებია. ტრაიანემ ამაზე სიკვდილით დასაჯა იგი. იმპერატორის ბრძანებით სომხეთი ამიერიდან რომის პროვინცია უნდა ყოფილიყო. ტრაიანეს რისხვამ სომხეთის მეზობლებიც დააფრთხო. იბერები, კოლხები, აპსილები (აფხაზები), ლაზები და ჰენიოხები საჩქაროთ მიიქრენ და მორჩილება გამოუცხადეს ტრაიანეს. ხოსრო ამ დროს კარდუელებს ებრძოდა, რომელთაც სომხეთის ნაწილი წაართვეს მას. ტრაიანეს მარტო ადიაბენ მეფე მებარისპე უწევდა წინააღმდეგობას. მისი ძალა სრულიათ არ იყო რასაკვირველია საკმაო რომაელების შესაკავებლათ.

ამიტომ ტრაიანემ გაუქირვებლივ აიღო ნიზიბისი, დაიმორჩილა მარკიმელები, კარდვენელები, და დაბრუნდა ანტიოქიას. მესოპოტამია სომხეთისაეფ პროვინციით აქცია მან. 116 წელს ტრაიანეს ჯარმა გადალახა ტიგრი, შეესია ადიაბენეს და დაიპყრო იგი. აქედან ტრაიანე ბაბილონს დაეშვა. ფლოტი, რომელიც ეფრატით მისდევდა ჯარს, შემდეგ ხმელის გზით იქნა ტიგრში გადატანილი. პართელები ამ დროს ერთიერთმანერთთან ბრძოლაში ლევდენ უკანასკნელ ძალას. ასე რომ მათ კტეზიფონის დაპყრობაც კი ვერ დაუშალეს რომაელებს. კარზე მოზღვაებულმა უბედურებამ დაბოლოს ეს პოლიტიკური ნიქს მოკლებული ერთი გამოაფხიზლა. იმ დროს, როდესაც ტრაიანე სულ წინ წინ მიიწევდა სამხრეთისკენ, მის ზურგს უკან მესოპოტამიაში პართელებმა აჯანყება მოახდინეს, დაესხნ თავს რომაელთ რაზმებს და გასწყვიტეს ისინი. ამბოხების ბელადი მეჭერდატი შალე მოიკლა ბრძოლაში, მაგრამ მისმა შვილმა სანატრუკმა ღირსეულათ განაგრძო მისგან დატოვებული საქმე. ამასობაში ხოსრომაც მოაგვარა ჩრდილოეთში საქმე და თავის შვილის პარტამასპატეს წინამძღოლობით მაშველი ჯარი გაუგზავნა სანატრუკს. ამ ორი სარდლის შეერთებულმა ჯარმა სასტიკათ დაამარცხა ტრაიანეს სარდალი მაქსიმე. მეორე სარდალი ლუზი მიხვთა, რომ იგი ძალით ვეღარას გახთებოდა და შემდეგ დიპლომატიას მიმართა. მან გვირგვინი აღუთქვა პარტამასპატეს თუ იგი სანატრუკს თავს დაანებებდა და მას შეუკავშირდებოდა. პარტამასპატე ადვილათ მოჰყვა ამ ანკესს და მართლა მიატოვა სანატრუკი, რომელიც ამის შემდეგ დამარცხდა რასაკვირველია. ტრაიანეს მედიდურობაც შობდა. ამ ამბების შემდეგ მანაც დაინახა, რომ ძალით იმის შენარჩუნება, რაც მან დაიპყრო შეუძლებელი იყო. ამიტომ მან მართლა გადასცა გვირგვინი პარტამასპატეს. ამის შემდეგ ატრალა დარჩა გამდგარი, რომელიც მესოპოტამიას უდაბნოში მდებარეობდა. იმპერატორი თვით გაემართა მის წინააღმდეგ და ჯერ იერიშით, შემდეგ ალყით სცადა აეღო იგი, მაგრამ არც ერთმა საშუალებე-

ბამ არ არგო მას, რადგან ვაჟკაცობის გარდა აქაურებს ის გარემოებაც შეელოდა, რომ ქალაქის გარშემო არც წყალი მოიპოვებოდა, არც საზრდო და არც საკვები. ამას გარდა იმპერატორიც ღვათ გახთა და იძულებული შეიქნა მიეტოვებია აქაურობა და რომს დაბრუნებულიყო. გზაზე იგი უფრო დასუსტდა და სელინუსში (კილიკიაში) სრულიათ გამოეთხოვა საწყუთროს, მისმა მოადგილემ აღრიანემ გონიერათ განსაჯა, რომ მესაპოტამიის, ადიაბენეს და სომხეთის დასამაგრებლათ უზარმაზარი მუღმივი ჯარი იყო საჭირო, რომლის ამ ქვეყნებში ყოლა ძალიან საქნელო იყო რომისთვის. ამიტომ მან დაუბრუნა პართელებს ეს ქვეყნები და ძველი საზღვრებით დაკმაყოფილდა. ამ უბედურობის შემდეგ პართელები ხელახლა შეუდგნენ ურთიერთ შორის კინკლაობას. ოსრიემ სძლია თავის შეილს პარტამასპატს და აიძულა იგი რომაელებს შეჰკედლებოდა. ჯავრის მოსაქარვებლათ აღრიანემ ორპოენეს მეფობა მისცა მას. აღრიანე მეტათ მშვიდობიან პოლიტიკას აწარმოებდა პართელების წინააღმდეგ. დიდის ყურადღებით ექცეოდა თავის მოკავშირეებსაც, განსაკუთრებით იბერთ მეფეს ფარსმან მე-II-ს, რომელსაც იგი, სპარტიანის სიტყვით, ძღვენით ავსებდა თურმე.

ოსროს სიკვდილის შემდეგ პართიის ტახტი ვოლალაზ II-ს ერგო. ფარსმან იბერიელმა გაულო მის ღრავს დარიალის კარი ოსებს და შეუშვა ისინი ვრანში. ოსებმა ააოხრეს სომხეთი, მედია და როგორც ამბობენ ვაპაადიკიამდე მიაღწიეს. ამ ქვეყნის მმართველი ცნობილი მწერალი არიანე იძულებული შეიქნა სერიოზული ზომები მიეღო მათ წინააღმდეგ¹⁾. ვოლალაზი ძალით რომ ვერაფერს გახდა, საჩუქრებით სცდილობდა მათი თავიდან მოცილებას. თავის თავათ ცხადია მთელი ქვეყანა ფარსმან მეფის სახელსა სწყევლიდა. ვოლალაზმა და,

¹⁾ ევსევიმ ასწერა ეს შემოსევა ერთ წიგნში, რომელიც ალანებს შეეხებოდა სპეციალურათ, მაგრამ ამ წიგნიდან ერთი პაწია ფრაგმენტის გარდა არაფერი შეგვრჩენია.

როგორცა სჩანს, არიანემ რომის იმპერატორთან უჩივლეს მას. ამაზე აღრიანემ რომში დაიბარა ფარსმანი, მაგრამ სტაციანის სიტყვით მან აინუზში არ ჩაიგდო ეს მოპატიჟება (ejus invitationem superbe neglexerit): განაწყენებულმა იმპერატორმა ამაზე ფარსმანისაგან ნაბოძები ხალათები იმ ავაზაკებს ჩააცვა, რომელნიც ცირკში უნდა გამოეყვანათ რომაელებს ხალხის გასართობათ. შემდეგში ფარსმანი შინც ეწვია აღრიანეს რომში თავის ცოლშვილით და დიდის ამალით. აღრიანემ დიდის ყოფით მიიღო იგი. მისცა მას ნება კაპიტოლში მსხვერპლის შეწირვისა, გაუფართოვა მას საბრძანებლო და სხვა. ქართველებმა განცვიფრებაში მოიყვანეს რომაელები სხვადასხვა საომარი ვარჯიშობებით, რომლებშიაც მეფე და ბატონიშვილებიც იღებდენ მონაწილეობას. შემდეგ ცხენზედ მჯდომი ფარსმან მეფის ძეგლი აღრიანეს ბრძანებით ბელლონას ტაძარში იქმნა აღმართული. სხვათა შორის კოლხიდა და მისი მფხობელი ქვეყნები რომაელების პროვინციებს წარმოადგენდენ ამ დროს, რომელნიც ზემოხსენებულ არიანეს გამგეობის ქვეშ იმყოფებოდენ. ვოლალაზ მეორეს პართიაში ვოლალაზ მესამე მოჰყვა. ამ მეფეს გადაწყეტილი ჰქონდა სომხეთი შინც და შინც უკან დაებრუნებია და გაფაციცებით ეწყობოდა რომაელებთან საომრათ. 159 წელს რომის იმპერატორმა, ანტონინე პიუსმა, რომელიც კარგათ ხედავდა მის წადილს პირადათ ინახულს და როგორც იქნა დააშოშმინა იგი. მაგრამ ანტონინეს სიკვდილის შემდეგ ვოლალაზმა აღარაფერს უგდო ყური და შეესია სომხეთს (162 წელს). მან ჩამოაგდო ტახტიდან რომაელთაგან დაყენებული ზოპემი და მის ადგილას ბაკორი (ბაკური) გაამეფა (ტიგრანის სახელით). კაპადოკიის ლეგატი ელი სევერიანე მაშინვე გაეშურა სომხეთისკენ თავის ჯარით, მაგრამ ელემეიას ახლო (სწორეთ იქ, სადაც თავხედმა ტრაიანემ ტყულ-უბრალოთ მოუსპო სიცოცხლე მეფე პარტაშაზირის) პართელებმა ჩაიმწყვდიეს მისი ჯარი და სულ ერთიანათ გასწყვიტეს. სასოწარკვეთილმა სარდალმა ვერ აიტანა

სირცხვილი და უბედურება და თავისივე ხმლით განიგმირა გული. გზა გახსნილ პართელები შეესიენ სირიას და კაპპადოკიას და საშინლათ დაარბიეს ორივე ქვეყანა. შეშფოთებულმა რომაელებმა ლუცი ვერს მიანდვეს ომის წინამძღოლობა. უკანასკნელი დიდ განძს არ წარმოადგენდა, როგორც სარდალი, მაგრამ სამაგიეროთ მისი ხელქვეითი სარდლები სტაციპრისკო და ავილიკასსი იყვნენ დიდი სტრატეგიული ნიქის მექონენი. სხვათა შორის ვერის ჯარიც სეუკეთესო ლეგიონებისგან შესდგებოდა. მიუხედავად ყველა ამისა ვერი თავდაპირველათ მორიგების გზას დაადგა. აზრ დაკარგულმა ვოლალაზმა უარჰყო მისი წინადადება. 163 წელს სტაციპრისკო შეიჭრა სომხეთში, აიღო არტაკსატა, ჩამოაგდო ტახტიდან ბაკური და ისევ ზოპემი გაამეფა სომხეთში. ამავე დროს ავილიკასსი თვით ვოლალაზის წინააღმდეგ მიიწვედა. ზევგმას ახლო მან სასტიკათ დაამარცხა. მისი ჯარი, დაირეკა იგი წინ და თვითონაც გამოედევნა უკან ედესსის და ნიზობისის აღების შემდეგ. ქვეშევრდომმა მეფეებმა ზურგი აქციეს მეფეთ მეფეს. შევიწროებული ვოლალაზი ტიგრს ამოეთარა. კასსი შაინც, გაჰყვა მას უკან, მიაღწა სელევკიას და აიღო იგი. ამ დროს ამ ქალაქში, როგორც ამბობენ, 400 ათასამდე მცხოვრები უნდა ყოფილიყო. ესენი უმთავრესად ბერძენ ან გაბერძნებულ მოქალაქეებს წარმოადგენდენ. თავის თავათ ცხადია ესენი დიდის სიხარულით შეხვდენ რომაელებს, მაგრამ აღვირწახსნილ „სოლდატესკა“ მტერსა და მოყვარეს აღარ დაგიდევდა რაკი ძალა მის ხელში იყო. მათ ჯერ გაცარცვეს მთელი ქალაქი და შემდეგ ცეცხლს მისცეს იგი. სელევკიას შემდეგ რომაელები კტეზიფონს მიადგნენ, აიღეს იგი და ისე გაანადგურეს, რომ ქვა ქვაზე აღარ დარჩენილა. 165 წელს ძღვევამოსილი ჯარი დაბრუნდა უკან სირიაში. ოთხი წლის ომის შედეგი ის იყო, რომ მესოპოტამია რომის იმპერიას შეუერთდა. სხვათა შორის დაბრუნებულმა ჯარმა რაღაც საშინელი სენი (შავი ქირი) შეიტანა აზიიდან, რომელიც

შემდეგ გალილემდე გავრცელდა და ძალიან ბევრი იმსხვერპლა. ხალხი ამბობდა სელეკციას ცოდვამ გვიწია და მიტომ მოგვევლინა ეს სენიო.

ვოლაღაზ მესამე 191 წელს გარდაიცვალა. მისი ადგილი ვოლაღაზმ მეოთხემ დაიჭირა. მისი 42 წლის მეფობა ბევრ აურზაურს შეესწრო რომში. თვით პართელები განზე იდგნენ ამ არეულობების დროს, მაგრამ აღიებნენ და ორპოვნელებმა ისარგებლეს შემთხვევით და ჩამოაჭრეს ნაწილები მესოპოტამიას. ამის საპასუხოთ სეპტიმი სევერი შეესია აღიებნეს 196 წელს და დაიპყრო იგი. პართელებმა ვერც ეხლა გაბედეს ჩარეოდნენ საქმეში, ესენი მხოლოდ მას შემდეგ დაიძრნენ, რაც სევერს აღბინთან აუტყდა ომი. პართელთა ძლიერი ჯარი შეესია მესოპოტამიას აიძულა აქაური გამგე ლაეტი ნიზიბისში შეხიზნულიყო და ალყა შემოარტყა მას აქ. 197 წელს სევერმა მოიკალა როგორც იქნა აღმოსავლეთისთვის და გაემართა იქითკენ. პართელებმა მაშინვე მიატოვეს მესოპოტამია და დაიხიეს უკან. სევერმა შეავსო ჯარები, მოემზადა კიდევ უკეთ და 199 წელს შეიჭრა პართიაში. ფლოტი ეფრატით მისდევდა ჯარს. შემდეგ იგი ახლათ აღდგენილი კანალით იქმნა ტიგრისში გადაყვანილი. რომაელებმა აიღეს ჯერ სელეკცია. შემდეგ კტეზიფონი და საშინელი დღე დააყენეს ორივე ქალაქს მეტადრე კტეზიფონს, რომელსაც ამ უბედური დღის შემდეგ 100 ათასამდე მცხოვრები მოაკლდა. (ან გაწყდნენ ან ტყვეთ იქმნენ წაყვანილნი). უკან დაბრუნებისას სევერმაც სცადა ატრახს აღება, მაგრამ მასაც ტრაიანეს ბედი ეწვია, ე. ი. მანაც ტყვილა უბრალოთ მიაწყვიტა მას ჯარი და აღებით კი ვერ აიღო.

ვოლაღაზ მეოთხეს ადგილას, რომელიც 209 წელს გარდაიცვალა, მისი შვილი ვოლაღაზ მეხუთე გამეფდა. სპარსელთა მოძრაობა, რომელმაც შემდეგში ბოლო მოუღო პართელების სამეფოს, მის დროს დაიწყო როგორც სჩანს, ამასთანავე მას თავის ძმა არტაბანთანაც უხბებოდა ბრძოლა რომელიც ტახტს ეღავებოდა ვოლაღაზს. ამ უბედურებას რომთან ომიც დაემატა.

კარაკალლას მოკლე ტვინში გადაწყვეტილი იყო, რომ რომი და პართია ერთ სკიპტრას ქვეშ უნდა მოქცეულიყო. ამიტომ მოსთხოვა მან არტაბანს ქალიშვილი ცოლათ. არტაბანს ამ დროს თავის მირონცხებულ ძმაზე დიდი ძალა ეპყრა ხელში. რადგან ბაბილონიის გარდა უკანასკნელს აღარსად აღარ ედგა ფეხი. არტაბანმა კარგათ იცოდა რა აწუხებდა რომის თავცარიელ იმპერატორს და ცივი უარი შეუთვალა მას. კარაკალლამ მოიღვა ეს საბაბათ და ომი გამოუცხადა მას. (ომი ჯერ დაწყებული არ იყო როცა მან სრულიათ უაზროთ ჩამოაგდო ტახტიდან აბგარი (ედესაში) და ვოლადაზი (სომხეთში). პართელები არ მოელოდნ ამას და მოუშხადებლნი დახვთენ მას. რომაელებმა არბელამდე მიაღწიეს და შემდეგ მესოპოტამიაში დაბრუნდნ გადასახამთრევათ. გაზაფხულზე კარაკალლა ხელახლა ფიქრობდა პართიაში შესევას, მაგრამ მას აღარ დასცალდა ეს, რადგან იგი მოკლულ იქმნა (217 წელს). არტაბანმა ამასობაში მოუყარა საკმაო ძალას თავი და თვით შეესია მესოპოტამიას. კარაკალლას მოადგილემ მაკრინმა სცადა მორიგებოდა არტაბანს, მაგრამ უკანასკნელმა არ ისურვა ეს, მან კარგათ იცოდა აღბათ, როგორ მოუწყობელი იყო რომაული ჯარი და როგორ უფულოთ უყურებდა იგი ომს. ნიზიბისის ახლო რომაელები დამარცხდნ. მაკრინი იძულებული შეიქნა უკან დაეხია. მისი საქმე ამის შემდეგ სულ უკან და უკან მიდიოდა. ამიტომ მან ხელახლა იწყო მოლაპარაკება არტაბანთან, პართელები არას დროს არ იყვნენ მოწყობილნი ხანგრძლივი ლაშქრობისთვის. ამიტომ არტაბანმა უარი აღარ სთქვა შერიგებაზე. მაკრინს და რომაელებს ეს ზავი 50 მილიონი დენარი დაუჯდა. საზღვრები როგორც სჩანს დიდათ არაფრათ შეუცვლია ამ ზავს.

არშაკუნიანთ სამეფოს ბედმა სწორეთ სამარის წინ გაუღიმა. ამ გამარჯვების შემდეგ დიდ ხანს არ გაუარია რომ სპარსელმა არდაშირმა საუკუნოთ მოუღო ბოლო ბრძოლის ველზე (227 წელს) არტაბანსაც და არშაკუნიანთ სამეფოსაც.

სომხეთში მაკრინმა ტირიდატი დასვა თავის დროზე მეფედ. მისი სიკვდილის შემდეგ (222) არტაბანმა მის ძმას არშაკს (იგივე ხოსროს) მისცა გვირგვინი. ამიერიდან არშაკუნაანები განუწყვეტლივ მეფობდნენ სომხეთში.

წ ე ა რ მ ე ბ ი :

- 1) Cassius Dio (Lib 49, 58, 60, 69, 54, 55, 80).
 - 2) Tacitus Annalen მე-2 გამოც. Müllern-ისა.
 - 3) ფრაგმენტები Petrus Patricius-ისა იბ. Fr. H. Gr.
 - 4) Droysen Geschichte des Hellenismus 3 B-de.
 - 5) F. Iusti Herrschaft der Parhter.
 - 6) A. Gutschmid Geschichte Jrans.
 - 7) Jh. Momsen Römische Getehichte B-dv
 - 8) Marquart Eranvsar.
 - 9) Fr. Spiegel Eranische Alterthunskunde 3 B-de.
-

სასახლიანების ხანა.

ზინაარსი: სპარსეთის განცალკევება. სასახლიანი ზაბაკი. არ-
 დაშირი. მისი ბრძოლა მეზობლებთან, არტაშესთან და გამარჯვება.
 ტაბარის და დ. კასის ცნობები. ბრძოლა სომხებთან. არდაშირი და
 რომაელები. შაპურ I განაგრძობს ბრძოლას. ილიაშეს ზავი. ვაღუ-
 რიანის მარცხი. კალისტო და ოდენატი. მანი და მისი მცნება. ჭო-
 შიზმი. ბაჰრამი I. ბაჰრამი მეორე და მრთობი. ნარსეჰ და ბაჰრამ მე-
 სამე. ომი რომთან. სპარსეთი ხელს იღებს სომხეთზე და იბერიასე.
 ტირიდატე და ქრისტეანობის შემოღება სომხეთში. სომხებს არ
 შეეძლოთ სხვებზე წინათ გამოეცხადებიათ ქრისტეანობა სასულეწიფო
 რელიგიათ. ქრისტეანობა საქართველოში. სირიელი მისიონერების
 მოღვაწეობა. ჭოშრშიზმი II ადარნასეჰ. შაპურ მეორე. ორივე მხარე ემზადება
 საომრათ. შაპურის და კონსტანტინის ბრძოლა. ხიონიტები თეოსო-
 სტანში. ზავი რომთან და ბრძოლა ხიონიტებთან. ზავი ხიონიტებ-
 თან და ბრძოლა რომთან. სოსრო II სომხეთში. გარბის იბერიაში.
 ბრუნდება იბერიის წყალბოით. მსახურების შემოსევა. კონსტანტი,
 არშაკი და მეობანე. იმპერატორი იულიანე. მისი დაშქრობა სპარ-
 სეთში. რომაელები აღწევენ კტეზიფონს. უკან დახევა. ბრძოლა მარს-
 გასთან და ლაზების წინამძღვრის სიკვდილი. იულიანეს დაჭრა და
 სიკვდილი. იოვანეს ზავი. სპარსელების მოქმედება სომხეთში და
 საქართველოში. საურმაგი და ასოგური. ვაღენსი ახმარებს ჯარებს
 ზაზს სომხეთში და საურმაგს იბერიაში. ასოგური ბაკურ მეუღის მოად-
 გილე იყო. ორ ნაწილათ დაყოფა იბერიისა. ზაზის მოკვლა. ვარაზ-
 დატი. შაპურის ძეგლები. არშაკ IV. კავკასიონის კარის მნიშვნელობა.
 არდაშირი II. შაპურ III. სომხეთის დაყოფა. იბერია იქნის გოგა-

რენეს, კლარჯეთს, ტაშირს და რამდენიმე სეპობს. ბაჭრამ მე IV. ხელახალი დაუფლა სამხეთისა. ხოსრო აერთებს ორივე ნაწილს. ჭუნების შემოსევა. იუზდიგერდი. ხოსროს განთავისუფლება. სპარსეთის ქრისტიანება. ბაჭრამ V. ომი რომთან. 422 წლის ოსაგი. სუბლიდია გაფასიონის კარის დასაცავათ. არეულობა სამხეთში. მეფობის მოსპობა. ჰატრიატქი სპაგი და მესრობი. ანბანის შემოღება. ეკლესიის ნაციონალიზაცია. ფარსმანი და ჭუნები. იუზდიგერდი II. ჰეპტალიტები. აჯანყება სამხეთში. იუზდიგერდის ზომები. ვარდანი უდგება სათავეში აჯანყებას. მისი ბოლო. ახალი ჰოლიტაგა სამხეთში და იბერიაში. ვასქენის მოქმედება. ომი გილარტებთან. ღაზთა მეფე გობაზი. მისი განწყობილება მეზობლებთან. მოგზაურობა კონსტანტინოპოლს. ჰერმიზდი და იეროზი. მეფე ვახეს აჯანყება. მდგომარეობა სამხეთში და იბერიაში. ვანტანგი და ქრისტიანთა ჰარტია. ვასქენის ჩამოგდება ტასტიდან. აჯანყება ორივე ქვეყანაში. ვაჭანი და სპაგ ბაგრატიონი—მეთაურები. სპარსელების მთავარი ძალები ესევიან იბერიას. ვანტანგი იბარებს ვაჭანს. კანგარის ბრძოლა. დამარცხება. ვანტანგი და ვაჭანი გარბიან. იეროზის დამარცხება და ვანტანგის დაბრუნება. სპარსელების შემოსევა.

წინა ნაწილში დავინახეთ უკვე, როგორ სცილდებოდნენ არშაკუნიანთ სამეფოს ცალკე ნაწილები და როგორ იქმნებოდნენ მათგან დამოუკიდებელი სამეფონი. უკანასკნელ ხანებში სპარსეთიც ერთ ასეთ სამეფოს წარმოადგენდა. ადგილობრივი ფულები გვისახელებენ ზოგიერთი აქაური მეფის სახელს. ერთი ასეთი მეფეთაგანი იყო სხვათა შორის გოციპრიც, რომელიც შემდეგ სასანის მომდგამმა თავადმა პაბაკმა ჩამოავლო ტახტიდან და თვითონ გაშეფდა მის ადგილას. პაბაკის სამშობლოთ ხაბერს ასახელებენ, რომელიც დღევანდელ შირაზში მდებარეობდა. პაბაკს მისი შვილი შაპური უნდა მოჰყოლოდა, მაგრამ მეორე შვილმა არდაშირმა ძალით მოიცილა იგი თავიდან და თვითონ გაშეფდა (211—12 წელს). აქედან იწყება სწორეთ სასანიანთ ხანა.

არდაშირმა თავიდანვე კეთილ მორწმუნე ზოროასტრიანათ გამოაცხადა თავი. ამასთანავე იგი დაუღალავი მცველი და მტარველი იყო ყველაფრის, რაც კი ეროვნული სპარსულის სახელს ატარებდა. ამით მან დიდი სახელი დაიმსახურა ხალხში, განსაკუთრებით კი სამღვდლოებში. ამ შინაგანმა მთლიანობამ დიდი ძალა მიანიჭა მის სამეფოს, რაიცა ძალიან საჭირო აღმოჩნდა იმ ბრძოლის დროს, რომელსაც იგი იწყებს პართელების წინააღმდეგ.

პირდაპირ მეფეთ-მეფესთან შეჯახება თავდაპირველათ ნაადრევი იყო არდაშირისთვის. ამიტომ იგი ჯერ მის ვასალებს იხდის ლუკმათ. იგი იპყრობს ჯერ ქირმანს, შემდეგ სუზიანას, ტიგრის ჩასართავს და სხვ. მუყმილის სიტყვით არდაშირი ამ გზით 17-დღე დამოუკიდებელ სამთავროს დაეპატრონა. თავის თავათ ცხადია პართელები მალე მიხვდნენ რა შედეგი უნდა ჰქონოდა ამ ონაერობას მათი სამეფოსთვის და ამიტომ ისენი გამოეწყვენ მის ბოლოს მოსაღებათ. მაგრამ მათი განხრწნილი სამეფო უძლური აღმოჩნდა იმ ახალგაზდა ძალის წინააღმდეგ,

რომელიც ეროვნულ ერთობას ემყარებოდა. დ. კასის სიტყვით უკანასკნელმა არშაკუნიანმა (არტაბანმა) სამჯერ სცადა ბედი ბრძოლის ველზე, მაგრამ სამივეჯერ დამარცხებულ იქნა. არდაშირის უკანასკნელ სამკედრო—სასიცოცხლო ბრძოლაში არტაბანი თვითაც იქნა მოკლული (როგორც ამბობენ არდაშირის ხელით). პართელთ სამეფო ისევე აღარ არსებობდა აშ ბრძოლის შემდეგ, როგორც ახემენიანთ სამეფო გავგამელას აქეთ.

ამ გამარჯვების შემდეგ არდაშირმა მეფეთ-მეფედ ირქვა თავი. იგი დაუყონებლივ შეუდგა მთელი არშაკუნიანთ სამეფოს ხელში ჩაგდებას. ტაბარის სიტყვით მან ადვილათ ჩაიგდო ხელში ეკატანა, შემდეგ აღირბეყანი, სომხეთი, აღიაბენე (მოსსული), სურისტანი (ბაბილონია), შემდეგ საკასტანი, გურგანი, ბალხი და სხვ. ექვს გარეშეა ეს ცნობები გადაჭარბებულნი არიან. ეს თუნდაც იქიდან სჩანს, რომ პირველათ სასანიანი ჰორმიზდი უწოდებს თავს ერანის და ანერანის (არა-ერანის) მეფეს. აქედან ცხადია, რომ ოქსუსის გადაღმა მხარე მხოლოდ მის დროს ჩავარდნილა სასანიანთ ხელში. ტაბარიზე უფრო სარწმუნო რომაელი ისტორიკოსი დ. კასის ცნობებია. მისი სიტყვით არტაბანის დამარცხების შემდეგ არდაშირმა ჰეტრას წინააღმდეგ გაილაშქრა, მაგრამ რაც ტრაიანეს და სევერის ჯარებმა ვერ შესძლეს, მას ვერც მისი ჯარები შესძლებდენ; ამიტომ იგიც ხელცარიელი დაბრუნდა აქედან.

კასის გადმოცემით არდაშირი ამის შემდეგ შეუდგა მედიის და სომხეთის დაპყრობას. სომხეთის მეფემ ხოსრომ, რომელიც როგორც ვიციტ არშაკუნიანი იყო, დიდი წინააღმდეგობა გაუწია არდაშირს¹⁾. ამ უდროვოდ გარდაცვალებულ მოპირდაპირ-

¹⁾ ალათანგელის სიტყვით მან მოიხმარა (არტაბანის სიკვდილის მე 2 წელს) ქართველები, ალანები, ჰუნები და კტეზიფონის კარებამდე ააოხრა არდაშირის სამფლობელო. შემდეგ წელს მან ღესპანები დაუგზავნა სხვა არშაკუნიანებს და ერთათ მოქმედება ურჩიამათ არდაშირის წინააღმდეგ, მაგრამ უკანასკნელნი უკვე შეეგუენ ახალ ძალას და ყური არ ათხოვეს მის წინააღმდეგს. მაშინ ხოსრომ საკუთარის ჯარით გაილაშქრა ხელახლა. არდაშირი შეეგება მას,

რეების შვილებმა (გადმოცემით) განსაკუთრებული როლი ითამაშეს სომხეთის ისტორიაში. ხოსროს შვილია ის ტრდატი, რომელმაც ქრისტიანობა შემოიღო სომხეთში. მისი მამის მკვლელის ანაკის კი გრიგოლ განმანათლებელი.

230 წელს არდაშირი იმდენათ ძლიერათ გრძნობს თავს, რომ იგი რომაელებს უცხადებს ომს. ომის წინ მან განუცხადა რომაელებს მთელი თქვენი აზიური სამფლობელო უნდა დამითმოთო. რომაელებმა ეს თავხედობათ ჩამოართვეს რასაკვირველია მას. საერთოთ უნდა აღინიშნოს, რომ სასანიანები სრულიათ მოკლებულნი არიან იმ სიფრთხილეს და თავაზიანობას, რომლითაც არშაკუნიანები ეპყრობოდნენ რომს. არდაშირი ძლიერის ჯარით შეიჭრა მესოპოტამიაში. ალექსანდრე სევერმა რამოდენიმე ნაწილათ დაჰყო თავისი ჯარი და ისე გაეგება სპარსელებს. ამით მას სურდა სპარსთა ძალები დაექსაქსა. მაგრამ ეს ზომა საზარალო აღმოჩნდა რომაელებისთვის. სპარსელებმა ნიზიბიამდე მიაღწიეს და ალყა შემოარტყეს მას.

მიუხედავათ ამისა რომაელებმა მაინც შესძლეს მათი შეკავება და შეინარჩუნეს მესოპოტამია. უნდა ვიფიქროთ, რომ სპარსელები ნაკლებ იყვნენ ხანგრძლივ ლაშქრობათათვის განმზადებულნი და მიტომ ვერ შესძლეს ალბათ მათ ამ ომის თავის სასარგებლოთ დათავება. ალექსანდრე სევერის ნაძალადევ სიკვდილს დიდი არეულობა მოჰყვა რომში, რომელმაც მთელი იმპერია შეარყია. არდაშირმა ისარგებლა

მაგრამ დამარცხდა თითქოს. გამწარებული არდაშირი ალათანგელის სიტყვით თავის მახლობლებს მიმართავს, ვინ ამოიყრის ხოსროს ჯავრსო. ეს არშაკუნიანმა ანაგმა იკისრა და მართლაც მოჰკლა ხოსრო. სომხებმა მთელი მისი ნათესაობა გასწყვიტეს. მხოლოთ მცირე-წლოვანი გრიგოლი და სურენი გადაარჩინ.

ხოსროს შვილი ტრდატი ჯერ კიდევ მცირე წლოვანი იყო. ამ გარემოებით ისარგებლა თითქოს არდაშირმა და დაიპყრო სომხეთი. ტრდატი ბიზანტიას გაიქცა. ეს შეცდომა უნდა იყოს. სომხები როგორც სჩანს ხოსროს შემდეგაც კარგათ იცავდნენ თავს არდაშირისაგან.

ამით და ხელახლა შეესია მესოპოტამიას. რომში ამ დროს ძალიან პატრონს ველარ სცნობდა, ამიტომ არდაშირს ვერავინ გასცემდა ჯეროვან პასუხს. მხოლოდ მას შემდეგ რაც გორდიანე მესამემ საფუძვლიანათ მოიკიდა ფეხი ტახტზე, რომაელებმა დაამზადეს დიდი ჯარი და გაეშურენ სპარსელების წინააღმდეგ.

არდაშირი ამ დროს ვარდაცვალებული იყო. მის ადგილას მისი შვილი შაპურ პირველი (242-72) მეფობდა. შაპური არტაბან მეფის ქალისაგან ჰყავდა არდაშირს ნაყოლი. ამ ფაქტთან უნდა იყოს დაკავშირებული ის პოეტური თქმულება, რომელსაც შახნამე გადმოგვცემს. არდაშირმა შეიტყო, რომ დედოფალი მოწამლვას უპირებდა მას და სიკვდილით დასჯა გადაუწყვიტა მას. სანამ ბრძანებას შეასრულებდა მხლებელმა შენიშნა, რომ დედოფალი ორსულათ იყო. მან დაარღვია მეფის ბრძანება და დაშალა დედოფალი. შემდეგში, როცა გამაირკვა, რომ მეფე უშვილოთ და უძიროთ უნდა მომკვდარიყო, მან მოპგვარა მას მისგან გადარჩენილი შაპური და აუხსნა როგორც იყო საქმე. იმ დროს როდესაც გორდიანეს ჯარი ბრძოლის ველს მიფშურებოდა, შაპური გაცილებული იყო მესოპოტამიას და ანტიოქიისაკენ მიიწევდა. რომაელების ფაქტიური წინამძღოლი გორდიანეს სიმამრი ტიმესითე იყო. პირველი შეჯახების შემდეგ სპარსელები იძულებულნი შეიქნენ რეზინამდე დაეხიათ უკან. აქვე მომხთარ გადამწყვეტ ბრძოლაში, რომაელებმა დაამარცხეს სპარსელები და დააცლევინეს მთელი მესოპოტამია. ტიმესითე არ დაკმაყოფილდა ამ გამარჯვებით და გადასწყვიტა თვით კტეზიფონზე მიეტანა იეროში. რომაელთ საუბედუროთ ტიმესითე გზაზე გარდაიცვალა (თუ მოკლეს?) და მისი ადგილი ფილიპე არაბმა დაიჭირა. მას სპარსელებზე უფრო ის აწუხებდა, ტახტი როგორ ჩავიგდო ხელში და მართლაც მალე გამოათხოვა წუთისოფელს უმწეო გორდიანე. სპარსელებთან კი მან ზავის შეკვრა არჩია და დაუთმო მათ როგორც მესოპოტამია, ისე სომხეთი.

შაპურს, მას შემდეგ რაც მან და მისმა ჯარმა მესოპოტამიაში გამოსცადა, აზრათაც არ მოსდიოდა, რომ მისი ბედი ასე წალმა დატრიალდებოდა. რომაელებისაგან მოხვეწებულმა მან ამის შემდეგ ატრას მიმართა და მოტყუებით იგდო იგი ხელში. როგორც ამბობენ ამ დროსვე უნდა ჩავარდნილიყოს მის ხელში ადირბეიჯანიც. ფილიპე არაბის ხელშეკრულებამ ისე ალაშქოთა რომაელები, რომ იმპერატორი იძულებული შეიქმნა დარღვეულათ აღეარებია იგი.

252 წელს შაპური შეესია სომხეთს და დაიფლო იგი. მეფე ტრდატი¹⁾ იძულებული შეიქნა რომაელებს შეხიზნოდა. (სომხეთ ისტორიკოსნი აქ ხოხროს ასახელებენ, მაგრამ ეს შეცდომა უნდა იყოს. შეცდომაა აგრეთვე მათი მხრივ ის მტკიცება თითქოს არდაშირის დროიდან ბარამ მეორემდე სომხეთი სპარსელების ხელში ყოფილიყოს). რომში ისე აწეწილ დაწეწილი იყო სახელმწიფოს მდგომარეობა, რომ მის გამობრუნებას აღარავინ ელოდა. მოსაზღვრე ერებმა ისარგებლეს ამით და გადალახეს ძველი საზღვრები. სხვათა შორის შაპურმაც ისარგებლა დროთი. მისი ჯარები შეესიენ მესოპოტამიას და სირიას და დაუსჯელათ ხწვავდენ და სდაგავდენ აქაურობას. ბოლოს როგორც იქნა იმპერატორმა ვალერიანმა მოთმაგრა მმართველობის სათავეში ფეხი და გაეშურა შაპურის წინააღმდეგ. საუბედუროთ ჯარში გაჩენილმა ჭირმა სამწილათ შეასუსტა მისი რაზმები. ისედაც გაუბედავი მეფე ამის შემდეგ ზრულიათ ველარ ბედავდა რივიანათ შეჰყროდა სპარსელებს. მაგრამ ალყა შემორტყმული ედესსის უბედურება ცამდის უწევდა. ამიტომ მეტი გზა არ დარჩა, იმპერატორი უნდა შეებოდა სპარსელებს. ედესსის ახლო მოხდა ის კატასტროფა, რომელმაც თავზარი დასცა მთელს იმპერიას. სპარსელებმა არათუ დაამარცხეს ვალერიანის ჯარი, არამედ თვით იმპერატორიც იგდეს ხელთ ტყვეთ. ამ უბედურობის მიზეზს სხვა და სხვა-

¹⁾ რომელიც ალათანგის სატყვეთ იმპერატორის წყალობით დაბრუნდა უკან (?) ზემოთ ნახსენები ვახიზნვის შემდეგ.

ნაირათ ასახელებენ. ზოგი ამბობს სპარსელებმა ხელში მოი-
მწყვდიეს რომაელები და ვალერიანო მიტომ მოჰყვა ტყვეთა.
ზოგი ამბობს იმპერატორს მოლაპარაკების დროს დაეცენ თავს
სპარსელები და დაატყვევესო. ზოგის მტკიცებით კი ვალერია-
ნი თვით ჩაუვარდა ხელში სპარსელებს, რადგან თავის უკმაყო-
ფილო ჯარების ეშინოდაო. სპარსელები როგორც ამბობენ
ძალიან უღირსათ ეპყრობოდენ ვალერიანს. ნაკში რუსტემის
რელიეფიც გვიმტკიცებს, რომ სპარსელების ქცევა მართლაც
ყოველ რაინდობას მოკლებული უნდა ყოფილიყო. რელიეფი
მუხლმოდრეკილ ვალერიანს წარმოგვიდგენს, რომელიც ხელ-
აღპრობილი მიმართავს ცხენზედ მჯდომ შაჰურს. ზემოხსენე-
ბული კატასტროფის შემდეგ რომაელებს აღარ ჰქონდათ სა-
შუალება შეეკავებიათ შაჰური. ამიტომ მალე ყველა აზიური
პროვინციები დაკარგული აღმოჩნდნენ მათთვის. ყველაზე სა-
ვალალო ანტიოქიის, კესარიის, ტარსოსის და სხვა დიდი ქა-
ლაქების დაკარგვა იყო მათთვის.

სახელმწიფოსგან მიტოვებულებმა დაწიოკებულმა მცხოვ-
რებლებმა თვითონ გამოიღეს ხელი და იწყეს თავდაცვა. რამ-
დენი დრო გადიოდა იმდენათ იღვოდა და იქსაქსებოდა შა-
ჰურის ძალა. მოწინააღმდეგე ძალების რიცხვი კი დღემუდამ
მატულობდა. ამ თავისუფალი რაზმების უფროსთაგან ყველაზე
დიდი სახელი ვილაც კალისტემ დაიშახურა, რომელმაც ერთი
გამარჯვების შემდეგ შაჰურის გარემიც იგდო ხელთ. დაბო-
ლოს შაჰური იძულებული შეიქნა უკან დაბრუნებულიყო სპარ-
სეთში. გზაზე პალმირის მთავარ ოდენატმა სხვებზე უარესი
დღე დააყენა სპარსელებს. მან წინათ მეგობრობა შესთავაზა
შაჰურს, მაგრამ უკანასკნელმა მედიდურათ უარჰყო წინადა-
დება. უკან დაბრუნებისას ოდენატი დაესხა თავის ჯარით მას
თავზე და დიდი მარცხი მიაყენა. შემდეგ მან წაართვა სპარ-
სელებს კარჩვე (ჰარრანი), ნიზიბია, გადაიარა ტიგრი და
თვით კტეზიფონსაც კი შემოარტყა ალყა.

ასე უხეიროთ დაათავა შაჰურმა თავისი დიდებული ლა-

შქრობა, ამის მიზეზის გამოძებნა ძნელი არაა. წინათ აღვნიშნეთ უკვე, რომ სპარსელები არას დროს არ იყვნენ ხეირიანათ მოწყობილნი ხანგრძლივი ლაშქრობისთვის. შაპურის დროს აღმოცენდა სპარსეთში მანის მოძღვრება (მანიხეიზმი). იგი ისევე როგორც ზოროასტრიზმი სინათლის და სიბნელის წინააღმდეგობაზე ამყარებს თავის მცნებებს, მაგრამ აქ ქალდეურს ქრისტიანულ და სხვა რელიგიათა ზედგავლენის ნაყოფებს ვხვდებით. მანის სურდა ამ სხვა და სხვა ელემენტებისაგან ერთი მსოფლიო რელიგია შეექნა, რომელიც ყველა ერებისათვის ყოფილიყოს გამოსადეგი. (მანის საერთოთ ცუდათ იცნობს ისტორია).

შაპურის სიკვდილის შემდეგ ტახტზე მისი შვილი ჰორმიზდი ავიდა (272—3), მაგრამ მას დიდი ხანი არ უმეფნია. მიუხედავად ამისა სპარსულ გადმოცემაში იგი „გმირის“ სახელითაა ცნობილი. უნდა ვიფიქროთ, რომ მან რომაელებთან ბრძოლაში მოიპოვა ეს სახელი. 274 წელს ჰორმიზდს ბაჰრამი ანუ იგივე ვარარანი I მოჰყვა. მანის მცნებამ მის დროს დიდი სახელი მოიპოვა მთელს სახელმწიფოში და მით მეტათ საშიში შეიქმნა არსებული რელიგიისთვის. სამღვდელოება ამიტომ გამწარებულათ სდევნიდა მანის. დაბოლოს მან შიადწია საწადელს და აწამა მანი.

არც ბაჰრამ მეორის (იგივე ვარარანი II) (279—294) შესახებ მოგვებოება საუბედუროთ ცნობები. მასაც ჰქონდა როგორცა სხანს ომი რომაელებთან. იმპერატორი პრობისთვის ეს ომი ხელსაყრელი არ იქნებოდა რადგან მას დასავლეთელი მესაზღვრეებისგანაც გაჭირვებული ჰქონდა საქმე. ამ მეფის დროს უნდა ეკუთვნოდეს როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ საკასტანის დამორჩილება. პრობის მიმყოლმა იმპერატორმა კარმა გადასწყვიტა რომაელების სასარგებლოთ საქმის მოგვარება აღმოსავლეთში და ომი გამოუცხადა სპარსელებს. სპარსეთში ამ დროს დიდი არეულობა სუფევდა, რადგან ბაჰრამს მისი ძმა ჰორმიზდი ედავებოდა ტახტს. სპარსელებმა წინადადება მისცეს კარს

მოვირგდეთო, მაგრამ უკანასკნელი არ დათანხმდა ამასე. იგი გაუჭირვებლივ შეიჭრა მესოპოტამიაში, მიიღწია სელევკიამდე და დაიპყრო იგი. ესევე ბედი ეწია მალე თვით სპარსელების სატახტო ქალაქს კტეზიფონსაც. კარი არც ამით ფიქრობდა დაკმაყოფილებას, მაგრამ მალე მოკვდა (თუ მოკლულ იქმნა).

ბაჰრამ მეორეს სიკვდილის შემდეგ სპარსეთის ტახტს ორი მოდავე ეცილებოდა ერთმანეთს—შაპურის შვილი ნარსეჰ და ჰორმიზდის შვილი ბაჰრამ მესამე. გამარჯვება ბაჰრამს დარჩა, რომელსაც სპარსული გადმოცემა საგანშაჰის სახელით იცნობს (წინათ იგი საკასტანს განაგებდა ალბათ). მისი ხანმოკლე მეფობის შემდეგ ტახტი მის მოპირდაპირეს ნარსეჰს ერგო. გარეშე პოლიტიკაში ეს მეფე შაპურის კვალს დადგა და მესოპოტამიისა და სომხეთის დაპყრობა მოისურვა. ეს, თავისთავათ ცხადია, რომაელებთან ომს მოასწავებდა, მაგრამ იგი სრულიათაც არ უფროთხოდა მას. 296 წელს იგი შეესია მართლაც სომხეთს და იგდო იგი ხელში. იმპერატორმა დიოკლეტიანემ თავის თანაშემწეს გალერის მიანდო მასთან ომი, მაგრამ პირველი მისი შეყრა ნარსესთან კარჭესა და ნიკეფორიონს შუა რომაელების დამარცხებით გათავდა (297 წელს?). დიოკლეტიანემ მისცა საშუალება გალერის ხელახლა გამოეწყო ჯარი და განეახლებია ომი. ამ ხელათ ბედი გალერის მხარეზე აღმოჩნდა. სომხეთში მამხდარ გადამწყვეტ ბრძოლაში მან სასტიკათ დაამარცხა სპარსელები. ნარსეჰ თვითაც დაიჭრა ბრძოლის დროს. მთელი მისი ხაზინა, გარემი და ბანაკი რომაელებს ჩაუვარდათ ხელში. ამ დამარცხების შემდეგ შეკრული (298 წელს) ხავის პირობები თავის თავათ ცხადია მეტად სასარგებლონი აღმოჩნდნენ რომაელებისათვის.

რომაელების ახალი საზღვარი ტიგრამდე უწევდა. ადგილები (ინგიდენე, სოფენე, არცანენე, ზაბდიცენე და გორდუენე) რომაელების ხელში გადადიოდა. მედიისა და სომხეთის საზღვარი ციხე ზინთა (Zintha) უნდა ყოფილიყო. გარდა ამისა სპარსელები ხელს იღებდნენ სომხეთზე და იზერიაზე და რომის ვას-

სალებათ სცნობდნენ მათ მეფეებს. უკანასკნელნი მათგან იღებდნენ ინსიგნიებს და სასახლის შესანახ ხარჯებს. ამ დროს აკუთვნებენ ჩვეულებრივ ტრდატეს ხელახლა გამეფებას სომხეთში (თუმცა ეს ძნელი წარმოსადგენია, რადგან ტრდატე როგორც ვიცით ხოსროს შვილი იყო, რომელიც თავის დროზე არდაშირმა გამოასალმა სიცოცხლეს). ტრდატე ის მეფეა, რომლის დროსაც ქრისტეს მცნება მოეფინა სომხეთს. ეს მნიშვნელოვანი მოვლენა სენ-მარტენის მიხედვით, (რომელიც ევსების ცნობას ემყარება) 312 წელზე ადრე უნდა მომხდარიყოს. ამის მიხედვით ბევრი დღესაც იმ აზრისაა, რომ სომხეთი პირველი სამეფო იყო, რომელმაც ქრისტეს მცნებას სახელმწიფო ხასიათი მიანიჭა. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს ჩვენის აზრით შეუძლებელია. შპიველი სამართლიანათ ფიქრობს, რომ სომხეთისთვის, როგორც დამოკიდებული სამეფოსთვის შეუძლებელი იქნებოდა ქრისტიანობის გამეფება, სანამ იგი ნებადართულ რელიგიათ არ იქნებოდა აღიარებული რომში. უფრო სამართლიანი იქნება მაშასადამე ვიფიქროთ, რომ სომხეთი ესევე როგორც საქართველო რომაელებს ბაძავდნენ, როდესაც ისინი სახელმწიფო რელიგიათ აცხადებდნენ ქრისტიანობას¹⁾. ექვს გარეშეა სირიელ და მცირე აზიელ მისსიონერებს დიდ ხნიდანვე ექნებოდათ შემზადებული საამისოთ ნიადაგი. ასეთ მისსიონერათ უნდა ჩაითვალოს ქართველთ განმანათლებელი ნუნეც, (ნინოც) თუმცა მას რუფინი, სოკრატი, სოზომენი და სხვ. არ იცნობენ. როგორც შემდეგი დროის მისსიონერები იგიც კულტურტრევერი იყო ალბათ. შესაძლოა დოსტაქრობამ მოუპოვა მას გზა სასახლეში სამოქმედოთ. მაშინ არც მირიანეს ან მისი ცოლის მონათვლა იქნება საკვირველი. (პეტრე იბერიელის ცხოვრების აღწერა ბაკურს იხსენიებს საქართველოს პირველ ქრისტიან მეფეთ. მარკვარ-

1) საეჭვოთ მიგვაჩნია ჩვენ ის ცნობაც თითქოს სომხეთი პირველი სამეფო იყო, რომელსაც სარწმუნოებრივი ომი გადახდა მაქსიმინის დროს.

ტის აზრით მირიანე სწორეთ ამ ბაკურს უნდა უდრიდეს (Eren. 525¹).

ნარსეჰის შემკვიდრის პორმიზდ II (303 — 310) შესახებ სრულიათ არ ვიცით რა. უკანასკნელის მიმდევრო მეფე აღორნასემ ძალით ჩამოაგდო ტახტიდან ალვირწახსნილმა თავად-აზნაურობამ. მან არც მისი ძმებთაგანი ისურვა ვინმე მეფეთ და დაასახინრა ისინი²). ტახტზე ამის შემდეგ პორმიზდის მცირე — წლოვანი შვილი შაპურ მეორე იქმნა დასმული, რომელიც მათის აზრით მხოლოდ სახელით უნდა ყოფილიყო მეფე. მაგრამ შაპურმა მალე გაუცრუვა მათ იმედები. ჯერ კიდევ ახალგაზრდა იყო, როდესაც მან მაგრათ ჩაიჭირა სახელმწიფო ძალა ხელშემისი მაგარი ხელი მალე გარეშე პოლიტიკასაც დაეტყო. შაპურმა გადასწყვეტა აღეზოცა ის მარცხი, რომელიც რომაელებმა მიიყენეს სპარსეთს მისი წინაპრების დროს და იწყო საომრათ მზადება³). რომის იმპერატორი კონსტანტინეც ემზადებოდა თავის მხრივ საომრათ, მაგრამ სიკვდილმა აღარ დააცალა მას საქმის ბოლომდის მიყვანა⁴).

1) პირველ ხანებში საეკლესიო ენათ ახლათ მოქცეულ ქვეყნებში სირიული და ბერძნული იხმარებოდა. ამის და მიხედვით თვით სამლო უწერილი და მისი სამღვდლოების უმრავლესობაც სირიული იყო (საქართველოს პირველი ეფისკოპოსი ვადმოცემით, ესტატე ანტიოქელი იყო). სომხეთში ასეთმა მდგომარეობამ ფრამ-შაჰუჰის მეფობამდე ვასტანა, როდესაც სააჯე პატრიარქმა და მისმა თანაშემწე მესროპმა შეჰქმნეს სომხური ანბანი, სთარგმნეს სომხურათ საღმრთო წერილი, დასკვალეს სომხებზე უცხოელი მღვდლები და დაუდგეს საერთო სათუძველი სომხეთის სულიერ აღორძინებას. ეს მოვლენა მით აიხსნება, რომ სპარსელები სდევნიდენ ბერძნულ ენას სომხეთში. შეიძლება ითქვას, რომ მათ აიძულიეს სომხები ნაციონალური მწერლობა და ეკლესია შეექნათ.

მანამდის კი სენ-მარტენის აზრით ცეზარეია სულიერი ცენტრი იყო სომხეთისა.

2) ერთი მათგანი ვადმოცემით სომხეთის მეფეს ხოსრო მეორესთან (ტირიდატეს შვილთან) ვაიქცა თითქოს და შემდეგ მისი შემწეობით კონსტანტინე დიდს შეათარა თავი.

3) დაბოლოს მან ელჩი გაუგზავნა კონსტანტინეს და მოსთხოვა მას ის პროვინციები, რომელნიც ნარსეს წაართვეს რომაელებმა.

4) მის მაგიერ მის შობადგილეს კონსტანტინის დაატყდა ეს ომი თავს.

338 წელს შაჰური შეესია მესობოტამიას. კონსტანცი და შისი, ჯარი მეტათ მოუხერხებლათ იცავდენ საზღვრებს, მაგრამ საბედნიეროთ ესენი კარგათ იყვნენ გამაგრებულნი დიოკლეტიანეს და კონსტანტინეს მიერ. ამიტომ მიუხედავათ იმისა, რომ შაჰურმა რამდენიმეჯერ დაამარცხა კონსტანცი, მან მაინც ვერ მიაღწია თვალსაჩინო შედეგებს. ღვთის წინაშე ეს იმითაც აიხსნება, რომ მას აღმოსავლეთის საზღვარზედაც უხებოდა ბრძოლა. სპარსელების ახალი მტრები, აქ ხიონიტები იყვნენ, რომელთაც სწორეთ ამ დროს გამოსტაცეს მათ, როგორც სჩანს, თოხარისტანი. შაჰურისთვის ძალიან ძნელი იყო ორ ფრონტზე ომი. ამიტომ 331 წელს იგი დაუზავდა კონსტანცის და ხიონიტების წინააღმდეგ მოიკრიბა მთავარი ძალა. ეს ომი რამოდენიმე წელიწადს გაგრძელდა. დაბოლოს 338 წელს მოპირდაპირენი დაზავდენ და დაკავშირდენ კიდევ. ამის შემდეგ შაჰურმა რომისკენა ქნა პირი. რომაელები არც ეხლა იყვნენ საომრათ დამზავებულნი და ყოველი ღონისძიებით ცდილობდენ იმის თავიდან აცილებას, მაგრამ ძალიმედველმა შაჰურმა ისეთი მოთხოვნილებები წამოუყენა მათ, რომ მათი მიღება ყოვლათ შეუძლებელი აღმოჩნდა (მესობოტამია და სომხეთი მოსთხოვა კონსტანცის). განახლებული ომი საუბედურო აღმოჩნდა რომაელებისთვის. ხიონიტების (პუნების) და ალბანელების დახმარებით შაჰურმა შემოარტყა დიარბეკირს ალყა და 73 დღეში აიღო იგი. ესეთივე ბედი ეწვია მალე ჰანციტს, სინგარის და ბეზაბდეს.

კონსტანციმ გადასწყვიტა დაბოლოს ბეჯითათ გასძლიოდა საქმეს. იგი თვით დაუდგა ჯარს სათავეში, გაემართა მესობოტამიისკენ, შემოარტყა ალყა ბეზაბდეს. შაჰური სპარსეთში იყო ამ დროს, ასე რომ იგი მალე ვერ მიეშველებოდა მეციხოვნე ჯარს, მაგრამ ეს საჭიროც არ აღმოჩნდა. გარნიზონი ისე მამაცურათ იცავდა თავს, რომ კონსტანციმ ვერა გააწყო რა და იძულებული შეიქნა ხელცარიელი დაბრუნებულიყო უკან.

სომხეთში ადგილობრივი მწერლების მიხედვით ტირიდატეს ხოსრო II მოჰყვა, რომელიც რომაელებს უფრო სწყალობდა¹⁾. მისი შვილი ტირანი კონსტანტის მიერ იქმნა დამტკიცებული მეფეთ, თუმცა იგი სპარსელებსაც უხთიდა ხარკს.

უკანასკნელის უხასიათობამ ისეთი უკმაყოფილება გამოიწვიასახელმწიფოში, რომ იგი იძულებული შეიქნა იბერიაში გაქცეულიყო. იბერებმა მისცეს მას მაშველი ჯარი, რომლის წყალობითაც იგი ხელახლა გამეფდა სომხეთში²⁾. სპარსელების წინააღმდეგ გალაშქრებისას კონსტანტიმ ინახულა არშაკი და ემუდარა მას არ ელაღატნა მისთვის, რაიცა უკანასკნელმა აღუთქვა კიდევაც მას, მიუხედავად ამისა იგი ორჭოფ პოლიტიკას აწარმოებდა.

კონსტანტინეს რელიგიურმა რეფორმამ ერთის მხრივ და სომხეთის გაქრისტიანებამ მეორე მხრივ ძალიან დაუახლოვა ეს ორი ქვეყანა ერთმანეთს. დიდი გავლენა იქონია ზემოხსენებუ-

1) ხოსრო მეორის დროს იხსენიებს ფაუსტი ჩრდილოელთ მასაგეტების და სხვა ერების შემოსევას სანესანის მეთაურობით. ეს სანესანი იგივე მოსეს სანატრუკი უნდა იყოს. ფაუსტის სიტყვით სომხები ვაჩეს მეთაურობით თვით გაუსწორდენ მას. მოსე კი მოგვითხრობს, რომ ხოსრომ ბიზანტიელებს შესთხოვა შველა, რომელთაც მას ანტიოქე გაუგზავნეს. უკანასკნელმა მიიშველია სომხების გარდა გუგარქის პატიახში, მიჰრან იბერიელი და გააძევა სანატრუკი სომხეთიდან.

2) რაკი მისი სიმპატიებიც რომისაკენ იყო შაპურმა გაიწვია (თუ გაიტყუა) იგი სპარსეთში და დაატყვევა. ფაუსტი ფისაკოს III ვერაგობას მიაწერს ტირანის დატყვევებას, რომელიც მისი სიტყვით სომხეთში მოხთა (ვერაგულათ). ფისაკმა გადაჰკიდა თითქოს ტირანი აღირბეჟანელ ვარაზს, რომელსაც მისი ცხენი მოსწონდა, უკანასკნელმა სპარსეთის მეფეს. სომხებმა ანტოფ სიუნიელის და არბავირ ვამსარაკანის პირით ბიზოებს შესთხოვეს თითქოს შველა და მათის წყალობით დაამარცხეს კიდევ სპარსელები, რის შემდეგ სპარსელებმა არშაკ III დასვეს მეფეთ. მოსე სხვანაირათ უფრო სწორეთ გადმოგვცემს მთელ ამბავს. სპარსეთის მეფეთ ნერსეჰის მაგიერ იგი შაპუჰს ასახელებს სამართლიანათ.

ღმა რეფორმამ სპარსეთზედაც. მით მან რომისკენ გადახარა სპარსეთის ქრისტიანების ინტერესებიც. შაჰური იძულებული იყო ზომები მიეღო ამის წინააღმდეგ. საუბედუროთ ამ ზომებმა დაბოლოოს ძალიან სასტიკი ხასიათი მიიღეს.

363 წელმა სრულიათ შესცვალა როლები ამ ორ სამეფოს შორის. ახალგაზრდა იულიანემ გადასწყვიტა თვით მიეტანა იერიში სპარსელებზე¹⁾. მას არ სურდა დაკმაყოფილებულიყო საზღვრებზე კინკლაობით. მას უნდოდა ტრიაიანესავით შეჭრილიყო შუა სპარსეთში და აქ დაეცა ლახვარი მტრისთვის²⁾. მარტში იულიანემ გადაიარა თავის ჯარით ეფრატის და მიაღწია პარანს. აქ მან გამოჰყო 20 თუ 30 ათასი კაცი, ჩააბარა ისინი პროკოპის და სევასტიანეს და უბრძანა მათ შეერთებოდნენ სომხებს, გადაეელოთ გორდიენე, მიხიენე, მედია და შემდეგ ტიგრის გადაღმა უნდა შეერთებოდნენ იულიანეს³⁾. თვით იულიანე თავის ჯარით (35 ათასი კაცით) დაუყვა ეფრატს და მიაღწია ფეროზ-შაჰურს. გზაზე რომაელები ყველაფერს სწვავედნ და სდაგავედნ. ფეროზ-შაჰურიდან. რომელიც ორ დღეში აიღეს

1) კონსტანცი ჯერ კიდევ მზადებაში იყო სპარსელებთან ომის განსაახლებლათ და ძღვენებით ავსებდა არშაკსა და მერიბანეს (მირიანე?) (სომხეთის და იბერიის მეფეებს), როცა ტახტს მისმა ნიჭიერმა ძმისწულმა იულიანემ გაუწოდა ხელი. კონსტანცის სიკვდილის გამო უკანასკნელმა სწრაფათ მიაღწია წადილს და ზემოთ დასახელებულ წელს რომის იმპერატორათ შეიქმნა.

2) ქართველებმა და სომხებმა და სხვ. დახმარება შესთავაზეს იულიანეს. უკანასკნელმა სომხებით დაკმაყოფილება არჩია და უბრძანა არშაკს დიდი ჯარი დაეგროვებია და მისი ბრძანებისთვის ეცადა. არშაკმა რეშტუნელ ზურას უბრძანა ჯარის დაგროვება, მაგრამ უკანასკნელი აუჯანყდა მფელს. ამან საქმე შეაფერხა. იულიანემ ამაზე თითქოს მეორე უფრო მკაცრი წერილი გაუგზავნა არშაკს, რომელშიაც იგი სწერდა მას მთელს შენს სამეფოს დევაქცევ თუ ბრძანება. არ შეგისრულებიაო. შეშინებულმა არშაკმა მოაგვარა როგორც იქნა საქმე და აუსრულა გამწყრალ იმპერატორს ბრძანება.

3) ამ კორპუსს დავალებული ჰქონდა, როგორც მარცელინიდან სჩანს, სპარსეთის მდიდარი პროვინციების დარბევა.

რომელებმა, იულიანემ კტეზიფონისაკენ ჰქნა პირი. მას არ სურდა უკან გაეშვა ფლოტი. ამიტომ მან აღადგინა სპარსელებისგან გაუქმებული არხი ტიგრსა და ეფრატს შუა და ამ ზნით ფლოტიც გაიყოლია თან¹⁾. სელევკია, რომელიც ტიგრის მარჯვენა მხარეს მდებარეობდა ვერ დაიცვეს სპარსელებმა. იგი გაუჭირვებლივ ივდეს ხელში რომაელებმა. გაცილებით უფრო ძნელი აღმოჩნდა კტეზიფონზე იერიშის მიტანა, რადგან მას ტიგრი აშორებდა რომაელებს, მდინარის გადაღრება მით უფრო მოუხერხებელი იყო, რომ იქითა, უფრო მაღალი ნაპირი სპარსელებს ეჭირათ²⁾. ჯარმა ვერ იკისრა ასეთ პირობებში მოქმედება და უარი განაცხადა იქით მხარეს გადასვლის ცდაზე. მიუხედავად ამისა იულიანემ მაინც უბრძანა ხუთ საომარ გემს სპარსელებზე იერიშის მიტანა და, როდესაც უკანასკნელთ ცეცხლი წაუკიდეს მათ, იმპერატორმა განუცხადა ჯარს ცეცხლი იმის ნიშანია, რომ ჩვენებმა ფეხი მოიკიდეს იქითა ნაპირზე. დაიმედებული ჯარი ვაბედულათ ეკვეთა მტერს და ბოლოს არა თუ გადავიდა მეორე ნაპირას, არამედ ქალაქშიაც კი შეჰყვა გაქცეულ მტერს. მაგრამ ჯარისკაცების სიხარბემ წაახდინა საქმე. ისინი უმაღვე ცარცვა-გლეჯას შეუდგნენ და მტერმა შესძლო მათი გამოძევება ქალაქიდან. კტეზიფონის აღება ამის შემდეგ შეუძლებელი აღმოჩნდა. ამასთანავე გამოირკვა, რომ იმ რაზმის ცდა, რომელიც სომხებთან ერთად მეორე მხრივ უნდა მისდგომოდა კტეზიფონს, ტყუილი იყო³⁾. იულიანემ უკან დახევა გადასწყვიტა. თავის

1) ასევე უნდოდა მოქცეულიყო თავის დროზე ტრაიანეც, მაგრამ დაარწმუნეს, რომ ეფრატის კალაპოტი მაღალია ტიგრისაზე.

2) რომელნიც სამ რიგათ იყვნენ დარაზმულნი: პირველი ხაზი კავალერიას ეჭირა, მეორე ინფანტერიას, მესამეზე კი სპილოები იდგნენ.

3) არშაკმა ააოხრა მედიის ნაწილი—ხილიოკომე და მით დაკმაყოფილდა. პროკოპი და სებასტიანე კი ერთმანერთის ქიშპობაში იყვნენ და მაინც და მაინც არ უჩქაროდნენ მდინარის გადავლას, თუმცა იულიანე შიკრიკს შიკრიკზე უგზავნიდა მათ.

თავათ ცხადია ძველი გზით უკან დაბრუნება შეუძლებელი იყო, რადგან რომაელთაგან გავლილი არემარე სრულიათ განადგურებული იყო. ამიტომ ჯარი ამ ხელათ ტიგრს აუყვა¹⁾. სპარსელები წამ და უწყუმ თავს ესხმოდნენ რომაელებს²⁾, თუმცა ყოველი ასეთი შეჯახება რომაელების გამარჯვებით თავდებოდა, მაგრამ რომაელებს მაინც გამწარებული ჰქონდათ სიცოცხლე. ერთი ასეთი შეჯახების დროს იმპერატორსაც ეწვია უბედურება და მძიმეთ დაიჭრა. გააფთრებულმა ჯარმა მანამდის სპარსელებს სანამ 50 სატრაპი (?) არ იგდო ხელში და სიცოცხლეს არ გამოასალმა. საუბედუროთ იულიანეს ამით არა ეშველა რა და იგი მალე გარდაიცვალა. იმპერატორათ მის ადგილს იოვიანე იქმნა არჩეული, რომელიც მაშინვე დასთანხმდა სპარსელებს მოლაპარაკებაზე. ამ მოლაპარაკების შედეგის იყო, რომ გალერის მიერ დაპყრობილი ადგილები მოხონენე, ზაბლიცენე, გორდუენე და სხვ. და მესოპოტამიის ნაწილი სპარსელებს შერჩათ ხელში. გარდა ამისა რომაელებმა ხელი აიღეს სომხეთზე (res nullius — იქმნა). ცნობილი სპარსელებისთვის მეტათ ხელსაყრელი იყო რასაკვირველია ეს ზავი. ყველაფერს რომ დავანებოთ თავი მარტო სომხეთზე ბიზანტიელების გეგემონიაც დიდ საფრთხეს წარმოადგენდა მათთვის. ეხლა კი მას ხელშეუშლელათ შეეძლო თვით ჩაეგდო იგი ხელში. შაპურმა ჯერ დიპლომატიას მიანდო სომხეთში მოქმედება. მან კარგათ იცოდა, რომ აქ ისევე, როგორც იბერიაში თავადაზნაურობის ნაწილი სპარსელებს უჭერდა მხარს. მან ჩაიტყუილა სპარსეთში არშაკი და დავიწყების ციხეში

1) ფლოტი რომ მტერს არ ჩავარდნოდა ხელში დაწვეულ იქმნა. ბევრი ამტყუნებს ამაში იმპერატორს, მაგრამ მისი თან გაყოლება შეუძლებელი იყო.

2) მარანგას ახლოს მავალითათ მთელი დიდი ხელჩართული ბრძოლა გადაიხადეს რომაელებმა. ამ ბრძოლაში მოიკლა ლაზთა რაზმის უფროსი ვეტრანიონი. ლაზები ჩვეულებრივ თრაკიის მილიციის გამგეს ემორჩილებოდნენ. მათი მე-IX-ე კიპორტი ეგვიპტის საზღვარზე მსახურებდა.

ჩაამწყვდია იგი. შემდეგ მან ჩამოაგდო ტახტიდან რომაელებისგან იბერიაში დამტკიცებული საურმაგი და ასფაგურს მისცა გვირგვინი. შემდეგ მან გამოაწყო ჯარი, ჩააბარა იგი ორ მოღალატეს კილაკეს და არტაბანეს და გაისტუმრა სომხეთში. სარდლებმა არტავერასაზე (არტაქსატაზე) მიიტანეს იერიში, სადაც დედოფალი ფარანამი (არშაკის ცალი) და ტახტის მემკვიდრე პაპი (ამშიანით პარა) იმყოფებოდნენ. კილაკემ და არტაბანმა გადასწყვიტეს დაერწმუნებიათ დედოფალი, რომ მის ურჩობის აზრი არა ჰქონდა და მისი პირადათ ნახვა მოიხურვეს. მოლაპარაკების დროს დედოფალმა თვით გადაიბირა თავის მხარეზე ორივე მოღალატე. ამის შედეგი ის იყო, რომ ღამით სომხები დაეცნენ თავს სპარსელებს და დიდი ზიანი მიაყენეს მათ. თავდასხმის დროს (?) პაპიმაც მიატოვა ციხე და გაიქცა რომაელებთან. ვალენსმა სარდალი ტერენტი მისცა მას ჯარით და გაისტუმრა იგი სომხეთს. განრისხებულმა შაჰურმა თვით გაილაშქრა ამის შემდეგ სომხეთისკენ. რომაელებმა ვერ გაბედეს მხარი დაეჭირათ პაპისთვის და იგი იძულებული შეიქნა ლაზისტანში გაქცეულიყო, რომელიც ამ დროს ბიზანტიელების ხელში იყო. მან მოიცადა იქ რამდენიმე ხანი და მას შემდეგ რაც შაჰური უკან დაბრუნდა, ხელახლა შევიდა სომხეთში. ამ ხელათ რომაელებიც უჭერდნენ მას მხარს (370 წელს?), რადგან გოთებთან ომი უკვე გათავებული ჰქონდა ვალენსს. ბიზანტიურ მაშველ რაზმს არინთე სარდლობდა. ამ უკანასკნელმა სარდალი მუშელის შემწეობით სძლია სპარსელებს და გაანთავისუფლა სომხეთი. შაჰურმა პროტესტი განუცხადა რომაელებს, რათ ეხმარებოთ პაპს და რათ არღვევთ ხელშეკრულებასაო, შემდეგ მან ისევ დიპლომატიას მიმართა, მოლაპარაკება იწყო რომაელებთან. საპასუხოდ რომაელებმა საურმაგსაც მიაშველეს ჯარი (12 ლეგიონი) ტერენტის მეთაურობით. ასფაგურ¹⁾ მხათ იყო თვითონაც

¹⁾ ეს ასფაგური ბიზანტიაში გაქცეული მეფის ბაკურის ადგილს იქმნა ხოსროს მიერ დაღვნილი. უკანასკნელი იმპერატორ ვალენსთან

გადასულიყო რომაელების მხარეს, მაგრამ მისი შეილება შაპურს ჰყავდა მძევლებათ. იგი შეევედრა ამიტომ საურმაგს ხაქმე მორიგებით გავათავოთო და უკანასკნელი ვალენსის ნებართვით მართლაც დათანხმდა ამაზე. საქართველო (იბერია) ორ-ნაწილათ იქმნა დაყოფილი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი ასთავურმა დაიტოვა სამხრეთ დასავლეთი კი საურმაგს გადასცა¹⁾. შაპურმა ომის გამოცხადებით უპასუხა ამაზე რომაელებს, მაგრამ ორივე მხარეს ზანტათ მიჰყავდა ხაქმე, ასე რომ ომს არაფერი არ შეუცვლია არსებითათ. სპარსელებისა და მოკლილი მუშელი ურჩი საერისთაოების დაპყრობას შეუდგა. გოგარენეში, რომელიც იბერელებით იყო დასახლებული მან სომეხ-ისტორიკოსის სიტყვით სულ გასწყვიტა ფარნავაზიანები ანუ ბაგრატიონები. პაპი, იგივე პარა, აღარ იყო ამ დროს ტახტზე. ტერენტის ინტრიგებმა გასქრეს. ვალენსი მას მოღალატეობას სწამებდა. გარდა ამისა მას სურდა თავის დამქაში ჰყოლოდა სომხეთის ტახტზე, პაპი კი არ ვარგოდა საამისოთ. ვალენსმა გაიტყუა მეფე და კილიკიაში დაამწყვდია. პაპი გაიქცა აქედან და ბევრ თავგადასავალის შემდეგ მივიდა სომხეთს, მაგრამ მთავრობის დავალებით სარდალმა ტრაიანემ ვერაგუ-

გაიქცა და მის ჯარში მსახურებდა წარჩინებით. ის მონაწილეობას იღებდა გოთებთან ბრძოლაში ადრიანოპოლთან. ვალენსის დროს იგი ჯერ პალესტინის ფრონტის უფროსი იყო. შემდეგ *domesticorum comes* ე. ი. სასახლის მინისტრი. ზოსიმე და რუფინი (რომელიც პირადათ იცნობდა მას) აღტაცებით იხსენიებენ მას. უკანასკნელი სწერს: *Bacurius vir, fide, pietate, virtute animi et corporis, insignis. Et qui comes esse et socius Theodosii mereretur.* განსაკუთრებით ისახელა მან თავი აკვილეიასთან მომხთარ ბრძოლაში გოთებთან თეოდოსის დროს. „ის დაუწინაურდა რაზმს, გაიყოლა თან გაბედულები და ეკვეთა მტერს. ის მიანგრედა ესკადრონებს და მიიწევდა წინ. შიშველი თავით წინამძღოლისაკენ, რომელიც არიერგარდში იყო“.

¹⁾ ასე აღვილათ აიხსნება ის ორგამგეობა საქართველოში, რომელიც ვერ გაეგო ბროსსეს. პეტრე იბერიელის ცხოვრება გვაჩვენებს რომ იგი შემდეგშიაც არსებულა.

ლათ მოჰკლა იგი. რაკი შაჰურიც უკმაყოფილო იყო სომხეთის, მან წინადადება მისცა ვალენსს სრულიათ მოვსპოთ სომხეთიო, მაგრამ ვალენსი არ დასთანხმდა არც ამას და არც იმას, რომ მთელი იბერია ასფაგურსა ჰქონოდა. მაშინ შაჰურმა გამოაწყო ლაშქარი, ჩააბარა იგი სურენს და უბრძანა მას დაეკავებია სომხეთი და შეეფიწროებია იბერიის მეფე საურმაგი. ამასობაში სომხეთში შემდეგი ცვლილება მოხდა: პაპის ადგილს ვალენსმა ვარაზდატი დასვა. ეს უკანასკნელი არშაკის უკანონო შვილი და პაპის ნახევარ-ძმა იყო. მოსე ხორენელის სიტყვით იგი ბიზანტიაში იყო აღზარდილი. ეჭვს გარეშეა იგი მძევლათ იქნებოდა იქ. მუშელის ძმა მანველ მამიკონიანი აუჯანყდა მას, სძლია და ჩამოაგდო ტახტიდან. რაკი პაპის შვილები პატარები იყვნენ, მის ცოლს შესთავაზა მან რეგენტობა. ბიზანტიელებს არ სცალოდათ ამ დროს სომხეთისთვის, ამიტომ სპარსელებთან საქმის დაჭერა არჩია მან, მაგრამ მეგობრობამ დიდხანს არ გასტანა და სომხეთ-სპარსეთის შორის ისევ ომი გაჩაღდა. ფაუსტის სიტყვით მანველი ისევე კარგათ იგერიებდა მტერს, როგორც მუშელი. ბოლოს მან მიათხოვა თავისი ქალი არშაკს და აიყვანა ტახტზე (არშაკ IV). სიკვდილის წინ მან თეოდოსის შესთხოვა მიეღო სომხეთი თავის მფარველობის ქვეშ, რაიცა უკანასკნელმა შეასრულა კიდევ.

იბერიაში, ალბანიაში და სომხეთში გაბატონების შემდეგ სპარსელებმა საფუძვლიანათ გაიგეს რამდენად ძნელი და ამასთანავე საჭირო იყო მათთვის კავკასიის კარების გამაგრება. მეტადრე ამ დროს, როცა ალანების ადგილზე მათზე უფრო ძლიერმა ჰუნებმა დაიჭირეს.

379 წელს შაჰურმა მიატოვა საწუთრო. მისი ადგილი მისმა ძმამ არდაშირ II დაიჭირა. ქრისტიანთა დევნა, რომლის აზრი ის იყო, რომ საქართველო და სომხეთი ძველ სჯულს დაბრუნებოდნენ, ცოტა არ იყოს შესწყდა.

არდაშირ მეორეს დიდი ხანი არ უმეფნია. სპარსელებმა მალე ჩამოაგდეს ის და შაჰურის შვილი შაჰურ მესამე დასვეს

ტახტზე. უკანასკნელი ხელდავდა ზოგორი ორჭოფი იყო მისი მდგომარეობა, ამიტომ ზავის შეკვრა არჩია მან რომაელებთან. ზავის შედეგი სომხეთის ორ ნაწილათ დაყოფა იყო¹⁾. ერთი ნაწილი ბიზანტიისა, მეორე ნაწილი სპარსეთის გავლენის ქვეშ უნდა ყოფილიყო. ორივე ნაწილს საკუთარი მეფეები უნდა ჰყოლოდა. (ხოსრო III სპარსელების და არშაკ მე IV ბიზანტ. ნაწილს).

სანამ დაყოფა მოხდებოდა, სომხეთს ჩამოაჭრეს ნაწილები და ზოგი თვით იკუთვნეს სპარსელებმა და რომაელებმა, ზოგი კი აღბანიას და იბერიას შეუერთეს. იბერებს სხვათა შორის შემდეგი პროვინციები ერგოთ: გუგარქი, კლარჯეთი, ტაშირი და ხეობანი ძოროფორი (Zoropor) კოლბაფორი და კობაფორი²⁾.

არც შავურ მესამეს რგებია დიდი ხანი მეფობა იგი მალე იქმნა მოკლული და მისი ადგილი ბაჰრამ მეოთხემ, სახელწოდებით ქირმანშაჰმ, იპყრო. რომაელების წინააღმდეგ ეს მეფეც მშვიდობიან პოლიტიკას აწარმოებდა. სხვათა შორის იგი ქრისტიანებსაც ძალიან ღმობიერათ ეპყრობოდა. მის დროს (390 წელს) სომხეთი ხელახლა იქმნა დაყოფილი. დიდი ნაწილი ისევ სპარსეთს დარჩა, უფრო პატარა კი რომაელებს. ბაჰრამმა თავის ნაწილში ხოსრო დატოვა. ბიზანტიელების ნაწილს კი comes-ი განაგებდა. ერისთავები მეტათ უკმაყოფილონი იყვნენ ამით, გადუღგენ ბიზანტიელებს და მოიწვიეს ხოსრო.

1) ამას თვით სომხეთის მდგომარეობაც უწყობდა ხელს. ერისთავები აუჯანყდენ ახალგაზდა არშაკს და აშკარად მიეკედლენ სპარსელებს. თეოდოსის დასავლეთშიაც გაჭირვებული ჰქონდა საქმე და აღმოსავლეთში ახალი ომი არ სურდა. ამიტომ დასთანხმდა ის სომხეთის მოსპობას.

2) ბიზანტიელების ნაწილი მეხუთედს წარმოადგენდა იმისას, რაც სპარსელებს ერგოთ. იგი კოლხიდიდან იწყებოდა და მესოპოტამიამდე უწევდა, მაგრამ ძალიან ვიწრო იყო. არშაკი ვერ შეუურიგდა თავის ბედს. აიღო იარაღი და შეებრძოლა ხოსროს, მაგრამ დამარცხდა და მალე გარდაიცვალა. ბიზანტიელებს მის ადგილს მეფე აღარ დაუხვამთ. ერისთავს ჩააბარეს გამგეობა.

ხოსრომ მართლაც შეიერთა თავის ზელში ორივე ნაწილი, რადგან თეოდოსი პირველს (თუ არკადის) არ სცალოდა მისთვის. მაგრამ არც ბაჰრამმა მოუწონა მას ეს, ჩამოაგდო იგი ტახტიდან და დაეიწყებინ ციხეში ჩასვა. მის აღვილას მან ვრამ-შაჰუჰი დასვა¹⁾.

399 წელს ბაჰრამი მოკლულ იქმნა. მის აღვილს შაჰურის შვილი იეზდიგერდი გამეფდა.

სომხებმა სთხოვეს მას დატყვევებული ხოსროს განთავისუფლება, რომელსაც გარდაცვალებული ვრამ-შაჰუჰის აღვილი უნდა დაეჭირა. იეზდიგერდმა მართლაც გაანთავისუფლა იგი, მაგრამ რვა თვის მმართველობის შემდეგ ხოსრო გარდაიცვალა და მისი აღვილი იეზდიგერდის შვილმა შაჰურმა დაიჭირა.

სპარსული გადმოცემა ცუდათ იხსენიებს იეზდიგერდს, მაგრამ საძავიეროთ ქრისტიანები იყვნენ თურმე მისი მადლიერნი. ბოლოს იეზდიგერდმა მაინც შეიცვალა აზრი და დევნა დაუწყო ქრისტიანებს. რამოდენიმეთ ეს თვით ქრისტიანების ბრალიც იყო, რადგან ისინი მეტათ თავხედურათ იქცეოდნენ ხანდახან. ერთმა ეფისკოპოსმა მაგალითათ დასწვა სპარსელთ ტაძარი და როდესაც იეზდიგერდმა მისი აღდგენა ბრძანა, აღვილობრივმა ქრისტიანებმა უარი განაცხადეს ამაზე.

ქრისტიანები მის დროს თითქმის ცალკე სახელმწიფოს

¹⁾ რომელიც ბიზანტიელების ნაწილსაც განაგებდა, მაგრამ ხარკს უხდიდა უკანასკნელთ. ბაჰრამის დროს მოხდა ერთი უსამინელესი შემოსევა ჰუნებისა წინა აზიაში. ნეტარ ხსენებული იერონიმე ესე აგვიწერს ერთს წერილში ნებოტიანისადმი მიწერილში. *Eccē tibi anno praeterito ex ultimis Caucasi rupibus inmissi in nos, non jam Arabiae, sed septentrionis lupi, tantas brevi provincias percurrerunt? Quo monasteria capta? quante fluviorum aquae humano cruore mutatae sunt. Obsessa Antiochia, et urbes reliquae quas Halys, Cydnus, Orontes, Euphrates que praeterfluunt. Tracti greges captivorum Arabia, Phoenice, Palestina, Aegyptus timore captivae.*

წარმოადგენდნენ სამეფოში, რომელსაც სათავეში „კათალიკოსი“ ედგა.

რომაელების წინააღმდეგ იგი მშვიდობიან პოლიტიკას აწარმოებდა, რამაც შესაძლოა ჰყო 488 წლის შეთანხმება. შიგნით სამეფოში იეზდიგერდი ცდილობდა მაგრა ჩაეჭირა ხელში მმართველობა. ეს არ მოსწონდა რასაკვირველია აღვირწახსნილ ადგილობრივ თავადაზნაურობას, რომელმაც მოულო კიდევ ბოლო ამ ენერგიულ მეფეს.

ამის გავებაზე სომხეთის მეფე შაპური უმაღლვე გაეშურა სპარსეთს, მაგრამ მკვლევლები ამასაც მიესივენ და გამოასაღმეს წუთი სოფელს. ტახტი შეთქმულებმა იეზდიგერდის ვილაც ნათესავს ხოსროს უძღვნეს.

იეზდიგერდის ერთი შვილი ბაპრამი (V) ჰირაში იყო გაზრდილი. მამის სიკვდილის შემდეგ მან მოიხმარა ჰირის მთავარი ალომუნდორი, შევიდა ძლიერი არაბული ჯარის თანხლებით სპარსეთში და აიძულა ადგილობრივი მაგნატები შეფეთ ეცნათ იგი. თავის მხრივ ბაპრამიც დათანხმდა ღვთის წინაშე ადგილობრივი თავადების ზოგიერთ მოთხოვნებებს, რომელთაც ქრისტიანთა დევნა და რომაელებთან ომი გამოიწვიეს მალე. 421 წელს რომაელებმა დაამარცხეს სპარსელთა ჯარი, რომლის მთავარი ხელმძღვანელი მაგნატი მიჰრნარსე იყო და შემოარტყეს ალყა ნიზიბიას. სპარსელები თავის მოკავშირე არაბებით მალე მიეშველნენ ქალაქს და იხსნეს იგი. ამ ომში, რომლის შესახებ საუბედუროთ ძალიან ცოტა ცნობები მოგვეპოვება, ბაპრამის მოკავშირე ალომუნდორი დიდ როლს თამაშობდა. როგორცა სჩანს დიდი რამ მისგან არც ერთ მხარეს მოუგია და არც მეორეს, დაბოლოს ომი 422 წელს ზავით გათავდა. სპარსელებმა აღუთქვეს რომაელებს, რომ ისინი რწმენის თავისუფლებას მიანიჭებდნენ ქრისტიანებს. თავის მხრივ რომაელებმაც მისცეს ესეთივე აღთქმა მათ ზოროასტრას მიმდევართ შესახებ. გარდა ამისა რომაელებმა ვალათ იღვეს გადაწყვეტილი თანხა ეძლიათ სპარსელებისთვის კავკასიის კარების დასაცავათ.

სომხეთში შაჰურის სიკვდილის შემდეგ არეულობა მოხდა¹⁾.

სომხებმა ამოსწყვიტეს სპარსული გარნიზონები და შეეცადნენ აღედგინათ ძველი დამოუკიდებლობა. საუბედუროდ სპარსელების მომხრე პარტია ისეთივე ძლიერი იყო, როგორც მოწინააღმდეგე. ამიტომ საქმე ანარქიით გათავდა. ბაჰრამს არ სურდა საქმის გამწვავება, ამიტომ მან სმბათ ბაგრატიუნისა და კათალიკოზის პირით ზავი შესთავაზა მათ. ამასთანავე მეფეთ მან ვრამ შაჰუჰის შვილი არტაშესი (IV) დაუნიშნა მათ. მიუხედავად ამისა სომხები მაინც არ დაწყნარდნენ. სპარსელების მომხრეები ამბობდნენ არ გვინდა არც დამოუკიდებლობა, არც მეფე, უმჯობესია სომხეთი სპარსეთის პროვინციად იქცეს მარზბანის გამგეობის ქვეშ. სპარსელებსაც სწორეთ ეს უნდოდათ. 429 წელს ესენი შევიდნენ თვით სომხების დახმარებით სომხეთში, ჩამოაგდეს ტახტიდან არტაშეს მეოთხე და ჩააბარეს მთელი მართვა-გამგეობა მარზბანს²⁾. სხვათა შორის კათალიკოზ-პატრიარქ საჰაკ-საც წაერთვა ღირსება რადგან იგი წინააღმდეგი იყო ამ ზომე-

1) იგი თვით შაჰურის მიერ იყო შემზადებული, რადგან იგი წმინდა სპარსულ პოლიტიკას აწარმოებდა აქ.

2) შინაგანი გამგეობა კი მთავარ ინტენდანტს სპარაპეტსა პირველი მარზბანი მიჰრ-შაჰური იყო. რომელ წელს მოხდა ეს ამბავი ან რომელ მეფის დროს (სპარსელი მეფის) ამის შესახებ სომეხთა მწერლებს შორის დიდი უთანხმოება არსებობს. მოსე ხორენელის სიტყვით ეს ამბავი ვრჰამის (ბაჰრამის) დროს უნდა მომხდარიყო. ლაზარე ფარჰელიც ვრჰამის დროს მიაწერს ამ ამბავს. სებელის სიტყვით იგი იეზდიგერდის დროს მოხდა. მისი აზრით სომეხთა სამეფომ 405 წ. იარსება. ასოლიკის აზრით კი 552 წელს. მხითარ აირივანქელი 452 წელს დასდებს სამეფოს დაცემას. კირაკოზი ეთანხმება მოსეს და ლაზარეს, რომ სამეფოს დაცემა ვრჰამის დროს მოხდა, ხოლო მის არსებობის დროს 568 წლით განსაზღვრავს. სამაგიეროთი იოანე კათალიკოზი და თომბა არწრუნი სებელის აზრს იმეორებენ.

მე სენ-მარტენის აზრი მიმაჩნია დაახლოებით სწორათ, რომელიც სამეფოს დაცემას 428 წელს დასდებს, მის არსებობას კი 580 (ამათგან 151 წელი ქრ. წ-ნ) წლით განსაზღვრავს (იხ. Brosset Coll. d. H. arm. I. VIII).

ბისა მის ადგილს სირიელი მღვდელი ბერქიშო დააყენეს, მიუხედავად ამისა მან მაინც განაგრძო თვისი ნაყოფიერი მოქმედება, რომელიც დაუფიწყარი უნდა დარჩენილიყო სომხეთის ისტორიაში. მისი საუკეთესო თანამოღვაწე, მესროპი იყო, რომელსაც სომხური მწერლობა სომხური და ქართული ანბანის გამოგონებას მიაწერს. მესროპამდე სომხები როგორც ამბობენ შემოკლებული სიტყვებით ანუ ნეგანებით სწერდნენ. მესროპმა (და რუფინმა) აიღეს სირიელ ეფისკოპოსის დანიელის მიერ მოგონილი ანბანი (17 ასო), შეავსეს იგი ხმოვანი და ზოგი უხმო ასოებით და შექმნეს დღემდისაც ხმარებული სომხური ანბანი. რამდენათ მართალია ის რომ ჩვენი ხუცური ანბანიც მესროპის მიერაა მოგონილი ამის შესახებ შემდეგი უნდა ვთქვათ.

ევროპიელი მეცნიერები მოსე ხორენელის მიხედვით ჩვეულებრივ ფაქტად დასდებენ ხოლმე ამ ამბავს. ჩემის ფიქრით კი იგი უაზრობას წარმოადგენს. რა კავშირი ჰქონდა სომხეთს საქართველოსთან, რომ სომხური ანბანის შემომღებს მესროპს საქართველოშიაც მაშინვე გაეცრცელებია იგი ან მისი გვარი ანბანი. გაცილებით უფრო სარწმუნო იქნებოდა მოსეს მოწმობა, რომ იგი სრულიათ არ იხსენიებდეს მესროპს და ამბობდეს რომ დროთა განმავლობაში მესროპის ანბანი ქართველებმაც გადაიღესო. ამის მაგიერ მე-7 საუკუნის დამლევს მცხოვრები მოსე (და არა მე-5 საუკუნეში) გვიყვება რომ მე-5 საუკუნის მცხოვრებმა მესროპმა თავის მოგონილი (?) ანბანი ქართველებსაც უფეშქეშაო, და ეს საკმაოა რომ ევროპიელმა მეცნიერებმაც ფაქტად აღიარონ ეს ამბავი. რომ ქართველები (ისევე როგორც სომხები) წინათ ბერძნულ ანბანსა და ენას ხმარობდნენ ეს ყველამ იცის. რატომ დასჭირდათ ბერძნულის მცოდნე ქართველებს ბერძნული ანბანი მიეტოვებიათ და მაინც და მაინც სომხურით ეწყობ წერა (ხომ არც ერთი არ იყო ნაციონალური) ეს გამოცანა მისთვის მიგვიჩნდება, ვისაც დღემდისაც სწამს მესროპის მისია ქართველებისადმი. გარდა

ამისა, მოსე ბაკურ მეფეს ასახელეპს მესროპის თანამედროვეთ საქართველოში. ქართლის ცხოვრება კი ამ დროს არავითარ ბაკურს არ იცნობს.

სააკმა და მისმა თანაშემწეებმა პირველ ყოვლისა მიზნათ დაისახეს ნაციონალური ხასიათი მიენიჭებიათ სომხური ეკლესიისათვის. მათ გამოაძევეს ბერძნული და სირიული სომხური ეკლესიიდან და მით ზედმეტ ჰყვეს უცხოელთ ღვდელ-მოქმედება სომხეთში.

საკუთარ ფეხზე დასადგომათ სომხებისთვის აუცილებლათ საჭირო იყო ბერძნული ენის და კულტურის ცნობა. ეს კარგათ ესმოდა სააკს. ამიტომ მან გაჰგზავნა მესროპის ორი მოწაფე ალექსანდრიას ბერძნულის სასწავლათ. ეს დაწყებულება შეტათ ნაყოფიერი აღმოჩნდა. გაგზავნილთა რიცხვი შემდეგში თანდათან იზრდებოდა. ალექსანდრიას ვარდა არც კონსტანტინეპოლს და ათენს ივიწყებდენ სომხები.

ამ გზით წარმოიშვა სომხეთში ის ორი ჯგუფი (მთარგმნელთა და კომმენტატორთა), რომელთა სახელები დღემდისაც უკდავნი არიან. პირველ ჯგუფს ეკუთვნიან პატრიარქი იოსებ კოლოწში, ლევონდი, ჰოვანე და სხვები.

მეორე კიდევ უფრო მნიშვნელოვან ჯგუფში შედიან მოსე ზორენელი (ნამდვილი მოსე), დავით ფილოსოფოსი, პატრიარქი კაუდი, ისტორიკოსნი ელიშე და ლაზარე ფარფეცა და სხვები.

ზემოთ დავინახეთ, რომ სპარსელებთან ბრძოლა შედარებით იაფათ დაუჯდათ რომაელებს. ეს სხვათა შორის იმით აიხსნება, რომ სპარსელებს ამ დროს აღმოსავლეთ მოსახლვრეებთანაც უხდებოდათ ბრძოლა, რომელთაც ჩვეულებრივ „თეთრ-კანიან ჰუნნებს“ უწოდებდენ. სულ პირველათ ეს თეთრი ჰუნნები პეტრე იბერიელის ცხოვრებაში იხსენიებიან. აქ ნათქვამია, რომ იბერიის ტახტის მოდავემ ფარსმანმა შემოაღწვა ისინი იმიერ კავკასიიდან და მათ გააოხრეს სირია მესოპოტომია. და სხვა ქვეყნები. მარკვარტის აზრით ეს თეთრი ჰუნნები ნამდვილათ ხიონიტები უნდა იყვნენ, თუკცა შემდეგ ჰეპტალიტებსაც ამ სახელს უწოდებდენ.

ბარამმა როგორცა სჩანს რამდენიმე ჯერ დაამარცხა ხიონიტები და ძალიან შეასუსტა ისინი, მაგრამ ეს გარემოება უფრო საზარელი აღმოჩნდა სპარსეთისთვის ვიდრე სასარგებლო. ხიონიტებმა ველარ შეიკავეს ის ახალი მძლავრი ტომები, რომელნიც აღმოსავლეთიდან აწვებოდნენ მათ. სწორეთ ამ დროს არეკეს და დაიფრინეს წინ ავარებმა საბირები, ინოგურები, სარაგურები და დაბოლოს ხიონიტებსაც მოადგნენ.

ბაჰრამ V-ს სიკვდილის შემდეგ სპარსეთის ტახტზე მისი შვილი იეზდიგერდ მეორე ავიდა. ამას ძალიან სურდა რომაელებთან ანგარიშის გასწორება და საქმე კინალამ მივიდა ომამდე, მაგრამ ამ ხელათაც აღმოსავლეთმა შეუშალა ხელი სპარსელებს. ხიონიტების მაგიერ ეხლა „ჰებტალიტები“ ანუ იგივე კიდარიტები უჭირვებდნენ სპარსელებს საქმეს. მეტი გზა არ იყო ამათ მორიგებით უნდა გაეთავებიათ რომაელებთან საქმე და მთელი თავისი ძალები აღმოსავლეთისაკენ უნდა შემოეკრიბათ. მიუხედავად ამისა ჰებტალიტებმა მაინც დაამარცხეს ესენი რამდენიმეჯერ. კიდარიტებთან ბრძოლას სომხეთის აჯანყებაც მიემატა, რომელიც სომხეთის მმართველის (მარზბანის) მიზრნარსეს უაზრო ზომებით იყო გამოწვეული. უკანასკნელმა გადასწყვიტა ძალით დაებრუნებია სომხები ზოროასტრას მცნებისთვის. ელიშე გადმოგვცემს იმ მოხთენილ დაცინვას, რომელსაც მისი განცხადება შეიცავდა ქრისტეს სჯულის შესახებ. თავის თავად ცხადია ხალხი არ დაჰყვა მის ნებას და აღელდა. ამაზე იეზდიგერდმა გაიწვია სხვა და სხვა დიდებულები, რომელთა შორის გუგარქის პატიახში აშუშაც¹⁾ იმყოფებოდა, და

1) ეს აშუშა ქვისლი იყო ჭართან მამიკონიანის ძმის ჰმაიაკისა. გოგარენე ხან ქართველებს ეკუთვნოდა, ხან სომხებს, უფრო ხშირათ ქართველებს, სანამ დაბოლოს სულ არ შერჩათ მათ საბოლოოთ. ყველაზე ხანგრძლივი საშუალო საუკუნეებში იყო აქ სომხების ბატონობა. მეცბრე საუკუნიდან მეთერთმეტემდე გასტანა მან. გეოგრაფიულათ გოგარენე იმას უდრის რასაც ქართველები სომხითს უწოდებდნენ.

თავის თავათ ცხადია რელიგიური პოლიტიკა სპარსელებისა ისეთივე იყო საქართველოში, როგორიც სომხეთში. ამიტომ ვხედავთ ჩვენ სომხებთან ერთათ იბერიელ თავადებსაც ვაწვეულთა შორის თვით ალბანიის მეფე ვაჩეც იყო.

უბრძანა მათ რჯულის გამოცვლა. წინააღმდეგ შემთხვევაში მათ სასტიკი სასჯელი მოელოდათ. ამით გადასწყვიტეს სიტყვით დათანხმებოდნენ მას, რომ მით თავისუფლება მოეპოვებიათ და შემდეგ ემოქმედათ.

ამის შემდეგ იეზდიგერდის ბრძანებით ჯარი იქმნა სომხეთს ვაგზაენილი, რომელსაც მოგვებიც ახლთენ თან ხალხის მოსანათლათ. მთავრობის ბრძანებით ამიერიდან აღკრძალული იყო იმის ქმნა, რაც ზოროასტრას მცნებას ეწინააღმდეგებოდა. სხვათა შორის აღარც წივის დაწვა შეიძლებოდა, რადგან ეს ცეცხლის გაუწმინდურებათ ითვლებოდა (ეს კი ძნელი ასასრულებელი იყო სომხეთში).

აჯანყების სულის ჩამდგმელი და მეთაური ვარდანი იყო. სიუნიელმა ვასაკმა კი უღალატა „სჯულს, სინდისს და მამულს“ და სპარსელებს მიემხრო. იგი მალე ჩაუვარდა ზელში აჯანყებულებს და მოინანია თავის საქციელი, ასე რომ აჯანყებულებმა რაზმის უფროსობაც კი მიანდვეს მას, მაგრამ გულში იგი ისევ მოღალატე დარჩა. მან საიდუმლოთ მოიწვია სპარსული რაზმი, რომელიც დარუბანდის კარს იცავდა. მას იმედი ჰქონდა, რომ სპარსელები უსათუოთ გაიმარჯვებდნენ. ამიტომ იგი ვაჟაციცებით ურჩევდა თანამემამულეებს ვაგვებოთ სპარსელებს წინო. ვარდანი თავის ჯარით მართლაც ვაგვება სპარსელებს, მაგრამ ვასაკის იმედები გაცრუდნენ. ვარდანი დაამარცხა და თითქმის სავსებით მოსპო სპარსელების ჯარი. შემდეგ იგი ვაგმართა დარუბანდისკენ, დაანგრია აქაური სიმაგრენი და შეიერთა იმიერ-კავკასიელები და ალბანელები.

სპარსელებმა გამოაწყვეს დიდი ჯარი და ვაგზაენეს სომხეთში. ვასაკმა ამასობაში ჩამოიხადა ნილაბი და უწყყო რბევა აჯანყებულ თანამომხმეების მამულებს. ამასთანავე იგი მოწყალებას ჰპირდებოდა ყველას, ვინც თავის ნებით დამორჩილდებოდა სპარსელებს¹⁾. ყველა ამის ვაგებაზე ვარდანი საჩქაროთ

1) ვასაკის პროპაგანდა მეტათ ნაყოფიერი აღმოჩნდა. სპარსეთის პრესტიჟი მეტათ დიდი იყო ყველგან, ამიტომ არა თუ ვარდნე მო-

გამოეშურა სპარსელებისაკენ. ავრაირის ველზე სომხეთის ლეონიდე გაეგება სპარსელთა სპეზს. სომხთა გუნდი ძალიან პატარა იყო საიმისოთ, რომ სპარსელებს გამკლავებოდა: ერთ ადგილას სპარსელებმა შეარყიეს წინა რიგები და დასძრეს ისინი. ვარდანმა მიაშურა დაზიანებულ ადგილს და თავგამეტებით ეკვეთა მტერს. მან ვერ აბრუნებია პირი მტრის ზედმეტ ძალას, მაგრამ არც მან იბრუნა პირი და გმირულათ მოჰკვდა ბრძოლის ველზე. ამის შემდეგ ომმა პარტიზანული ხასიათი მიიღო: მიუხედავად ამისა სპარსელებმა მხოლოდ მაშინ დააცხრეს სომხეთი, როდესაც სრული რწმენის თავისუფლებას შეჰპირდენ¹⁾.

სომხებთან ერთათ სპარსელებს, როგორცა ვსთქვით კიდარიტებთანაც უხდებოდათ ბრძოლა. 453/4 წელს უკანასკნელებმა სასტიკათ დაამარცხეს სპარსელები. როგორცა სჩანს იეზდოგერდიც ამ ომმა იმსხვერპლა²⁾.

კავშირებმა, როგორც ქართველებმა, ლაზებმა, ლეპონებმა და სხვებმა არჩიეს ჩამოშორება (თუმცა ქართველებს და მთიულებს უკვე მხათ ჰყავდათ მაშველი ჯარი), არამედ თვით სომხეთშიაც დაადგა ზოგი ვასაკის ნაჩვენებ გზას. გარდა ამისა ვასაკმა სამხედრო ზომებიც მიიღო საქმის მოსაწყობათ და კარები გაამაგრა სპარსელების შემწეობით სადაც საჭირო იყო.

1) და შემდეგ სავსებითაც შესცვალეს თავისი, პოლიტიკა ქრისტიანულ სახელმწიფოებისადმი. ამას ამნისტიაც მოჰყვა, რის შემდეგ აშუშამ შესძლო გაენთავისუფლებია ჰამაიკის შვილები ვასაკი, ვაჰანი და არტაშესი, დაბრუნდნენ თავის სამფლობელოებში აგრეთვე ალბანის მეფე ვაჩე და იბერიის მთავარი ვასქენი. თუმცა ორივე გაწარმართთენ, მაგრამ ვაჩე ისევ დაუბრუნდა თავის სჯულს. ვაქენმა არა თუ უღალატა ახალ რჯულს, არამედ თავის ცოლს შუშანიკსაც (იგივე ვართანუჰი) ატანდა ძალას განარმართებულყო. როდესაც უკანასკნელმა არ ისურვა ეს, აწამა იგი. შუშანიკ ვართან მამიკონიანის ქალი იყო.

2) ამ ომის დროს ლაზების მთავარმა გობაზმა რამდენიმე შეხვევა მოახთინა რომის სამფლობელოში და თანაც მეფეთ გამოაცხადა თავი, მარკიანმა სცადა იარაღით დაეყოლიებია იგი ნებაზე, მაგრამ ვერ შესძლო. და რაკი იეზდოგერდიც არ უმხრო გობაზს ორივე მხარე დაზავდნენ. შემდეგში გობაზმა სამხედრო დახმარებაც მიიღო რო-

მის სიკვდილს ხელახალი უბედურება მოჰყვა. ჰორმიზდი და ფორიზი შეედავენ ერთმანეთს ტახტს და დიდი აურზაური გამოიწვიეს მთელს სასულმწიფოში. ჯერ ჰორმიზდმა სძლია ძმას და დაისაკუთრა ტახტი, მაგრამ ფეროზმა კიდარიტებს მიმართა და მათი შემწეობით ჩამოაგდო ძმა ტახტიდან. სხვათა შორის არშაკუნთანმა მიჰრანმაც ძალიან შეუწყო მას ხელი. ალბანიის მეფემ ვაჩემ ისარგებლა ამ არეულობით და გაუდგა სპარსელებს¹⁾. სპარსელები ვერას ვახდენ მასთან და იმიერ კავკასიაში მცხოვრები ხაილან-თურქები (ელიშე ასე უწოდებს მათ) მოიწვიეს მის წინააღმდეგ. ამასთანავე იბერია და სომხეთშიაც ემზადებოდნენ ასაჯანყებლათ. სომხეთის მარზბანი იზადეშნასპი ისევე უახროთ ავიწროებდა სომხებს, როგორც თავის დროს მიჰრ-ნარსე მას გარშემო მოტალაჭეთა გუნდი ეხვია, რომელთა თარეშობამ მოთმინების ფიალა აღუესო ხალხს. არც იბერები იყვნენ კმაყოფილნი სპარსელებით. ამათი მმართველი ამ დროს ცეცხლის თაყვანის მცემი მთავარი ვასქენი იყო, რომელიც სპარსელებს ემყარებოდა. ქრისტიანთა პარტია სამაგიეროთ ვახტანგს უჭერდა მხარს. მისი წყალობით უკანასკნელმა სძლია უასქენს და ჩამოაგდო იგი ტახტიდან. აჯანყების ცეცხლი მალე სომხეთსაც მოედო. აქაური მარზბანი თავის (უმთავრესათ სომხებისაგან შემდგარი) ჯარით ალბანიაში იყო ამ დროს²⁾. იგი სწრაფათ გაეშურა აქედან სომხეთში, მაგრამ

შაელებისაგან იბერიელების და სპარსელების წინააღმდეგ იმპერატორის ლეონის დროს გობაზი თვით ჩავიდა კონსტანტინოპოლს, და კიდევ შესთხოვა რომაელებს შველა სვანების წინააღმდეგ. ლეონი თუმცა განაწყენებული იყო მასზე, მაგრამ გობაზი ისეთი მოქნილი დიპლომატი და ფსიხოლოგი აღმოჩნდა, რომ და ბოლოს მან დაიყოლია ლეონი ყველაფერზე. გობაზმა შეიპირა იმპერატორი, რომ იგი სომხეთში მყოფ ჯარებს მოახმარდა მას სვანების წინააღმდეგ, რომელთაც მეფე ვახტანგი და სპარსელები უჭერდნენ მხარს.

1) მან შეაკავშირა 11 სხვა და სხვა მთავარი იმიერ კავკასიისა და დიდი ზიანი მიაყენა სპარსელებს.

2) ჰუნების წინააღმდეგ საბრძოლველათ.

ჯარის იმ ნაწილმა, რომელიც სომეხთაგან შესდგებოდა უღალატა მას და იგი იძულებული შეიქმნა აღირბეყანს გაქცეულიყო. აჯანყების სათავეში ცოტა ყოყმანის შემდეგ მამიკონიანი ვაჰანი მოექცა¹⁾. იგი ვაჰანი მამიხ გმირი ვარდანის ძმისწული იყო, დედით კი გუგარქის პატიახშის აშუშასი.

სპარსელები ადვილათ მიხვთენ, რომ აჯანყების სათავე სომხეთი კი არა, იბერია იყო (და მართლაც ვაჰანი, როგორც სარდალი ვახტანგს ემორჩილებოდა). მათ არ შიაქციეს ამიტომ უურადღება იმას, რომ ვაჰანმა რამდენიმე ჯერ უკუაგლო სპარსელთა პატარა რაზმები, მოლყარეს ჯარს თავი და შიაშურეს ვახტანგს²⁾. უკანასკნელმა საჩქაროთ მოუწოდა ვაჰანს და იგი მართლაც შეუერთდა მას. დამარცხებულთა საქმე ძალიან ცუდათ იქნებოდა, მაგრამ არც სპარსელებს მისდიოდათ საქმე კარგათ აღმოსავლეთში. ამიტომ ფეროზი იძულებული შეიქნა მიჰრანი და მისი ჯარი აღმოსავლეთში გაეწვია. ამან ცოტა არ იყოს შეაშუბუჟა დამარცხებულთა მდგომარეობა³⁾. კილარიტები როგორც წინათა ვთქვით ერთდროს ფეროზის მუარველები იყვნენ. რაზე ვაუწყრენ ესენი ფეროზს არ ვიცით. ომი ხანგრძლივი და მწვავე აღმოჩნდა.

1) რომელიც მთავარ სარდლათ იქმნა არჩეული. მარზბანობას მის გვერდით სააკ ბაგრატიუნი ეწეოდა.

2) მიჰრანის მეთაურობით, სპარსელები მოედგნენ იბერიას. ვახტანგი იძულებული შეიქმნა სომხეთის საზღვრებისაკენ დაეხია. აქედან მან საჩქაროთ მოუწოდა ვაჰანს შეერთებოდა მას. სომხები და ქართველები მართლაც შეერთდნენ კანგარში (გოგარენში იყო) დაუწყეს ცდა ჰუნნების მაშველ რაზმს, მაგრამ ამაოთ. ბოლოს ქართველ-სომხები მაინც შეებნენ სპარსელებს, მაგრამ დამარცხდნენ. ვაჰანი და ვახტანგი იძულებულნი შეიქმნენ გაქცეულიყვნენ.

3) სპარსელები მაინც არ ივიწყებდენ ზემოთს. რამდენიმე ხნის შემდეგ მათ ზარმიძრი გამოგზავნეს აქეთკენ. მას ნაბრძანები ჰქონდა ან დაეჭირა, ან მოეკლა ვახტანგი; უკანასკნელმა კოლხიდას შეაფარა თავი. ფეროზის სიკვდილის და დამარცხების შემდეგ ის დაბრუნდა იბერიას და ისევ დაეპატრონა ქართლს.

ხან ერთი მხარე იყო მოგებული, ხან მეორე. ამასთანავე სპარსელებს ჩრდილოეთიდან ახალი მტერი გაუჩნდა. ავარების მიერ აყრილებმა სარაგურებმა და მათმა მეზობლებმა გაიარეს დარუბანდის კარი, მოედვენ საქართველოს, სომხეთს, (466 წელს) და დაბოლოს სპარსელებსაც ეწვიენ. ყოველი ასეთი შემთხვევის დროს სპარსელები რომაელებს მიმართავდნენ ხოლმე და უსაყვედურებდნენ რათ არ გვაძლევთ ფულებს, „შირიპარაზის“ ანუ „იუროპააკის“ კარის გასამაგრებლათო.

ამ კარებს ზოგი დარიალს ადრის, მაგრამ შპიგელის და მარკვარტის სამართლიანათ აღნიშნავენ, რომ აქ დარუბანდის კარზე უნდა იყოს ლაპარაკი, თუმცა არც ის უნდა დავივიწყოთ, რომ სარაგურები მიტომ შემოვიდნენ დარიალით, რომ დარუბანდი სპარსელებს ეკირა (იხ. Prys. Panites). ფეროზი როგორც სჩანს გაუსწორდა დაბოლოს კიდარიტებს, მაგრამ მათი ადგილი ჰეპტალიტებმა დაიკირეს, რომელნიც გაცილებით უფრო საშიშარნი აღმოჩნდნენ სპარსელებისთვის. მათ რამდენიმეჯერ დაამარცხეს ფეროზი და აიძულეს იგი ხელსაყრელი ზავი (ჰეპტალიტებისთვის) შეეკრა მათთან. ფერიზს არ სურდა შეჰგუებოდა ასეთ მდგომარეობას და ახლათ და ახლათ არღვევდა ზავს. დაბოლოს იგი ტყვეთ ჩაეუარდა ხელში ჰეპტალიტებს. რამდენიმე ხნის შემდეგ რომის იმპერატორმა ზენიმ გამოისყიდა იგი ტყვეობიდან. ფეროზმა ხელახლა დააგროვა დიდი ჯარი და გადასწყვიტა კიდევ ეცადა ბედი, მაგრამ ჰეპტალიტებმა ხელახლა დაამარცხეს იგი. თვით ფეროზიც მოიკლა ამ ბრძოლაში. ჰეპტალიტები მოედვენ უპატრონოთ დარჩენილ ქვეყანას და საშინელი დღე დააყენეს. სპარსეთი რამდენიმე ხანი უმეფო დარჩა, სანამ ზარმიჰრი არ დაბრუნდა იბერიიდან და ბალაში არ დასვა ტახტზე. დაამარცხებული სპარსეთი იძულებული შეიქნა მეტათ სამარცხენო ზავი შეეკრა ჰეპტალიტებთან. იგი რამდენიმე პროვინციებს უთმობდა და ამასთანავე ხარკსა ჰპირდებოდა მათ. ასეთ მდგომარეობაში მყოფმა სპარსეთმა ვეღარც საქართველოს და სომხეთის წინა-

სამდევგ შესძლო ძველი მკაცრი პოლიტიკის წარმოება და მო-
რიგება არჩია მათთან. ვაჰანს და ალბად ვახტანგსაც ამნისტია
უბოძა ბალაშმა¹). სახელმწიფო რელიგიათ ორივე ქვეყანაში
ქრისტიანობა იქმნა დადებული. გარდა ამისა თვით ზოროას-
ტრიზმიც გამოდევნილ იქმნა ორივე ამ ქვეყნიდან, როგორც
ხალხისთვის არასასურველი რწმენა. შემდეგში ვაჰანი მოეხმარა
ბალაშს, როდესაც მას თავის შვილი ზარეჰი აუჯანყდა. სომ-
ხეთის ისტორიკოსი არას ამბობს ამაზე, მაგრამ უნდა ვიფიქ-
როთ, რომ ვახტანგიც იღებდა მონაწილეობას ამ ლაშქრობაში.
შესაძლოა ეს ფაქტი დაედო სარჩულათ ქართლის ცხოვრების
იმ გადმოცემას, რომელიც ვახტანგის ინდოეთს ლაშქრობას
იხსენიებს. ამ ლაშქრობის შემდეგ ვაჰანს ბალაშმა სომხეთის
სპარაპეტობა და პატიახშობა უბოძა. სამღვდელობას ძალიან არ
მოსწონდა ბალაშის პოლიტიკა და მტრულის თვალით უყუ-
რებდა მას. არც მავნატები სწყალობდნენ მას მაინც და მაინც.
ამიტომ 489 წელს იგი დააბრმავეს და ჩამოაგდეს ტახტიდან.

მის ადგილს კამარილიამ ფეროზის შვილი კავადი I და-
სვა. მაგრამ ვერც ის შეეწყო მათ გემოვნებას. ამით აიხსნება
აღბათ ის მოვლენა, რომ იგი მხარს უჭერდა და მფარველობ-
და მანდაკის სოციალისტურ მოძღვრებას, რომელიც ყოველი
უბედურების დასაბამათ საკუთრებას აღიარებდა და მის მოსპობას
ჰქადაგებდა. კავადმა შემდეგში პრაქტიკულათაც მოისურვა ამ
მცნების განხორციელება და შეუდგა საკუთრების ექსპროპრია-
ციას. თავადაზნაურობამ და სამღვდელოებამ საშინელი აღია-
ქოთი ასტეხეს. მათ მალე ჩამოაბრძანეს ტახტიდან „სოცია-
ლისტი“ მეფე და დავიწყების ციხეში ჩასვეს იგი²). ტახტი მის
მაგიერ (496 წელს) ჯამასპმა დაიჭირა, მაგრამ მას დიდი ხანი

1) პირველი მარზბანათ იქნა დანიშნული მეორე კი დამტკიცე-
ბული მეფეთ.

2) კავადის დროს ნესტორიანების მცნება ძალიან გავრცელდა
სომხეთში. სომხეთის პატრიარქმა ბაბკენმა შეჰყარა ვალარშაბათში
კრებული, რომელსაც იბერიის პატრიარქი გაბრიელიც დაესწრო და
დასწყევლა ეს მცნება.

არ უმეფნია. კავადმა მოახერხა დავიწყების ციხიდან გაქცევა. ამბობენ, რომ მისმა ცოლმა მოხიბლა თავის სილამაზით ციხის უფროსი და ინახულა კავადი. უკანასკნელმა ჩაიცვა მისი ტანისამოსი და გაიპარა. გაქცეულმა ჰებტალიტებს შეათარა თავი, შეირთო აქაური მეფის ქალი და მიიღო მისგან შეწევნა. ჰებტალიტების შემწეობით მან ადვილათ ჩამოაგდო ტახტიდან ჯამასპი და თვით იგდო ხელახლა ტახტი ხელში. კავადმა ორკეცათ მიუზღო თავის მტრებს წინანდელი წვალება, მაგრამ მახდაკის მცნებას მაინც მიაქცია ზურგი.

სპარსეთსა და რომს შორის განწყობილება ბოლო დროს ძალიან ცუდი იყო. 442 წელს ხელშეკრულების ძალით რომაელები მოვალენი იყვნენ ყოველწლივ გადაწყვეტილი თანხა ეძლიათ სპარსელებისთვის კავკასიონის კარების გასამაგრებლათ. ბოლო დროს რომაელებმა მოსპეს ფულის ძლევა. ბალაში და შემდეგ კავადი არა ერთხელ შეეკითხენ მათ რა მიზეზია, რომ პირობაზე ხელს იღებთო. მაგრამ რომაელები ყურსაც არ ათხოვებდნენ.

მოიმაგრა თუ არა კავადმა სპარსეთში ზურგი მან ომი გამოუცხადა რომაელებს. ამ ომში სხვათა შორის ჰებტალიტები და სომხებიც იღებდნენ მონაწილეობას¹⁾.

სპარსელებს თავიდანვე კარგათ წაუვიდათ საქმე. მათ მოისყიდეს კარინის (იგივე თეოდოსიოპოლი, იგივე ერზერუმი) ციხის უფროსი და სისხლის დაუღვრელათ იგდეს ციხე ხელში. 503 წელს ზამთარში მათ ამიდს (იგივე დიარბეკირი) შემოარტყეს ალყა. მიუხედავად იმისა, რომ ქალაქი სრულიათ მოუწყობელი იყო საამისოთ. იგი მაინც გამირულათ იცავდა თავს. სპარსელები ვერას გახტენ მის წინააღმდეგ, სანამ მათ ხერედი არ აღმოაჩინეს შემთხვევით, რომელიც ქალაქში შედიოდა.

1) რომაელების მხრივ ჯარის დიდი ნაწილი თრაკიელებისაგან შესდგებოდა (გოთები და ბესები). ექვს გარეშეა აქ ლაზებიც იღებდნენ მონაწილეობას, რადგან ცხობილ სარდალთა შორის ლაზი ფარსმანიც იხსენიება, რომელსაც თეოფანე ვილაც ზუნას მამათ იხსენიებს.

ამივე დროს შორეული არაბებიც შეესიენ, სპარსელთაგან წაქეზებულნი, მესობოტამიას და საშინლათ ააოხრეს იგი.

რომაელებს ყოველთ უაზროთ მიჰყავდათ საქმე. ჯარის წინამძღოლობა რამოდენიმე სარდალს ეპარა, რომელთა შორის მუდმივი შუღლი არსებობდა. ორი მათგანი 40 ათასი კაცით ამიდს მიაღწენ და ალყა შემოარტყეს მას. მესამე კი არეობინდო 12 ათასი კაცით კავადს უნდა გაჰკებებოდა. არეობინდო შალე მინათა, რომ მისი ერთი მუჟა ჯარი სრულიათ არ იყო საკმაო კავადის შესაკავებლათ და დახმარება სთხოვა თავის კოლეგებს, მაგრამ მათ ყურიც არ ათხოვეს. არეობინდმა ძლივს დააღწია თავი სპარსელებს. მისი უკან დახვევის შემდეგ ამიდთან მყოფი ჯარის უფროსებმა გადასწყვიტეს გაჰკებებოდენ კავადს და თვით მოეხვეჭათ სახელი, მაგრამ სპარსელებმა დაამარცხეს ისინი და აიძულეს უკან დაეხიათ¹⁾. რომაელთა საბედნიეროთ 504 წელს კავადს აღმოსავლეთშიაც აეშალნენ მტრები და იგი იძულებული შეიქნა ჯარის ნაწილი იქეთკენ გაეტუმრებია. ამან ძალიან შეუმსუბუქა საქმე რომაელებს, რომელთაც ამასთანავე უნიჟო ჰიპატოს მაგიერ ცელერს მიანდევს ჯარის უფროსობა. ამიდის აღებამ და სპარსეთის სანაწილო სომხეთში შექრამ ცოტა არ იყოს გამოავარა რომაელების საქმე, მაგრამ მეტი ვერც მათ შესძლეს და ომი გაქიანურდა. 506 წელს, დაბოლოს ორივე მხარემ მორიგებით გადასწყვიტა საქმის გათავება. ამ ზავს ტერრიტორიალურათ არაფერი არ შეუცვლია. ამის შემდეგ კავადს არ სურდა ომის დაწყება. იგი სცდილობდა მეგობრული განწყობილება ჰქონოდა რომის იმპერატორთან, რომ მისი სიკვდილის შემდეგ იგი მაინც ჰყოლოდა მფარველათ მის შვილს ხოსროს. მან წინადადებაც კი მისცა იუსტინეს ხოსროს შვილეთ, მაგრამ რომის ამდროულმა დრმა-აზროვანმა დიპლომატიამ სხვანაირათ განსაჯა კითხვა. მისი აზრით კავადი მი-

¹⁾ თუმცა ფარსმანმა და თევდორემ დიდი ვაჟკაცობა გამოიჩინეს პირველ შეჯახებაში. (შემდეგში იგი ედესის გარნიზონის უფროსათ იქმნა დანიშნული).

ზებს ეძებდა, რომ შემდეგში რომის იმპერატორთა გვირგვინისათვის გაეწოდა ხელი. ამის და მიხედვით კავადი უარით გაისტუმრეს რომიდან (526 თუ 525 წელს). ამ უაზრო უარით გაბრაზებულმა კავადმა ლაზებზე და მათ მეზობლებზე მოინდომა ჯავრის ყრა¹⁾. ლაზიკას დასაბოროკათ იბერიის მაგრათ ხელში ზაკერა იყო საჭირო, მაგრამ სანამ იგი ქრისტიანობას მისდევდა სპარსელები მუდამ უცხონი იქნებოდნენ მისთვის. კავადმა გადასწყვიტა ამიტომ ძალით გადაერჯულებია იბერები. მან უბრძანა იბერების მეფეს ცეცხლს ეცი თაყვანი, აღარ დამარხო კვდრები, არამედ ფრინველთ მიეცი ის საკმელათო. მეფე გურგენმა მაშინვე იუსტინე I-ლს მიმართა და შევლა სთხოვა მას. იუსტინემ რაკი თვით არ გააჩნდა საშუალება ჰუნების დაქირავება სცადა²⁾. მაგრამ აქედან არა გამოვიდა რა. მართოდარჩენილი გურგენი იძულებული შეიქნა დიდებულებითურთ გაქცეულიყო. სპარსელებმა გაუჭირვებლივ ჩაიგდეს ხელში როგორც იბერია ისე ლაზიკა³⁾.

1) ლაზები შემდეგიმიზეზით აიძულა კავადმა. ანასტასის დროს მან მოსთხოვა ლაზებს, რომ მისგან მიეღოთ ინვესტიტურა (ამაში გამოიხატებოდა მხოლოდ ლაზიკას დამოკიდებულება რომისაგან), ანასტასიმ ყური არ ათხოვა ამაზე. შემდეგ კავადმა მართლაც დააგვირგვინა წინათ ნახსენები გობაჯის შვილის-შვილი (?) დამნაზი. მაგრამ მისი შვილი წათე ისევ რომაელებს მიეკედლა და მოინათლა კონსტანტინეპოლს. შეხრთო აქ პატრიცი ნიმის ქალბ ვალერიანა და საჩუქრებით აესილი დაბრუნდა უკან.

2) მან გამოგზავნა ანასტასის ძმისწული პრობი ფულით, რომლითაც მას ჰუნნები უნდა ექირავებინა.

3) გურგენი თავის შვილი ფირანით და მახლობლებით. რამდენიმე ხანი ლაზეთის საზღვრებზე იყო, მაგრამ უსურსათობის გამო მან ვერ შეინახა ჯარი და ბიზანტიას წავიდა. შემდეგ ბიზანტიელებმა თავის სარდალს პეტრეს დაავალეს გადასავლის დაცვა, მაგრამ იმავე მიზეზის გამო ვერც მათ შესძლეს ეს.

გურგენის შვილს ფირანს შემდეგშიაც ვხვდებით ისტორიაში იგი უახლოესი თანამშრომელი იყო ველიზარისა, სიცილიის დაპყრობის დროს.

რომაელები ეცადნენ სხვა ადგილას გამოეკეთებიათ ჩვენში წამხდარი საქმე. მათი ჯარი სიტას და ველიზარის მეთაურობით შეესია სომხეთს, აიკლო იგი და დიდის დავლით დაბრუნდა უკან. რამოდენიმე ხნის შემდეგ ამავე ჯარმა ხელახლა სცადა სომხეთის აკლება, მაგრამ სომხებმა ხელი გამოიღეს და პირი აბრუნებინეს მას. მეორე ნაწილი ჯარისა ნიზიბიას აღებას შეეცადა, მაგრამ ეს ცდა უნაყოფო აღმოჩნდა. სამაგიეროთ ვერც სპარსელები გახდნენ რამეს რომაელთა წინააღმდეგ. ომი ვაჭიანურდა. ორივე მხარეს დაღლილობა დაეტყო, ამიტომ ორივე მხრივ ზავის შესახებ იწყეს ლაპარაკი. დაბოლოს ელჩებიც კი გაემგზავრნენ მოლაპარაკების გასამართავათ, მაგრამ სწორეთ ამ დროს მიიტანეს სპარსელებმა 40 ათასი კაცით ველიზარის ჯარზე იერიში, მაგრამ დამარცხდნენ. დამარცხებული იქმნა აგრეთვე სომხეთში მომქმედი სპარსელების სარდალი მერმეროესი. (იუსტინეს მაგიერ აღმოსავლეთ რომის იმპერიას იუსტინიანე დიდი განაგებდა. მიუხედავად იმისა, რომ ომის სასწორი მისკენ იყო გადახრილი, იგი მაინც უოველ ღონის ძიებას ხმარობდა სპარსელებს დაზავებოდა. მიზეზი ამისა ის იყო, რომ მის ჯარებს სხვაგანაც ბევრი საქმე ჰქონდათ. საუბედუროთ მისმა ელჩმა რუფინმა ვერა გააწყო რა სპარსელებთან და ხელცარიელი დაბრუნდა უკან.

529 წელს ჰირას მთავარი მუნდირი სპარსელებისგან წაქეზებული შეიჭრა თავის ჯარით სირიაში, გაიარა მთელი გზა ანტიოქიამდე და საშინლათ ააოხრა იქაურობა. დაბრუნებისას მან ათასობით წაასხა ტყვეთ მცხოვრებლები. 531 წელს სპარსელები მისის გამორჩევით შეიჭრნენ სირიაში და აუყვეს აქედან მალლა, მაგრამ ველიზარმა თავისი პატარა ჯარით უკან აქნევია მათ დაბოლოს პირი. რაკკას ახლო წინდახედულმა სარდალმა ველარ შეიკავა ჯარი და ხელჩართული ბრძოლა გამართა სპარსელებთან, რომელიც უკანასკნელთა სასარგებლოთ გადავიდა. მიუხედავად ამისა სპარსელებმა მაინც განაგრძეს გზაკავალი ძალიან უკმაყოფილო დარჩა ლაშქრობის ასეთი შედეგ-

გით. რამდენიმე ხნის შემდეგ მან ხელახლა გამოაწყო ჯარი და შეუსია იგი მესოპოტამიას. ამ ჯარმა კარგათ იწყო მოქმედება, მაგრამ ამასობაში კავადი გარდაიცვალა (531 წ.) და სპარსელებმა ომს დროებით დაზავება არჩიეს.

სიკვდილის წინ კავადმა სასტიკი დევნა აუტეხა მაზდაკის მიმდევრებს. სასიკვდილოთ განმზადებულმა მან თავისი შვილი ხოსრო აკურთხებია მეფეთ.

ეს არჩევანი მეტათ კურთხეული აღმოჩნდა სპარსეთისათვის. ხოსრო არაფრით არ დაუვარდებოდა თავის დიდებულ თანამედროვეს იუსტინიანეს და ზოგ რამეში ბევრათაც აღემატებოდა მას. ტახტზე ასვლისთანავე მან მოლაპარაკება გამართა იუსტინიანესთან და 532 წელს ე. წ. „საუკუნო ზავი“ შეკრა მასთან. ხოსრომ დაუთმო ბიზანტიელებს რამდენიმე გამაგრებული ადგილი ლაზისტანში (იმერეთში), სამაგიეროთ ბიზანტიელებმა თერთმეტი ათასი გირვანქა ოქრო აღუთქვეს მას წლიურათ. ბიზანტიელებთან ზავი სხვა საზღვრების გასამაგრებლათ იყო ხოსროსთვის საკირო. ამ ზავის დროს მიაწერენ სხვათაშორის დარუბანდის კარის გამაგრებასაც, თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ საქმეს ხოსროს წინა შეფეებიც დიდის ყურადღებით ეკიდებოდენ. როგორც ამბობენ ხოსროს მიერ აქ გაშენებული კედელი შვიდი ფარსანგი იყო სიგრძით და მისასადამე კარგა შორეს შედიოდა მთებში. ყოველ ფარსანგზე კედელი რკინის კარებით თავდებოდა, რომელსაც ვანგებ აქ დასახლებული ჯარის კაცები იცავდენ. კედელი, გადმოცემით, იმდენად ფართე იყო, რომ ოც ცხენოსანს შეეძლო მასზე ერთად გავლა. დარუბანდთან კედელი კარგა შორს შედიოდა ზღვაში. მას აქ მეორე კედელიც მისდევდა. ამ ორ კედელთა შორის ადგილი ნავთსაყუდს წარმოადგენდა, რომელიც საკიროებისას გრძელი ჯაჭვით იკეტებოდა. მას შემდეგ რაც ხოსრომ სხვა ფრონტებზე ყველგან მოაგვარა საქმე, მან ბიზანტიელებთან საომრათ იწყო მზადება¹⁾.

1) იუსტინიანეს ხელაგდა ამას, ამით აიხსნება ალბათ ის რომ

ვანდალთა და გოტების სამეფოთა დამხობამ მეტათ გააძლიერა ბიზანტია. ხოსრო სწორეთ ამას უფროხოდა. გარდა ამისა სომხები და გოტებიც აქეზებდენ მას საომრათ. საბაბის გამოძებნა ასეთ პირობებში ძნელი არ იყო. სპარსელებმა ბრალი დასდევს ბიზანტიელებს, რომ მათ აღმუნდორის თავის მხარეზე გადაყვანა მოისურვეს და ომი გამოუცხადეს მათ. 540 წელს ხოსრო თავის ჯარით შეიჭრა სირიაში. ბიზანტიელები სრულიათ მოუშხადებელნი აღმოჩნდენ, თუმცა მათ უნდა სცოდნოდათ, რომ ომი მალე დაიწყებოდა. ამის და მიხედვით მთავრობისგან მიტოვებული ქალაქები ისე მოქმედებდენ, როგორც ღმერთი მოაფიქრებინებდა მათ. პირველმა ქალაქ სირამ სცადა თავდაცვა, მაგრამ მალე გამოიძრკვა, რომ აქედან არა გამოვიდოდა რა და მოქალაქეები ამიტომ ისევ მორიგების ვზას დაადგენ და თავიანთი ეფისკოპოსი გაგზავნეს ხოსროსთან მოსალაპარაკებლათ. ხოსრომ დააიმედა უკანასკნელი და ისე გაისტუმრა უკან. თან მან დარაჯებიც გააყოლა ეფისკოპოსს, თითქოს დასაცავათ, მაგრამ როცა მოქალაქეებმა კარები გააღეს სპარსელებმა შეცვივდენ შიგ. მალე მათ სხვებიც მიეშველენ და ამგვარათ მთელი ქალაქი სპარსელების ხელში მოჰყვა. უკანასკნელთ არ დაინდეს და თავიდან ბოლომდე გაატიაღეს იგი. მცხოვრებლებს ჯერ ტყვეთ წაყვანა გადაუწყვიტეს, მაგრამ ხოსრომ შეიცოდა ისინი დაბოლოს და ნება მისცა მათს ეფისკოპოსს 200 გირვანქა ოქროთ გამოესყიდნა ისინი. როდესაც ეს შეუძლებელი აღმოჩნდა უსახსრობის გამო იგი უბრალო დაპირებით (ეფისკოპოსის მხრივ) დაკმაყოფილდა. ასეთვე ვზას აღგებოდენ სხვა ქალაქებიც. ჰიერაპოლისს 2 ათასს გირვანქათ გამოასყიდვია თავი ხოსრომ მას შემდეგ, რაც იგი დარწმუნდა, რომ ამ კარგათ გამაგრებული ქალაქის აღება ძნელი გახებო-

მან ასე კარგათ მიიღო იბერიის მეფე ზამანარსე. ამ მეფეს იხსენიებენ კედრენი, მალალა და თეოფანე. მიუხედავათ ამისა მისი არსებობა მაინც საეჭვოა, რადგან გურგენის გაძევების შემდეგ იბერია სპარსელების ხელში იყო.

და მისთვის. სხვათა შორის ანტიოქიელებმაც გამართეს მასთან მოლაპარაკება, მაგრამ ადგილობრივი მოხელეები წინააღმდეგენ ამას და მოლაპარაკებამ ტყუილათ ჩაიარა. ქალაქ ბერეას ხოსრომ 4 ათასი გირვანქა ოქრო მოსთხოვა, რადგან იგი დარწმუნებული იყო, რომ ადვილათ აიღებდა მას. შემინებული მოქალაქეები დასთანხმდნენ ამაზე, მაგრამ მალე გამოიჩინა, რომ ასეთი პატარა ქალაქი ვერ შეაგროვებდა ამოდენა თანხას. თავზარდაცემული მცხოვრებლები სიმაგრეში (მურგში) შეიხიზნნენ. საბედნიეროთ ხოსრომ ისმინა მათი ვედრება და 2 ათას გირვანქას თასთანხმდა.

ანტიოქიელებს როგორც დავინახეთ მთავრობამ არ მისცა ნება თავის გამოსყიდვისა. ექვს გარეშეა მან დააიძედა მცხოვრებლები, რომ იგი საკმაო ჯარს გაგზავნიდა თავის დროზე ქალაქის დასაცველათ, მაგრამ ეს იმედი ტყუილი აღმოჩნდა. ის ექვსი ათასი ჯარი რომელთაც ძლივს შეასწრეს ხოსროს ალყას ქალაქში, სრულიათ არ იყვნენ საკმაო მის დასაცავათ. ხოსრომ გაუჭირვებლივ აიღო იგი და საშინელი დღე დააყენა მას.

მხოლოთ ამის შემდეგ მოისურვა მან მოლაპარაკების გამართვა. იუსტინიანემ გადაუხადა მას 5 ათასი გირვანქა ოქრო და ამასთანვე აღუთქვა ყოველ წლივ 500 გირვანქის ძლევა და მოპირდაპირენი დაზავდნენ. მიუხედავათ ამისა ხოსრო სრულიათაც არ ფიქრობდა მესოპოტამიის დაცლას. იგი გადადიოდა ერთ ქალაქიდან მეორეში და კონტრიბუციას ადებდა მათ. მან გაიარა ამ გზით სამხრეთი სირია, მესოპოტამია და ბოლოს დაბრუნდა კტეზიფონს. ხოსრომ ათიათასობით გაიყოლა თან დატყვევებული ბიზანტიელი მოქალაქენი. იგი ყოველ ღონისძიებას ხმარობდა მოეგო მათი გული სხვა და სხვა პრივილეგიებით და შემდეგ ფიქრობდა კულტურის მატარებლებათ ეხმარა ისინი სპარსეთში. თავის თავათ ცხადია იუსტინიანემ უარჰყო ხოსროს ასეთი ქცევის შემდეგ ზავის პირობები და ომი ისევ გააგრძელა. შემდეგი წლისთვის საომარ ასპარეზათ სპარსელებმა ლა-

ზიკა (იმერეთი) აირჩიეს. ზემოთ ჩვენ მოვიხსენიეთ, როგორ დაუმეგობრდა აქაური მეფე წათე ბიზანტიელებს, როგორ შემოუშვა ისინი თავის სამეფოში. ბიზანტიელებმა მაშინვე იწყეს მოქმედება და გააშენეს ზღვის ნაპირას შერჩეულ ადგილს ციხე პეტრა. მოიმაგრეს რა ამ გვარათ ფეხი ბიზანტიელებმა წაიძვრეს ლაგამი და იწყეს თარეშობა იმჭრეთში. მთელი ვაჭრობა მათ იგდეს ხელში¹⁾. გარდა ამისა მათ გადასახადებიც დაადვეს მცხოვრებლებს, რომელნიც სხვათა შორის მეტათ შემავიწროვებლნი აღმოჩნდნენ. იმერლები მეტათ გააბოროტა ბიზანტიელების ასეთმა ქცევამ. მათმა მეფემ გუბაზემ (წათეს შვილმა²⁾) მოციქულები გაუგზავნა ხოსროს და შესთხოვა მას შეენდო იმერლებისთვის მათი წინანდელი საქციელი და ხელახლა მიეღო ისინი ქვეშევრდომებათ. ხოსრო კმაყოფილი დარჩა რასაკვირველია ამ მოციქულობით. მან ხმა გაავრცელა ჰუნების წინააღმდეგ მივილაშქრებო, მოულოდნელათ შეიჭრა იმერეთში, აიღო პეტრა და გამოდენა ლაზიკადან ბიზანტიელები. ბიზანტიელებმა დაბოლოს გადასწყვიტეს ენერგიულათ წაეყვანათ საქმე, მაგრამ არც ეხლა იყვნენ ისინი საამისოთ მოწყობილი. ახლათ დანიშნულს ჯარის უფროსს ველიზარს ისე ცოტა ჯარი ჰყავდა, რომ მან არათუ სპარსეთში შექრა, ნიზიბიაზე იერიშის მიტანაც კი ვერ იკისრა. მან გამოიტყუილა გარეთ ამ ციხის გარნიზონი, დაამარცხა იგი და შემდეგ პატარა სიმაგრე სისაურანონი აიღო. მეტი არც მოეთხოვებოდა მას.

სამაგიეროთ ხოსრო არ ცხრებოდა. 542 წელს მან გა-

¹⁾ ყველა ეს უმთავრესად ერთი უსვინიდისო სპეკულიანტის ციბუსის საქმე იყო. ლაზები პონტის იჭითა მხარიდან ეზიდებოდნენ პურს და ბევრს სხვა საქირო რამეს. ციბუსმა ისე მოაწყო საქმე, რომ მთელი ვაჭრობა მის ხელში მოჰყვა. თვით კი მამა-სისხლად ჰყიდდა რასაკვირველია ყველაფერს.

²⁾ წათეს მეფეთ მისი ძმა ოფსიტე მოჰყვა, მხოლოთ მისი სიკვდილის შემდეგ ერგო ტახტი გუბაზეს.

დაიარა ეფრატი და პალესტინისკენ დაეშვა, მაგრამ გზაზე შეიტყო, რომ ველიზარის ჯარი ახლო იყო და მოცდა არ-
ჩია, სანამ არ გაიგებდა თუ რა ძალები იდგენ შის წინააღმდეგ.
კითხვის გამოსარკვევათ მან კაცი გაგზავნა ველიზართან ვი-
თომც მოსალაპარაკებლათ, მაგრამ ველიზარი კარგა მიუხედა
მას ხრიკს და ისე მოაწყა საქმე, რომ თვისი პაწია ჯარი
ერთი სამათ მოაჩვენა ხოსროს ელჩს, ასე რომ უკანასკნელმა
საჩქაროთ უკან დახევა ურჩია თავის მბრძანებელს. 543 წელს
ხოსრო სომხეთიდან აპირებდა გალაშქრებას, მაგრამ ჯარში
გაჩენილმა ავადმყოფობამ შეუშალა მას ხელი. ბიზანტიელებმა
ისარგებლეს ამით და თვით მიიტანეს იერიში სპარსელებზე, მაგ-
რამ ვერას გახდნენ. ამ ხელათ მათ საკმაო ჯარი ჰყავდათ,
მაგრამ არც ამით ეშველა რა საქმეს.

544 წელს ხოსრო ხელახლა დაიპრა ჯარით და ედესისის შე-
მოარტყა ალყა. ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა ფულით მოი-
სურვეს თავის გამოსყიდვა, მაგრამ ხოსრომ აუტანელი პირო-
ბები დაუთქვა მათ და მოლაპარაკება ჩაიფუშა. საბედნიეროთ
მან ვერ შესძლო მაინც ქალაქის აღება და დაბოლოს 500 ვირ-
ვანქა ოქროს დაყაბულდა. ამ მარცხმა ცოტა არ იყოს დააფიქ-
რა ხოსრო და მან თანხმობა გამოაცხადა ზავზე. ბიზანტიე-
ლებმა გადუხადეს მას 2 ათასი ვირვანქა ოქრო და მართლაც
დაუზავდენ მას ხუთის წლით. ზავის პირობები ლაზისტანს არ
შეეხებოდა, ასე რომ აქ ომი ძველებურათ გრძელდებოდა..

ბიზანტიელებისგან შეწყუხებულმა იმერლებმა, როგორც
დავინახეთ, ისევ სპარსელებისკენ იბრუნეს პირი, მაგრამ „ვიის“
გაყრილნი ესენი „უის“ შეეყარენ. სპარსელები ბიზანტიელებზე
უარესნი აღმოჩნდნენ. მეტი გზა არ იყო, ამათ ისევ ბიზანტიე-
ლებს მიაპყრეს თვალი. ხოსრომ რომელიც კარგათ ხედავდა
ამის გადასწყვიტა არას გზით არ გაეშვა ხელიდან ლაზისტანი.
აქედან მას ეკალივით შეეძლო შესობოდა ბიზანტიელებს. გარდა
ამისა იბერიის ხელში დასაქერათაც ძალიან საჭირო იყო მის-
თვის იმერეთი. რაკი იმერლები დაბოლოს მაინც ბიზანტიისკენ

მიიღტოდენ მუდამ, მან გადასწყვიტა აეყარა ესენი აქედან და სხვაგან გადაესახლებია სადმე. საქმე მით უნდა დაწყებულიყო, რომ ერთ იბერელ დიდებულს გუბაზე უნდა მოეკლა (სპარსელების დავალებით რასაკვირველია). მაგრამ უკანასკნელმა ვერ გასტეხა სინიდისი და ყველაფერი გაუმსილა მეფეს. გუბაზე შეევედრა იუსტინიანეს, მაპატიე რაც შეგცოდნე და მიშველე რამეო.

იუსტინიანესთვის არა ნაკლებ იყო საჭირო ლაზისტანი, ვიდრე სპარსელებისთვის. ამიტომ მან დაგისტე მიაშველა მეფე გუბაზეს 8 ათასი კაცი. გუბაზემაც მოუყარა თავი მთელს თავის ჯარს და გარდა ამისა ჰუნნები და ალანებიც დაიქირავა, მაგრამ დროზე ვერ გადაუხადა მათ ჯილდო, რომელიც ბიზანტიელებს უნდა მიეცათ მისთვის და ველარ მიიღო მათგან დახმარება.

იმერლები და ბიზანტიელები უმაღლვე პეტრას აღებას შეეცადნენ და ალყა-შემოარტყეს მას.

ზემოხსენებული ამბების გაგებაზე ხოსრომ დააგროვა 30 ათასი კაცი და გაგზავნა იმერეთისკენ. გუბაზემ სამართლიანათ განსაჯა, რომ ამ ჯარის შეკავება ყველაზე უკეთ გადასავალებში შეიძლებოდა და მთელი თავისი ჯარით გაემგზავრა მათ გასამაგრებლათ. ესევე ურჩია მან დაგისტესაც, მაგრამ უკანასკნელმა არ მიაქცია ამ რჩევას ჯეროვანი ყურადღება და მხოლოდ 100 კაცი გაგზავნა ერთი გადასავლის დასაცავათ, დანარჩენი ჯარის კი ძველებურათ განაგრძობდა პეტრას ალყას. ამ პატარა ციხეს მხოლოდ ათას ხუთასი სპარსელი იცავდა. დაგისტესთვის მაშასადამე მისი აღება დიდს სიძნელეს. არ წარმოადგენდა, მაგრამ იგი ძალათ აჭიანურებდა საქმეს რომ წასაქვებლათ რაც შეიძლება დიდი ჯილდო მიეღო იმპერატორისგან.

სპარსელთ ჯარმა ამასობაში გასრისა ბიზანტიელთა გუნდი და დაემწვა იმერეთს. თავის თავათ ცხადია მერმერი. (სპარსელთ სარდალი) პეტრასკენ მიისწრაფოდა. დაგისტე იძულებული შეიქმნა მიეტოვებია პეტრა და თავშესაფარი აღვილო

შოკებენა. მერმერიმ ვაამაგრა უკეთ პეტრა, ჩააყენა შიგ 1500-ის
ბაგიერ 3000 კაცი, დასტოვა აგრეთვე სხვა ხუთი ათასი კაცი
იმერეთში სამოქმედოთ და თვითონ დანარჩენის ჯარით სომხეთს.
გაემგზავრა. იმერლებმა და ბიზანტიელებმა ისარგებლეს ამით,
დაესხენ თავს სპარსელების ჯარს და გასწყვიტეს იგი. შემდეგ
ისინი იმერიაშიც შეიჭრენ და აქაც დაამარცხეს ერთი რაზმი.
ხოხრომ ახალი ჯარი გაგზავნა იმერეთს, რომელსაც ნახორაგანი
უძღოდა წინ. ეს ჯარი უმთავრესათ აღანებისაგან შესდგებო-
და. იმერლები და რომაელები გაეგებენ მათ წინ და მუხურო-
სის (Mucheiresis) ახლო ცხარე ბრძოლის შემდეგ დაამარ-
ცხეს იგი. რის შემდეგ მათ ისევ პეტრას მიმართეს.

იმერლები სასტიკათ აუჩივლდენ თავის დროზე დაგისტეს
მისგან ჩადენილი უგნურების გამო. იუსტინიანემ ისმინა მათი
ხვეწა და უკან გაიწვია იგი. მის ადგილას მან ვილაც ბესსა
დანიშნა. პეტრას ალყა ძნელი აღმოჩნდა. მეციხოვნე ჯარი
ძალიან ვაჟკაცურათ იცავდა ციხეს. დაბოლოს პეტრა მიინც
აიღეს იმერელ-ბიზანტიელებმა.

სამაგიეროთ არც ბესსამ მოაქცია ყურადღება კარების გამა-
გრებას და მერმერი ხელახლა შემოიჭრა ჯარით იმერეთში და ალყა
შემოარტყა არხეოპოლის. იმერლებს და ბიზანტიელებს ძალა არ
შესწევდათ უღელი გაესწორებიათ სპარსელებისთვის გაშლილ
ბრძოლაში და ამიტომ მათებში გაიხიზნენ. მერმერიმ აღარ მოი-
სურვა ამ ხელაბ სახამთროთ იმერეთის მიტოვება და კუ-
ტატისიუმის (ქუთაისის) ახლო დაბანაკდა. აქედან მან არა-
თუ იმერეთზე და სვანეთზე, სკიმნიაზეც კი მოიპოვა ზედგავ-
ლენა. სხვათა შორის უხვიმერის ციხეც მალე მოექცა მის ხელში.

552 წელს ხოხრომ მაშველი ჯარი გამოუგზავნა მას, რომელიც
პუნების და აღანებისაგან შესდგებოდა. მიუხედავად
ამისა ბიზანტიელების იმერეთიდან გამოდევნის საქმე წინ არ
მიიწევდა. ამიტომ მერმერიმ შემდეგ ხერხს მიჰმართა. მან ხმა
გააფრცვლებია თითქოს იგი გარდაცვლილიყოს, რაც ადვილი
დასაჯერებელი იყო, რადგან იგი ძალიან მოხუცი და ავასთა-

ნავე დამბლა დეცემული იყო. ბიზანტიელებმა დაიჯერეს ეს და თავი მიანებეს სიფრთხილეს. მერმერიმ ისარგებლა ამით, დაეცა მათ მოულოდნელათ თავს და გამოდენა ისინი ტელეფიდან. ბიზანტიელები იძულებულნი გახდნენ ფაზის (რიონის) და დოკონის შუა არსებულ კუნძულზე შეხიზნულიყვნენ. მერმერიმ გაბკეთა ხიდი რიონზე, გადაიარა იგი, გაამაგრა ონოგური (Onoguris) და ხელახლა მიიტანა იერიში არხეოპოლისზე (ნაქალაქევზე), მაგრამ ავადმყოფობის გამო იძულებული შეიქმნა იბერიაში წასულიყო, სადაც იგი მალე გარდაიცვალა.

გუბაზე და მისი ქვეშევრდომნი ძალიან უკმაყოფილონი იყვნენ მით რომ ბესსას დაუდევრობამ ამდენი უბედურება გამოიწვია იმერეთში (სპარსელების შემოსევა). ამათ ხელახლა შესჩივლეს იუსტინიანეს. უკანასკნელმა ხელახლა ისმინა მათი საჩივარი და გაიწვია ბესსა. მისი ადგილი მან მარტინეს და რუსტიკს ჩააბარა, მაგრამ ვერც ამათ შეეწყო გუბაზ. ბიზანტიელმა სარდლებმა იფიქრეს ჩვენ გვიჩივლებს გუბაზე იმპერატორთანო და თვითონ დააბეზლეს იგი იუსტინიანესთან (ლალატს გიპირებსო). იუსტინიანემ დაიჯერა ეს და მიუწერა მათ აქ გამომიგზავნეთ გუბაზე და თუ არ წამოვიდეს მოჰკალითო. მარტინემ და რუსტიკმა ისარგებლეს ამით და მართლაც მოჰკლეს მეფე. იმერლები ძალიან აღაშფოთა ამ ამბავმა, მაგრამ ბიზანტიელების იქით მათ სხვა გზა აღარ ჰქონდათ. მათ გადასწყიტეს არ ჩამოშორებოდნენ ბიზანტიელებს და მხოლოდ დამნაშავეთა დასჯამოეთხოვათ იმპერატორისთვის. მოკლული გუბაზის მაგიერ მათ მისი ძმა წათე ითხოვეს მეფეთ¹⁾.

ხოხრომ ამასობაში მერმერის ადგილას ნახორავანი დანიშნა. 555 წ. უკანასკნელი შემოსევა იმერეთს 60 ათასი კაცით. იმერლები და ბიზანტიელები ზემოთ ნახსენებ კუნძულზე გამაგრდნენ ისევ. არხეოპოლისის დასაცავათ მათ საბირებისგან შემდგარი რაზმი დასტოვეს (2 ათასი კაცი). ნახორავანმა გა-

¹⁾ შემდგომში იუსტინიანემ მართლაც ლაზების თვალ წინ დაასჯევინა რუსტიკი სიკვდილით.

მოპყო თავის ჯარიდან 3 ათასი დეილემელი, რომელნიც მაშინ და შემდეგშიაც საუკეთესო მებრძოლებათ ითვლებოდნენ და უბრძანა მათ მოულოდნელათ დასხმოდნენ თავს საბირებს, მაგრამ გზის მაჩვენებელი ლაზი გაეპარა მათ და ყველაფერი შეატყობინა საბირებს. უკანასკნელებმა დასცალეს ბანაკი და ჩაუსაფრდნენ მათ. ცარიელ ბანაკზე თავდასხმისას საბირები გარს შემოვრტყენ მათ და თითქმის სრულიათ გასწყვიტეს ისინი. შემდეგ ნახორაგანმა სცადა რიონის მარცხენა მხარეს მდებარე ფაზისი აეღო მაგრამ ბიზანტიელებმა ხმელის გზით შეასწრეს მათ ქალაქში (კუნძულით.) და გაამაგრეს იგი. ამასთანავე მათ ხმა დაყარეს მაშველი ჯარი მოდის ჩვენთან შესაერთებლათო. ჯარის ნაწილით ამავე დროს მათ იერიში მიიტანეს სპარსელებზე. ნახორაგანმა იფიქრა ეს ნამდვილათ მაშველი ჯარიო და უკან დახევა არჩია, რაიცა მას ძვირათ დაუჯდა. გაბრაზებულმა ხოსრომ თავი მოპყვეთა მას. დაბოლოს ხოსრო დარწმუნდა, რომ იმერეთი თვით არ ღირდა ამდენ წვალებათ; ნუნ წელს იგი შეუთანხმდა ბიზანტიელებს, რომ ლაზიკაშიაც შეეწყვიტა ბიზანტიელებთან ბრძოლა.

562 წელს მოპირდაპირეებმა ელჩები გაგზავნეს მკვიდრი ზავის ჩამოსაგდებათ. ბიზანტიელთ წარმომადგენელი პეტრე პატრიცი იყო, სპარსელთა კი იეზდგეგუშნასპი. ბევრი ლაპარაკის შემდეგ გამოიჩქვა, რომ სპარსელებს დიდი ხნით დაზავება (და ფული), ბიზანტიელებს კი მოკლე ხნით დაზავება სურდათ, დაბოლოს მთავარი კითხვები გადაწყვეტილ იქმნენ. ლაზიკა ბიზანტიელებს დარჩათ, მხოლოდ სამავიეროთ ესენი წლიურ ხარკს შეჰპირდნენ სპარსელებს. ზავის პირველი მუხლი მოითხოვდა სხვათა შორის, რომ სპარსელები დარიალის და კასპის კარით ჰუნებსა და ალანებს არ შემოაშვებდნენ. მოლაპარაკების დროს საკითხი სხვათა შორის სვანეთსაც შეეხო, რადგან იგი ლაზებს ეკუთვნოდა. სპარსელი არას გზით არ დასთანხმდა დაეთმო ეს ქვეყანა ბიზანტიელებისათვის. პეტრე უმტკიცებდა სვანები ლაზების ქვეშევრდომნი იყვნენ და ზავს

პირობებით ჩვენ გვეკუთვნიანო. სპარსელი კი ამბობდა *Suan-
suis legibus sunt usi neque unquam colchorum imperio
paruerunt*. დაბოლოს პეტრემ დაასკვნა თვით ხოსროს მოლა-
პარაკებოდა. უკანასკნელს მან წარუდგინა ისტორიული საბუ-
თები, რომელთაგანაც გამოძინარეობდა, რომ სვანები ძველ-
თაგანვე იმერეთის მეფის ქვეშევრდომნი იყვნენ და უკანასკნელ-
ნი აღგენდნენ ამ ქვეყანაში მთავრებს. ხოსრო მაინც არ და-
სთანხმდა ამას და კითხვა ისევ იმაზე ტრიალებდა ჩაითვლება,
თუ არა სვანეთი იმერეთის ნაწილია. დაბოლოს პეტრემ აჩვენა
ხოსროს საბუთი, რომელშიაც ჩამოთვლილი იყო თეოდოსის
დროიდან ლეონამდე, როგორც იმერეთის მეფეები, ისე მათ-
მიერ დაყენებული მთავრები. (ვისაც არ სჯერა რომ ქართველებს
უძველეს დროსვე ჰქონდათ მწერლობა მას ურჩევთ ამ ფაქტს
შიაქციოს ყურადღება). არც ამით ეშველა რა საქმეს და კითხვა
ისევ გადუქრელი დარჩა.

ზავის სხვა მუხლებიდან მოსახსენებელნი არიან რწმენის
თავისუფლება ქრისტიანთათვის და უცხოელ ვაქართა მფარვე-
ლობა ორივე სახელმწიფოსაგან. ამ დროს (546—60) აკუთ-
ვნებენ ჩვეულებრივ თურქთა ძლიერ სამეფოს აღმოცენებას
აღმოსავლეთში. ეს სამეფო იმდენათ ძლიერი იყო, რომ მისი
ძალა თურანიდან ხაზარებზე, ბოლგარებზე და ალანებზედაც
უწევდა. ამ ახალმა სამეფომ დასცა, როგორც სჩანს ჰეპტალი-
ტების ძლიერება. ამით ისარგებლა ხოსრომ, დაეცა მათ 554
წელს და სრულიათ გაანადგურა ეს ხალხი. მათი ტერიტო-
რია ხოსრომ და თურქთა ზაკანმა სინჯიბუმ გაიყვეს (ოქსუსის
მარჯვენა მხარე სინჯიბუს ერგო, მარცხენა კი ხოსროს). სიკ-
ვდილის წინ ხოსროს კიდევ ერთხელ ერგო ბიზანტიელებ-
თან შეჯახება. ამ ხელათ თვით ბიზანტიელები მიისწრაფოდნენ
ომისაკენ. მათ პირი შეკრეს თურქებთან, დაარღვიეს მათის იმე-
დით ზავი და აღარ გადაუხადეს ხოსროს ზავში აღთქმული ხა-
რკი. იუსტიანიე დიდის იმედით უყურებდა მომავალს. მისი აზ-
რით აღმოსავლეთიდან თურქები დასავლეთიდან ბიზანტიელები

ცულ დღეს დააყენებდნენ სპარსეთს. ვარდა ამისა იბერია და სომხეთიც აჯანყდა და შველას შესთხოვდნენ იმპერატორს¹⁾. იუსტინე დარწმუნებული იყო, რომ ეს ქვეყნები მას დარჩებოდა და თავის მფარველობის ქვეშ მყოფათ გამოაცხადა ორივე. საუბედუროთ ბიზანტიელები სიტყვით იყენენ უფრო მამაცნი ვიდრე საქმით. რომდენიმე უჩაღური თავდასხმის შემდეგ ზოგიერთ სპარსულ პროვინციებზე მათ ალყა შემოარტყეს ნიზიბიას და დარჩნენ ასე არაფრის მომქმედნი.

ხოსრო 562 წელს ჩვეულებრივი სიბეჯითით შეუდგა საქმეს. იგი შემოერთყა თავის ჯარით ლარსს და აიღო ეს ციხე ექვსი თვის ალყის შემდეგ. ამავე დროს სპარსელების მეორე რაზმი სირიაში შეიჭრა და ძველებურს გეგმაზე იწყო მოქმედება. რამდენიმე ხნის შემდეგ ამ ჯარმა ანტიოქიამდე მიაღწია და აიღო ეს მნიშვნელოვანი ქალაქი. ყურ-ჩამოყრილმა ბიზანტიელებმა სრულიათ დაჰკარგეს იმედი და ზავზე იწყეს ლაპარაკი. დაბოლოს მათ გადაუხადეს სპარსელებს 30 ათასი გირვანქა ოქრო და დაუზავდნენ მათ სამის წლით, თუმცა ფაქტიურად ომი ისევ სწარმოებდა. 575 წელს ხოსრომ გაიარა თავის ჯარით სომხეთი და კარგა ღრმით შეიჭრა კაპადოკიაში. ბიზანტიელებმა გამოიღეს ხელი და უკუ ავდეს იგი, რის შემდეგ ისინი უკან გაჰყვენ მას და თვით შეიჭრნენ სპარსელთ სანაწილო სომხეთში, მაგრამ აქ მათ იგივე დღე დაადგათ, რაც კაპადოკიაში სპარსელებს. სპარსელმა სარდალმა თამაზხოსრომ დაამარცხა ბიზანტიელთ ჯარის უფროსი იუსტინიანე და გამოდენა იგი თავის ჯარიანა სომხეთიდან. უნდა აღვნიშნოთ, რომ სომხები ღმერთს უმადლიდნენ ბიზანტიელების გარეკას, რადგან ისინი ბარბაროსულათ ეპყრობოდნენ თავის ერთმორწმუნე „ძმებს“. ომის დროს ორივე მხარე ცდილობდა მოლაპარაკება

1) ამ აჯანყებას თეოფანე ბიზანტიელი აგვიწერს, რომელიც სხვათა შორის უკვე იხსენიებს თბილისს იბერიის დედა ქალაქათ. აჯანყებულ სომხების სარდალს იოანეს ზოგჯერ კოლხები, აფხაზები და ალბანელებიც უდგნენ გვერდს.

აღედრა ზავის შესახებ. განსაკუთრებით ბიზანტიელები იყვნენ მოწადინებულნი, რომ ომი რაც შეიძლება მალე დაებოლოებულიათ. ისინი უარს ამბობდენ იბერიაზეც და სომხეთზეც, მხოლოდ იმისათვის არ უნდოდათ ხელიდან გაეშოთ. ხოსრო როგორცა სჩანს დასთანხმდებოდა ამ პირობებს, მაგრამ 579 წელს იგი გარდაიცვალა და მისი ადგილი ჰორმიზდ IV დაიჭირა (579—590), რომელმაც არ მიიღო მათი პირობები.

სპარსული გადმოცემა გვაჩვენებს, რომ ეს მეფე თავმოყვარე და მედიდური ადამიანი იყო. იგი ლმობიერი იყო უბრალო ხალხის მიმართ, თავად აზნაურობას კი იგი ძალიან სასტიკათ ეპყრობოდა. ბიზანტიელებთან ომმა მის დროს მეტათ გაჭიანურებული ხასიათი მიიღო. ხან ერთი მხარე იყო მოგებულნი ხან მეორე, მაგრამ თვალსაჩინო სარგებელი არც ერთ მხარეს არ რგებია. ეს ერთის მხრივ შეიძლება მით აიხსნებოდეს, რომ სპარსელებს ამავე დროს თურქებთანაც უხებოდათ ბრძოლა (მაზკიტებთან?). მათ წინააღმდეგ გამზადებულ ჯარის უფროსათ ჰორმიზდმა ბაჰრამ ჩობინი დანიშნა, რომელიც მიჰრანის გვარიდან ჩამომავლობდა. ბაჰრამმა დაამარცხა მტერი და ხარკიც კი დააკისრამას, რამაც მას დიდი სახელი მოუპოვა სპარსეთში.

589 წელს ბაჰრამ ჩობინი იმერეთს იქმნა გაგზავნილი¹⁾. არაქსის ნაპირას რომანოზმა სასტიკათ დაამარცხა იგი. გაბრაზებულმა ჰორმიზდმა დაცინვით ქალის ტანისამოსი გაუგზავნა მას და თან ღირსებაც ახადა. ბაჰრამმა როგორც ამბობენ ჩაიცივა ეს ტანისამოსი, ეჩვენა ჯარს და თან აუხსნა მათ რაშიაც იყო საქმე. ამ გზით მან ადვილათ მოიძხრო მთელი ჯარი,

¹⁾ ეს ქვეყანა ამ დროს უმეფოთ იყო როგორცა სჩანს და სპარსელებს იმედი ჰქონდათ ადვილათ გამოეძევებიათ იქიდან რომაელები. მაგრიკიმ გამოცდილი სარდალი რომანოზი დანიშნა მის წინააღმდეგ. უკანასკნელმა მოუწოდა ადგილობრივი სამღვდელობის უმაღლეს წარმომადგენლებს და შემდეგ მიიღო ადგილობრივ ძალთაგან დახმარება. ბარამმა ამასობაში განჯას მიიღწია, მაგრამ გაიგო თუ არა რომაელების ამხედრება, მათი სპარსეთში ჩატყუილება მოინდომა. რომანოზს არ სურდა ბრძოლა, მაგრამ ჯარმა ისურვა ეს.

რომლის მაგალითს მალე მესოპოტამიელმა ჯარმაც წახედა, რადგან იგიც მოელოდა მეფის წყრომას წაგებულ ბრძოლისათვის. ბაჰრამი გაემგზავრა სატახტო ქალაქისაკენ თავის ჯარით. ჰორმიზდმა სხვა ჯარი გააგება მას, მაგრამ მანაც უღალატა მას და მის მაგიერ მისი შვილი ხოსრო დაასახელა მეფეთ. ამის გაგებაზე მოქალაქენიც აღსდგენ და ჰორმიზდი იძულებული შეიქნა მედიაში გაქცეულიყო. მოქალაქეებმაც ხოსრო დაასახელეს მეფეთ (590). უკანასკნელი შეეცადა მორიგებოდა ბაჰრამს მაგრამ ეს შეუძლებელი აღმოჩნდა, რადგან ბაჰრამს თვითონ უნდოდა ბატონობა ერთი მცირეწლოვანი ბატონიშვილის სახელით. მეტი გზა არ იყო, კითხვა იარაღით უნდა გადაჭრილიყო. ხოსრომ მართლაც გაგზავნა ჯარი ბაჰრამის წინააღმდეგ, მაგრამ იგი გადუღდა მას და ბაჰრამს მიემხრო. ნიადაგ გამოკლილი ხოსრო ბიზანტიაში გაიქცა და იმპერატორ მაურიკის შესთხოვა შველა. მაურიკი იმდენათ კმაყოფილი დარჩა მით, რომ ბედმა მას სასანიანის მთარველობა არგუნა, რომ მან დიდი მოთხოვნილებებიც კი არ წარუდგინა ხოსროს. უკანასკნელმა მაინც აღუთქვა მას იბერიის (თბილისამდე) და სომხეთის ნაწილების, ისევე როგორც ლარას და მარტოროპოლის უკან დაბრუნება.

ბაჰრამმა ამასობაში მეფეთ გამოაცხადა თავი, მაგრამ ხალხი უკმაყოფილო იყო ამით და მას ხშირათ უხტებოდა მემბოხებებთან ბრძოლა. 591 წელს მაურიკიმ გაისტუმრა ხოსროს სპარსეთს და თან თავის ჯარი გააყოლა მას. ნიზიბიას ახლო მდგომი სპარსელი ჯარი მაშინვე მიემხრო მას. სომხებმაც, რომელნიც თავიდანვე მისი მომხრენი იყვნენ, შეაგრავეს ჯარი და შეუერთდნენ მას. მათ ცნობილი სარდალი მუშელი წინამძღოლობდა. მალე კტეზიფონი და სელევკიაც ჩაუვარდა ხოსროს ხელში. სელევკიელ ებრაელებს სასტიკი დღე დაადგა ამის შემდეგ ბაჰრამის მომხრეობისთვის. წლის დამლევს ბაჰრამი გამოეგება ხოსროს ზაბთან, მაგრამ დამარცხდა და თურქისტანს გაიქცა. ხოსრო დაუყოვნებლივ ავიდა ტახტზე და იწყო მმართველობა.

თავის ჭავათ ცხადია მან პირწმინდათ შეასრულა ის პირობები, რომელნიც მან მაგრიკის მისცა. გარდა ამისა აღარც ჩვეულებრივ ხარკს უხთიდენ ბიზანტიელები სპარსელებს.

საინტერესოა ორივე ამ სამეფოს ზომები სომხეთის წინააღმდეგ. ხოსრომ ხორასანს და პირჯანიას გაგზავნა სომეხთა ჯარი სმბათ ბაგრატიუნის წინამძღოლობით, სადაც ვაეკაცობამ დიდი სახელი მოუპოვა მათ¹⁾. ამავე დროს ბიზანტიელებმა თავიანთ სანაწილოდან ბოლგარების და სლავიანების წინააღმდეგ გაგზავნეს სომხები.

ხოსრო იმდენათ სუსტათ გრძნობდა თავს თავის სატახტო ქალაქში, რომ თავიდან არ იშორებდა ბიზანტიურ რაზმს. ამასთანავე იგი საიქიოსკენ ამგზავრებდა ყველა იმას, ვინც კი რაიმე საფრთხეს წარმოადგენდა მისთვის.

ქრისტიანებს იგი მეტათ ლმობიერათ ეპყრობოდა, ეს იმიტაც აიხსნება, რომ მისი საყვარელი ცოლი შირინი (სარა) ქრისტიანი იყო²⁾. დიდი გავლენა ჰქონდა მასზე აგრეთვე სასახლის ექიმს გაბრიელს. მათის გავლენით აიხსნება, რომ ხოსრო ნესტორიანთა და მონოფიზიტთა დავაშიც კი ერეოდა. ხოსროს მფარველ მაგრიკის სასახლის რევოლიუციამ მოუღო ბოლო, რომელმაც მის ადგილს ფოკა წამოაყენა. ხოსრომ იწყო მზადება, რომ ომი გამოეცხადებია ფოკასთვის

1) სმბათს ბაჰრამ ჩიბინზე გამარჯვების შემდეგ სომხეთის მარზბანობა უბოძა ხოსრომ იმ დანმარებასთვის, რომელიც მან გაუწია მას სენ-მარტენის აზრით. მისგან ჩამომავლობენ, როგორც სომხეთის ისე საქართველოს ბაგრატიონები.

სმბათი 601 წელს მოკვდა სპარსეთში.

2) ხოსროს და შირინის სიყვარული დაუშრეტელი წყარო იყო საუკუნეთა განმავლობაში სპარსულ რომანულ პოეზიისათვის, სპარსული მგოსნების და ისტორიკოსების გადმოცემით სირა (შირინი) ქართველი ქალი იყო. მომზიბვლემა სილამაზემ დიდათ შეუწყუ ალბათ ხელი მისს სახელს და სილამაზის იდეალათ, თუ უფრო სწორეთ იდეალურ ქალათ აქცია იგი სპარსელების თვალში (იხ. Hammer G. d. Osman. Reiches II 4 82).

და მით შური ეძიებია. სხვათა შორის სარდალმა ნარსემაც მიიწვია იგი ბიზანტიის შინაგან საქმეებში ჩარეოდა. ასე დაიწყო 604 წელს ის ომი, რომელმაც ბიზანტია მეტის მეტათ დაასუსტა, სპარსეთს კი სამუდამოთ მოუღო ბოლო. შიგნიდან დასუსტებულმა ბიზანტიამ ველარ შესძლო სპარსელების შეკავება მით უფრო, რომ ავარები, ბოლგარები და სხვა ბარბაროსებიც აწუხებდნენ მას. ხოსრომ ადვილად გადალახა მის წინააღმდეგ წარმოყენებული სუსტი ძალები, მოედო სირიას, მესოპოტამიას, კაპადოკიას, პატუაგონიას და საშინლათ ააოხრა ისინი.

610 წელს ირაკლიმ ჩამოაგდო ტახტიდან ფოკა და რამდენიმეჯერ შესთხოვა ხოსროს დავზავდეთო, მაგრამ უკანასკნელმა არ მოისურვა ეს. შურისძიება მისთვის საბაბი იყო. მხოლოდ რასაკვირველია, ნამდვილათ კი მას სულ სხვა რამ სურდა. 613 წელს სპარსელებმა აიღეს დამასკი და დაეშვენ ქვეით. მალე ერუსალიმის აღებამ და „ცხოველ მყოფელი ჯვარის“ გატაცებამ თავზარი დასცა მთელს ქრისტიანობას. სპარსელებისგან წაქეზებული ებრაელები საშინლად აწიოკებდნენ იუდეაში ადგილობრივ ქრისტიანებს. შემდეგ ეგიპტეც სპარსელების ხელში მოექცა. მცირე აზიაში ამავე დროს მათ ხალკედონს მიადწიეს და აიღეს კიდევ იგი.

ბიზანტიის იმპერია საშინელს განსაცდელში იყო კონსტანტინოპოლის მეტი მას თითქმის აღარა გააჩნდა რა და იმასაც ერთის მხრივ სპარსელები, მეორე მხრივ ავარები ავიწროებდნენ. ერეკლემ ხელახლა სცადა მოლაპარაკება გაემართა ხოსროსთან და მოციქულები გაუგზავნა მას დიდის ძღვენით. ხოსრომ, რომლის თავხედობას ამ დროს საზღვარი აღარ ჰქონდა, ძღვენი მიიღო მოციქულები კი საპრობელეში ჩაყარა. ბიზანტიელებს მაინც შეატყობინა მან, რომ მინამ ვერ ეღირსებიან ზავს, სანამ ქრისტიანობაზე არ იტყვიან უარს. იმედ დაკარგული ერეკლე კართაგოს დაემზადა გასაქცევათ თავის ხაზინით. ხალხმა შეუტყო ეს, შემოერთა სასახლეს და ემუდარა იმპერა-

ტორს არ მიეტოვებია იგი. ერეკლემ შეჰფიცა ხალხს, რომ არ გაიქცეოდა და იარაღს მოჰკიდებდა ხელს. სამღვდელოებამ მთელი საეკლესიო ქონება შესთავაზა მას სამშობლოს სასარგებლოთ.

622 წელს მან გადაასხა თავისი პატარა ჯარი მცირე აზიაში და იწყო აქ მოქმედება, რომელიც უფრო ჯარის ვარჯიშობას წარმოადგენდა. შემდეგ იგი გადავიდა სომხეთში, სადაც მისი ჯარი პირველათ შეეჯახა სპარსელებს. შეეჯახება საბედნიეროთ მის სასარგებლოთ გათავდა, ასე რომ მან ადგილი გადინაცვლა და თვით სპარსეთის სანაწილო სომხეთს შეესია. სპარსელთა სარდალი შაჰრვარაზი ამის საპასუხოთ კილიკიაში შეიქრა. ამით მას სურდა თვით ირაკლი გაეწვია აქეთ, მაგრამ როცა იმედი არ გაუმართლდა მან ისევ ირაკლის მიაშურა. რაკი მას დიდი ბრძოლისათვის საკმაო ჯარი არ ჰყავდა იგი პაწია შეეჯახებებით ცდილობდა მტრის მოტყუხას, მაგრამ ეს შეეჯახებები მუდამ ირაკლის სასარგებლოთ თავდებოდენ და ძალიან აგულიანებდენ მის ჯარს. ამით დაიმედებულმა ირაკლიმ თვითონ მიიტანა იერიში სპარსელებზე და სასტიკათ დაამარცხა ისინი.

ზამთარი ერეკლემ და მისმა ჯარმა სომხეთში გაატარეს. გაზაფხულისას იგი დაიძრა 5 ათასი კაცით და შევიდა ლაზისტანს. აქ მან დააგროვა და შეიერთა ლაზების, მეგრელების და აფხაზების რაზმები და მათთან ერთათ გაემგზავრა იბერიის (ქართლს), სადაც იგი ხაზარებს შეუერთდა.

ხაზარებს პირველათ 585 წელს ვხედავთ იმიერ-კავკასიაში. აქ ისინი ამარცხებენ სპარსელებს და ხელთ იგდებენ როგორც სჩანს კავკასიის კარებს.

ამ რიგათ ერეკლემ 120 ათასამდე კაცი დააგროვა. ამ ძალებით მან გადასწყვიტა თვით მიეტანა იერიში სპარსეთზე და გაუდგა კიდეც გზას 15/III 623 წელს. გაიგო თუ არა ეს ხოსრომ უმაღვე მისწერა შაჰრვარაზს შეერთებოდა შაჰენს და მასთან ერთათ გამოშურებულიყო მისკენ. ეს ბრძანება ერეკლემ ჩაიგდო, გადააკეთა როგორც უნდოდა და ისე გაუგზავნა პატრონს. ბიზანტიელებმა შეუვიწროებლივ გაიარეს მთელი აღირ-

ბეჟანი და საშინლათ ააოხრეს იგი. ხოსრო ამასობაში გაზაკს-
თან იდგა თავის ჯარით და ელოდებოდა თავის სარდლებს.
რაკი აქედან არა გამოვიდა რა მან მიატოვა ქალაქი და დაი-
ხია უკან. ერეკლემ და მისი ჯარი დაეპატრონენ ქალაქს და
ცუდი დღე დააყენეს მას. აქ იმყოფებოდა სხვათა შორის სპარ-
სელების განთქმული სალოცავი, რომელსაც ბიზანტიელებმა
ცეცხლი წაუკიდეს ქალაქის აღების დროს.

ერეკლემ არ ჩასთვალა საჭიროთ უკან გამოჰკიდებოდა
ხოსროს და დასაზამთრებლად უკან დაბრუნდა აღბანიში.

გაზაფხულისათვის ხოსრომ სამი ლაშქარი დაამზადა. პირ-
ველ მათგანს, რომელსაც სარბლაგაზი უძლოდა წინ ერეკლეს
წინააღმდეგ უნდა ემოქმედა. ამიტომ იგი თვით გაემართა აღ-
ბანიისკენ. ერეკლემ აუქცია მას გვერდი და ისევ გასწია სპარ-
სეთისკენ. სარბლაგაზმა შეატყობინა ეს ამბავი მეორე ლაშქრის
წინამძღოლს. შაჰრვარაზს და მოიხმო იგი დასახმარებლათ, მაგ-
რამ მის მოსვლამდის ერეკლემ ცუდი დღე დააყენა მის ჯარს.
დაბოლოს ორივე ჯარმა მოიყარა თავი, ამავე დროს სარბლა-
გაზმა და შაჰრვარაზმა გაიგეს რომ მესამე სპარსული ჯარიც მათ-
კენ მიისწრაფოდა (ამ ჯარს შაჰენი უძლოდა წინ) და გადა-
სწყვიტეს მის მისვლამდის გაემართათ ერეკლესთან ბრძოლა
და მოესპოთ მისი ჯარი. ისინი მიტომ უფრო იყვნენ გულა-
დათ, რომ სწორეთ ამ დროს მოისურვეს ლაზებმა, მეგრელებმა
და აფხაზებმა შინ დაბრუნება და მიატოვეს ერეკლეს ჯარი.

ერეკლე გაუსხლტა ხელიდან. მოათაბირე სარდლებს და
ისევ სომხეთში დაბრუნდა. ყურებ ჩამოყრილმა სპარსელებმა
გადასწყვიტეს, რომ იმ წლისთვის ყველაფერი გათავებული იყო
და დაითხოვეს სომხების და სხვა რაზმები. ერეკლემ გაიგო ეს
ამბავი და გადასწყვიტა ესარგებლა შემთხვევით. იგი ჩუმათ
მიეპარა შაჰრვარაზის ბანაკს და დაესხა მას თავს. ღამით და თი-
თქმის მთელი ჯარი მოსპო, ისე რომ თვითონ არაფერი არ
დაჰკლებია. გაზაფხულზე ერეკლემ ხელახლა დასძრა თავისი რა-
ზმები დასავლეთისკენ და მიაღწია ამიდს. შაჰრვარაზი კვლ და

კვალ მისდევდა მას და მოსვენებას არ აძლევდა. ერეკლეს არ სურდა ჯარის შესუსტება და ამიტომ ყოველი ღონისძიებით ცდილობდა თავიდან აეცილებია გაშლილი ბრძოლა მასთან.

შაჰრვარაზმა მაინც გაიყენა თავისი. ვითომდა უკან გაქცევით მან შეიტყუილა საფარში ერეკლეს ჯარის ნაწილი და მეტათ შეაფიწროვა იგი. მეტი ვზა არ იყო, ერეკლე უნდა მიშველებოდა საფრთხეში მყოფ რაზმებს. ხანში შესულმა იმპერატორმა განსაკვიფრებელი ვაჟკაცობა გამოიჩინა ამ ბრძოლის დროს, რომელიც დაბოლოს ბიზანტიელების სასარგებლოთ გათავდა.

ნუნ წლისათვის ხოსრომ მოიკრიბა უკანასკნელი ძალები და სამი ლაშქარი დაამზადა, რომელთაც მისი აზრით უნდა დაემხოთ ბიზანტია და დაებოლოებიათ ბრძოლა. პირველ ლაშქარს შაჰენი უძღოდა წინ, მეორეს კი რიხატე. უკანასკნელთ მიზანი იყო საზღვრები დაეცვა ბიზანტიელების შემოსევათაგან. დაბოლოს შაჰრვარაზი მესამე ლაშქრით ხალკედონისკენ უნდა გამგზავრებულყო და ავარებთან ერთათ, რომელნიც ევროპიული მხრიდან აწვებოდენ კონსტანტინოპოლს, ცდილიყო აელო ეს ქალაქი. ეს ქალაქი მართლაც ძალიან კრიტიკულ მდგომარეობაში ჩაყარდა, საბედნიეროთ ფლოტის უქონლობის გამო სპარსელებმა მაინც ვერ აიღეს იგი.

ერეკლემ ამასობაში თავის სანაწილო ჯარით (მანაც სამ ნაწილათ დაჰყო ჯარი) გაიარა ლაზისტანი და გაემართა იბერიისკენ. თბილისის ახლო მან ინახულა ხაზართ ბატონიშვილი ზიბელი, რომელმაც ხავი შეჰკრა მასთან და 40 ათასი კაციც მიახმარა მას.

ერეკლეს ძმა თედორე ამასობაში შაჰენის წინააღმდეგ მოიწვედა. ევრატის ახლო იგი წაეწია მას და სასტიკათ დაამარცხა იგი. ვერც შაჰრვარაზმა მოახერხა როგორც დავინახეთ ბოსფორის გადასვლა და ავარებთან შეერთება ასე რომ ამ ფრონტებზე ყველგან კარგათ წაუვიდათ საქმე ბიზანტიელებს. ამან ძალიან გაუადვილა საქმე თვით ერეკლესაც, რომელსაც განზრ-

ხული ჰქონდა რაც შეიძლება ღრმათ შეკრილიყო სპარსეთში და აქ დაეცა ლახვარი ამ სამეფოსთვის. რიზატე უკან მისდევდა მას თავის ჯარით, მაგრამ შებმას ვერ ბედავდა, სანამ დამფრთხალმა ხოსრომ არ უბრძანა მას ეს. სამკედრო სასიცოცხლო ბრძოლა ძველ ნინევიის ახლო მოხთა. სპარსელებმა კარგათ იცოდნენ რაც მოელოდათ მათ და ამიტომ გამწარებულათ იბრძოდნენ. მიუხედავად ამისა ისინი სასტიკათ დამარცხდნენ. თვით რიზატე ბრძოლის ველზე მოკვდა, იბერების წინამძღოლი ბარსამოისე კი ცოცხალი ჩაუვარდათ მათ ხელში. (გურგენის შემდეგ საქართველოს მეფე აღარ ჰყოლია და მას აღბათ მარზბანები განაგებდნენ).

628 წელს ერეკლე მიადგა ხოსროს სამყოფ ქალაქს დასტაგერდს, რომელიც მხოლოდ სამი დღის სავალზე იყო კტეზიფონიდან. ხოსრომ ველარ გაბედა აქ დარჩენა და ჩუმად გაიპარა ქალაქიდან. ერეკლემ ვერ გაბედა კარგათ გამაგრებულ სატახტო ქალაქზე იერიშის მიტანა და ისევ განჯაკში დაბრუნდა უკან. ხოსროს სიფრთხილემ დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია კტეზიფონში. მაგრამ არც სხვაგან მიდიოდა კარგად ამ თავხედი მეფის საქმე. მან იცოდა, რომ როგორც ხალხში, ისე ჯარში დიდი უკმაყოფილება არსებობდა მის წინააღმდეგ. მეტადრე შაჰვარაზს უყურებდა იგი უნდოს თვალით. სწორეთ ეხლა გადასწყვიტა მან მისი თავიდან მოშორება. მან მიუწერა ჩუმად შაჰვარაზის ერთ თანაშემწე სარდალს მოეკლა იგი და მისი ადგილი თვით დაეჭირა. ხოსროს საუბედუროთ ეს წერილი ბიზანტიელებს ჩაუვარდათ ხელში, რომელთაც მაშინვე აჩვენეს იგი შაჰვარაზს. აღშფოთებულმა სარდალმა ტახტიდან ჩამოგდებულათ აღიარა ხოსრო და მოურიგდა ერეკლეს. კტეზიფონშიც შეაქციეს ამასობაში ზურგი ხოსროს, გაანთავისუფლეს შირინის წყალობით დატყვევებული ხოსროს შვილი კავადი და მეფეთ დასვეს იგი.

27/VI_628 წელს ყველასაგან მიტოვებული ხოსრო ახალმა მთავრობამ დაიჭირა და აწამა. კავადმა მაშინვე მოლაპარა-

კება გამართა ერეკლესთან, მაგრამ უკანასკნელი მაინც და მაინც არ უჩქაროდა დაზავებას, რადგან დრო მისკენ იყო. იგი მხოლოდ დროებითი ომის შეწყვეტაზე იყო თანახმა თუ სპარსელები დაუბრუნებდნენ მას, რაც მავრკის დაუთმო ხოსრომ. სპარსელები დათანხმდნენ რასაკვირველია ამ პირობებს და ომი შეწყდა. (თბერის დიდი ნაწილი მაშასადამე ერეკლეს ხელში მოექცა, რომელმაც პატრიკს ჩააბარა როგორცა სჩანს ამ ქვეყნის მმართველობა).

ერეკლემ ამასობაში მოაწესრიგა საქმეები მესოპოტამიაში და შემდეგ სირიაში გადავიდა. აქ მან შეიტყო კავადის გარდაცვალება, რომელიც შავი ჭირის მსხვერპლი გახდა. მის ადგილას სპარსელებმა არდაშირ მესამე გამოაცხადეს მეფედ, რომელიც ამ დროს შვიდი თვისა იყო მხოლოდ. ამ ბავშვის მეფობის დროს შინაურმა არეულობამ უმწვერვალეს ხარისხს შიაღწია. ცენტრალურ ძალას სრულიათ აღარავითარი გავლენა აღარ ჰქონდა სამეფოში. ამას სხვა უბედურებაც მოჰყვა. სამხრეთიდან შემოსეული არაბები დაუსჯელათ დათარეშობდნენ სპარსელთ პროვინციებში და საშინლათ აოხრებდნენ მათ. სპარსელები ყოველ ღონისძიებით ცდილობდნენ ერეკლესთან მაინც ჰქონოდათ კარგი განწყობილება. მათ გაუგზავნეს უკანასკნელს წინათ იერუსალიმიდან გატაცებული „ცხოველმყოფელი ჯვარი“, რომელიც ერეკლემ 14/IX 629 წელს აღმართა იერუსალიმს. საერთო არეულობის დროს სპარსეთში ხორასანმა ჰორმიზდე მე-IV-ის შვილი-შვილმა მეფეთ გამოაცხადა თავი. ასევე მოიქცა ერეკლეს ნებართვით სარდალი შაპრვარაზიც. მან აიღო კტეზიფონი, მოკლა უსინიდიხოდ საბრალო ძუძუმწოვარი მეფე და თვით იპყრო ტახტი, მაგრამ არც მას გაუხარია დიდი ხანი. რამოდენიმე თვის შემდეგ ისიც გამოასალმეს წუთი-სოფელს. ტახტზე ამის შემდეგ ხოსროს ქალიშვილი შორანი ავიდა. მის დროს დაუზავდა ერეკლე როგორცა სჩანს საბოლოოდ სპარსელებს. ზავის პირობების შესახებ დაახლოებით არა ვიცით რა საუბედუროთ. შორანის მეფობამ 631 წლამ-

დის გასტანა, შემდეგ მას ხოსროს მეორე ქალიშვილი აზარმი-
დუხტი მოჰყვა, მაგრამ ნიზიბიაში მყოფმა ჯარებმა არ ისურ-
ვეს მისი მეფეთ ცნობა და ჰორმიზდ მე-V-ე (ხოსრო მე-II-ის
შვილი-შვილი) დაასახელეს თავის მხრივ. საბოლოოთ აზარმი-
დუხტი ხორასნის სპასალარმა ჩამოაგდო ტახტიდან. ამის შემ-
დეგ ზოგმა ხოსროს შვილიშვილი თეზდეგერდ III დაასახელა,
ზოგმა კი ხოსროს შვილი ხოსრო. თეზდეგერდი სხვებზე ძლიერი
აღმოჩნდა. მან მალე მოიკიდა თეხი სახელმწიფოში, რომელმაც
თითქოს ხელახლა გამოიბრუნა პირი სასიცოცხლოთ, მაგრამ
გვიანდა იყო. არაბები კარს ადგენ უკვე სპარსეთს და მოს-
პობას უქადდენ მას.

შინაური მიმოხილვა.

მედელთა და სპარსელთა მეფეები წინათ უფრო ბელადებს წააგავდნენ ვიდრე მეფეებს. მართლაც, თავდაპირველათ ესენი გაბატონებული ტომის წინამძღვრები იყვნენ მხოლოდ.

მას შემდეგ რაც ერანელთ სამეფო ძლიერ ძალათ იქცა, მეფის მნიშვნელობაც უნდა შეცვლილიყო. პეროდოტე გვიყვება, რომ უკვე დეიოკემ გასწყვიტა პატრიარხალური კავშირი ხალხთან და აღარ ეჩვენებოდა მას. შემდეგი მეფენი კიდევ უფრო შორს მიდიან. ესენი ციურ ჩამომავლობას იჩემებენ¹⁾ სახელმწიფოში ამათი სწორი რასაკვირველია აღარაფერ მოიპოვება. ეს უკანასკნელი მათს საკუთრებას წარმოადგენს, რომელსაც ისინი თავის სურვილისამებრ განაგებენ. სამეფო ტიტულის ცვალებადობა ამგვარათ გვიხატავს მთელს პროცესს. კიროსი მეფეს და ახემენიანს უწოდებს თავს. დარიოზი დიდ მეფეს, ქვეყანათა მეფეს და სხვა. ხოსრო ფარვეზს აღარც ეს აკმაყოფილებს. მისი ტიტული ესეთია: ხოსრო, მეფეთ მეფე, მბრძანებელთა მბრძანებელი, ხალხთა უფალი (Herr d'Völker), მშვიდობის მოყვარე, კაცთა ნუგეში, ძლევამოსილი, მზესთან ერთათ ამომავალი, რომელსაც აზონები²⁾ (კეთილშობილნი) ემსახურებიან... და სხვა და სხვა.

მეფეს ჩვეულებრივ რამოდენიმე სასახლე აქვს, რომელნიც სხვა და სხვა პროვინციებში მდებარებენ, და განსაცვიფრებელის სიმდიდრით არიან მორთულნი. მის უახლოეს წრეს მისი გარემი (სადაც ხანდახან 1200-მდე ქალია მოთავსებული) და

¹⁾ სასანიანები ალექსანდრეს მიხედვით ღმერთობას ჩემულობენ და ძველებურათ „ბაგ“-ს უწოდებენ თავს, თუმცა ღმერთს ამ დროს იაზდანს (ქართული წყაროების ზადენი?) უწოდებდნენ.

²⁾ აქედანაა წარმომდგარი ქართული გამოთქმა—აზნაური.

მისი ნათესაეები წარმოადგენენ. უკანასკნელთა რიცხვიც მეტად დიდია (რამოდენიმე ათასი). მეფას გარდა ამ წრესვე ეკუთვნიან მისი მოსამსახურენი, რომელთა შორის დოსტაქარი, მხარეული მერიქიფე და სხვ. დიდს როლს თამაშობდენ.

მეფე ღროს ჩვეულებრივ ღვინში ატარებს, რომელშიაც მუდამ ურიცხვი წვეულები იღებენ მონაწილეობას. დასხდომისას ესენი გარჩევით იჭერენ თავიანთ ადგილს, უფრო წარჩინებული უფრო ახლო უზის მეფეს.

საქმელთა მზადებას დიდს ყურადღებას აქცევდენ, სურსათს სხვა და სხვა ქვეყნებიდან ეზიდებოდენ. ყოველი პროვინცია მოვალე იყო თავისი საუკეთესო ნაყოფი შეეწირა მეფის სუფრისათვის.

დიდს პატივსა სცემდენ მეფეები აგრეთვე ნადირობასაც, რომელშიაც ჩვეულებრივ ათასობით კაცი იღებდა მონაწილეობას. ძაღლებთან ერთად მიმინოებიც საპატიო როლს თამაშობდენ ნადირობაში.

მეფის ხილვა ჩვეულებრივი მომაკვდავისთვის შეუძლებელი იყო. თუ ვისმე ეღირსებოდა ეს პატივი, მას ბედნიერათ უნდა ჩაერაცხა თავი. მეფის დანახვისას მხილველი შორიდანვე ერთხმევოდა მიწაზე და უსურვებდა მას დღევრძელობას. მეფე მაღალ ტიარას ატარებდა. მისი ტანისამოსი ოქროთ მოქარგული ძოწისაგანაა შეკერილი. დიდი დარბაზობისას მეფე ტახტზე მჯდომი და გვირგვინით და ხელოვნური ოქროს წვერით შემკული ეჩვენება ხალხს. გვირგვინი ოქროსი იყო. იგი მდიდრათ იყო თვალმარგალიტებით შემკული. იგი იმ სიმძიმე იყო, რომ თავით მისი ტარება შეუძლებელი იყო. ამიტომ ჩვეულებრივ ჯაჭვით იყო იატაკზე მიმაგრებული. ტახტს ფარდა აშორებდა დანარჩენ დარბაზს. მეფე ჯერ ტახტზე დაბრძანდებოდა შეკყოფდა თავს გვირგვინში, და მხოლოდ ამის შემდეგ გადაიშლებოდა ფარდა და მეფე მთელი თავისი ბრწყინვალეობით მოველინებოდა ქვეშევრდომთ. მისი მახლობელნი ასე იყვნენ დალაგებულნი: ათი მწყურთის მოშორებით დგანან პირველი ხარისხის დიდებულები

(ბატონიშვილები), შემდეგ მეორე ხარისხისა (მარზბანები) და შემდეგ მესამისანი (მეტის პირადი მსახურნი).

მეტე ბატონია თავის სამეფოში. მაგრამ მასაც აძევს მოვალეობანი. პირველ ყოვლისა იგი სახელმწიფო ძალთა წინამძღოლია. ძველათ მეტენი მართლაც თვითონ წინამძღვრობდენ ჯარს.

მეტეს აბარია აგრეთვე უმაღლესი საეკლესიო ფუნქციები. მეტე ზრუნავს ხალხის კეთილდღეობაზე და შინაგან მყუდროებაზე. იგია აგრეთვე მთავარი მოსამართლე და კანონმდებელი (კანონი სპარსულათ დად, საიდანაც ქართული ადათი წარმოსდგება¹). ზემოთ აღნიშნული ფუნქციების ასასრულებლათ საჭიროა ხარჯი, რომელსაც ჩვეულებრივ გადასახადი (სპარსულათ ბაჟი) ფარავს. გადასახადებს ხან ფულით, ხან მოსავლით იხდიდა ხალხი. რაც ხარჯს გადაურჩებოდა ის მეტის საკუთრებას შეადგენდა და ხაზინაში (ძვ. სპ. ლაზნა=Qhazna) გადადიოდა.

არ შეიძლება ითქვას, რომ ერანელთ სამეფო მაინც და მაინც ცენტრალისტურათ მოწყობილი ყოფილიყოს. წინათ ხშირათ გვქონდა შემთხვევა დაგვეჩვენა, რომ ამ სამეფოში სამეფონიც არსებობდენ. ასეთი იყვნენ საქართველოს და სომხეთის გარდა აღიაბენე, ჰირკანია და სხვ. გარდა ამისა ზოგიერთი პროვინციების გამგენი, მეტადრე არშაკუნიანთ დროს, ფაქტიურათ მეტეებს წარმოადგენდენ თავიანთ უზარმაზარ სამფლობელოებში. ესენი ისევე როგორც ზემოთ დასახელებული მეტეები პირადათ იყვნენ დამოკიდებულნი მეფეთ მეფისაგან. ამაში გამოიხატე-

1) თავის თავათ ცხადია აქ ერანული აბსოლუტიზმის თეორეტიულ მხარეზეა ლაპარაკი. პრაქტიკულათ ეს ქვეყნიური ღმერთები ჩვეულებრივ თავად-აზნაურობის და სამღვდელთა ხელში იყვნენ. მათ ხელშივე იყო სახელმწიფოს მართვა გამგეობა. ვაი იმ სასანიანს ან არშაკუნიანს, რომელიც ამ ორი წოდების უკმაყოფილებას დაიმსახურებდა. კავადი, როგორც ზემოთ დავინახეთ სოციალისტურ მოძრაობას დაუკავშირდა ამ „ოპეკით“ თავმოებზრებულნი, მაგრამ ცდა არ განაყოფიერდა და სასანიანთ მეფეები ისევ თავად-აზნაურთ და სამღვდელთა იარაღათ დარჩნენ.

ბოდა მხოლოდ ის კავშირი, რომელიც მათ სამფლობელოს დანარჩენ სამეფოსთან აერთებდა სასსანიანთ დროს¹⁾.

უპირველესი ადგილი ამ თავადთა შორის როგორცა ვსთქვით მიჰრანის გვარს უნდა დაეთმოს. თავის თავათ ცხადია დიდ როლს თამაშობდენ აგრეთვე სურენიანთ და კარენიანთ გვარები, უფრო ნაკლებს გოდერძისა. დანარჩენ პროვინციებს, როგორც ვიცით სატრაპები (შემდეგში მარზბანები) განაგებდნენ. ესენი ისევე, როგორც სხვა და სხვა უწყებათა გამგენი უმაღლესი თავადებისაგან ირჩეოდენ და შვილით შვილზე გადასცემდენ ხშირათ თავიანთ თანამდებობას. ერთ გვარშივე ტრიალებდა სპასპეტის, ერანსპაჰპეტის, გვირგვინის მდგმელის, უწყების გამგის და სხვათა თანამდებობა.

სხვა დიდებულთაგან იხსენებიან დიდი ვეზირი (დესტური) პაღპოსპანი²⁾ (სახელმწ. 1/4-ის გამგე) მთავარი მდივანი ერანდაპირპატი (სპარს. დივან კანცელარიას უდრის), ხაზინადარი, სურსათის და საცმელის გამგენი. დიდ როლს თამაშობდა სახელმწიფოში სოფლური თავად-აზნაურობაც (დიჰკანები), რადგან მათ ხელში იყო, როგორცა სჩანს, ადგილობრივი მართვა-

1) უზარმაზარ როლს თამაშობდენ ერანში უპირველესი თავადებიც, რომელთაც ერანელები შვიდ სახლობას აკუთნებდენ. ყველა ამათი სახელები არ ვიცით საუბედუროთ. ტაბარი მხოლოდ სამი სახლობის სახელს იხსენიებს (ამ 7-თაგან) კარენს, სურენს და სპენდიარს; თეოფილაკტეს სიტყვით მიჰრანის გვარიც ერთი ამ სახლის შვილთაგანი უნდა იყოს. არმაკუნთან დროს პირველი ორი გვარი თამაშობდა განსაკუთრებულ როლს, სასსანიანებდნას კი მიჰრანი. ამ გვარის წევრებს ჩვენშიაც ხშირათ ვხვებით. სხვათა შორის ერთმა მათგანმა საქართველოს და არრანის გამგემ (НАМЕСТИК) ქრისტიანობაც მიიღო და 538—39 წელს წამებულ იქმნა.

2) პაღპოსპანის შესახებ უნდა შევნიშნოთ, რომ როგორცა სჩანს ზოგჯერ რამდენიმე პროვინცია ერთ მოხელეს (პატკისპანს) ებარა. ხშირათ მთელი სამეფო 4 საპატკისპანით იყოფოდა. ეჭვს გარეშე პატკისპანი ამასთანავე მარზბანიც იქნებოდა. პროვინცია (სამარზბანი) შაჰრებათ იყოფოდა, რომელთაც სათავეში შაჰროლნი უდგენ.

ვამგეობა. თვით არაბების დროსაც კი შეინარჩუნეს მათ ერთხანს თავიანთი მნიშვნელობა¹⁾.

სახელმწიფოს ძალა ჯარზე იყო დამყარებული. უკანასკნელი ორ ნაწილათ იყოფოდა. ქვეით და ცხენოსან ჯარათ. ჯარი ასეულებათ, ათასეულებათ და ათიათასეულებათ ნაწილდებოდა. ყოველ ამ რაზმთაგანს თავისი გამგე ჰყავდა. ბრძოლის ველზე ჯარი სამ ჯგუფათ იყოფოდა: შუა გული, მემარჯვენე და მემარცხენე. მეფე ჩვეულებრივ შუაგულში იყო ხოლმე. მას გარშემო ნათესავები ეხვიენ ჯერ, შემდეგ ათასი რჩეული ცხენოსანი და ბოლოს 10 ათასი კაცისაგან შემდგარი უკვდავთა ჯგუფი. ერანელებისთვის ბრძოლა ერთ მასსიურ მოქმედებას არ წარმოადგენდა. პირიქით იგი მათთვის პირად შებმათა გროვას წარმოადგენდა. ამით აიხსნება, რომ ომის წინ, როგორც ფეჰლევანები (წინამძღოლნი), ისე უბრალო მომაკვდავნი მოედანზე გამოდიოდნენ და საპირდაპიროთ იწვევდნენ მსურველთ. ასეთ გამოწვევას ჩვეულებრივ უსაზღვრო ტრაბახი ახლდა ხოლმე თან. სარდლები ომის დროსაც ცდილობდნენ შეჰპროდნენ თავიანთ სწორობ. ხშირათ ჯარის უფროსის სიკვდილი მთელი ომის ბედ-იღბალსა სწყვეტდა.

ერანელები არც ვაჟკაცობით ჩამოუვარდებოდნენ დასავლეთელებს, არც ჯან-ლონით. თუ მიუხედავათ ამისა მათი ჯარი მუდამ დაბლა იდგა დასავლეთისაზე ეს, სხვათა-შორის, მითაც აიხსნება, რომ იგი არას დროს არ წარმოადგენდა ორგანიულ ერთეულს და ჯოხით თავშეყრილ გროვას უფრო წაავადა. ჯა-

1) მასუდის სიტყვით ძველ სპარსეთში თავად აზნაურთა 5 ხარისხი განირჩეოდა. ექვს გარეშეა მაშასადამე, რომ თავად აზნაურობა აქ მეტათ მრავალ რიცხოვანი უნდა ყოფილიყო. საფიქრელია, რომ ძველ სპარსეთშიაც არსებობდნენ (ისე როგორც ჩვენში, უნგრეთში და პოლონეთში) აზნაურთაგან დასახლებული სოფლები, სადაც ესენი ვლახთაგან ძნელათ განირჩეოდნენ. სპარსული ისტორია სდუმს იმის შესახებ თუ როგორი იყო მცირე აზნაურთა დამოკიდებულება დიდთავად-აზნაურებთან, მაგრამ ქართველისთვის ეს ძნელი წარმოსადგენი არ უნდა იყოს.

რის კაცებს მესამე წოდება იძლეოდა. იგი მოკლებული იყო ყოველ უფლებებს. მას ეკუთვნოდენ მიწის მუშები, მწყემსები და ხელოსნები. უკანასკნელთა რიცხვი დიდი არ ყოფილა, რადგან ერანი ეკონომიურათ ჩამორჩენილ ქვეყანას წარმოადგენდა დასავლეთთან შედარებით.

შესახედავით სპარსელები ახოვანი და ლამაზი ხალხი იყო. ტანსაცმელათ ისინი ხმარობდენ გრძელ სახელოებიან ახალუხს, რომელსაც ჩვენში შეცდომით კაბას უწოდებენ. სპარსელები კაბას იმ მოკლე შემოსუსხულს და ხშირ ნაოკიან ახალუხს უწოდებდენ, რომელსაც დღესაც ხშირათ ატარებენ ჩვენში მოქალაქეები.

სახლებათ სპარსელები მიწურებსა ხმარობდენ, რომელთაც დღესაც ხშირათ შეხვდებით ქართლში. (იმერეთში ხმარებული ოდები, თათრული ჩამამავლობისა უნდა იყვნენ, რადგან თვით სიტყვაც თათრულია). მიწური სახლის ხმარება სპარსეთში უშეშობით აიხსნება. შიგნიდანაც ძალიან მოგვაგონებს ძველი სპარსული სახლი ქართულს. სკამებს და მაგიდებს აქ ვერ ნახავდით. როგორც საჯდომათ, ისე საწოლათ ესენი მუთაქებს და ბალიშებს (სპარსულათ ბაღეშ ძვ. სპ. = barezi) ხმარობდენ. აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენდა სახლში როგორცა სჩანს ტახტი (სპარსულათ — „ტახტი“). კარების მაგიერობას ხშირათ ხალიჩები ასრულებდენ.

სპარსელის ოჯახი ხშირათ ერთი მამაკაცისა და რამდენიმე დედაკაცისაგან შესდგებოდა (მრავალ ცოლიანობა). დედაკაცის როლი (გავლენა) ოჯახში ძალიან შეხლუდული იყო. ვაჟკაცისთვის უკადრისად ითვლებოდა მათ საზოგადოებაში ტრიალი. ამიტომ დედაკაცები ჩვეულებრივ ცალკე კარჩაკეტილ ცხოვრებას ატარებდენ ბავშვებთან ერთათ. ბავშვების ყოლა ბედნიერებათ ითვლებოდა, მხოლოთ თუ ბიჭები იყვნენ ესენი, გოგოებს კი სპარსელები არაფერ ფასს არა სდებდენ. თუ ბავშვს რაიმე ორგანიული ნაკლი ჰქონდა, მისი გადაგდება ცოდვათ არ ითვლებოდა, ისევე როგორც დავრდომილების უპატ-

რონოთ მიტოვება. ხუთს წლამდე ბავშვი დედაკაცებში ტრია-
ლებდა, ძვირათ ხედავდა მამას. ბავშვების გაბარება (აღსაზრ-
დელათ) სხვა ოჯახებში ძალიან მიღებული იყო. სპარსული
აღზრდის წესები ძალიან წააგავენ ქართულს. პირველი მოთ-
ხოვნილებას უფროსის პატივისცემა წარმოადგენდა. დიდ ყუ-
რადლებას აქცევდენ თავაზიანობას, ზრდილობას და საამო ყო-
ფაქცევას. შეხვედრისას სპარსელები თავაზიანათ უძღვნიდენ
ერთმანეთს სალამს. თანასწორნი ლოყებზე ჰკოცნიდენ ერთმა-
ნეთს. უთანასწორო კი ან მუხლზე ემთხვევოდა, ან კიდევ უფ-
რო მოწიწებით ესალმებოდა ხარისხოვან შემხვედრს. საზოგა-
დოებაში ყოველი სპარსელი სცდილობდა, რომ მისი ქცევა
სასიამოვნო ყოფილიყო სხვებისათვის. ცხარე ლაპარაკი, ხმა-
მალლა სიცილი, დამოუკიდებელი თავქერა უზრდელობათ ით-
ვლებოდა. ჭამა-სმაში თავდაჭერილობაც ზრდილობათ ითვლე-
ბოდა. ზრდილობა მოითხოვდა აგრეთვე უფროსის წინაშე ად-
გომას, ცხენიდან ჩამოხტომას და სხვა. ძალიან სდევნიდენ
სპარსელები სიცრუეს, მაგრამ იგი ისევე, როგორც ტრაბახი,
საუბედუროთ ძალიან გავრცელებული იყო ერანში. სპარსელე-
ბის კარგ თვისებათ უნდა ჩაითვალოს მათი გულუხეობა და
ხელგაშლილობა. ერთი პერძენთ ისტორიკოსის (თუკიდიდეს)
სიტყვით ესენი მუდამ არჩევდენ გაცნაობა რამე, ვიდრე აელოთ.

სპარსელების უდიდესი, მაგრამ ადვილათ გასაგები ნაკლი
ის იყო, რომ მათ თითქმის არ მოეპოვებოდათ ნიჭი ერთობი-
სა. სახელმწიფო მათთვის სამშობლო კი არა შაჰინ-შაჰის საკუ-
თრება იყო. ომში სპარსელი სამშობლოს დასაცავათ ან მის
განსადიდებლათ კი არ იღებდა მონაწილეობას, არამედ, ერ-
თის მხრივ იმიტომ, რომ მას ძალას ატანდენ და მეორე მხრივ
იმიტომ, რომ მას იმედი ჰქონდა რამე წაეგლიჯა მტრისთვის
რბევის დროს. სხვაფრივ მისთვის სულ ერთი იყო წააგებდა
თუ მოიგებდა სახელმწიფო ომს, რადგან დიდი იქნებოდა თუ
პატარა სახელმწიფოს შემოსავალი მას სულ ერთია არა ერგე-
ბოდა რა მისგან.

ძველი სპარსელების სჯულ მდებელი, ზოროასტრა იყო. რა დროს ცხოვრობდა იგი, დანამდვილებით არ ვიცით. ყოველ შემთხვევაში ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ პირველი ახემენიანთ მეფეები ზოროასტრას მიმდევარნი იყვნენ უკვე.

ზოროასტრას მცნება ავესტაშია მოთავსებული, რომელიც დღეს ზენდ-ავესტას სახელსაც ატარებს, რადგან მას კომენტარები აქვს თან დართული, რომელნიც ზენდურ ენაზე არიან დაწერილნი. თვით ავესტა კი ძველ ფარსულ ენაზეა დაწერილი. თავდაპირველათ ავესტა 21 წიგნისაგან შემდგებოდა. ამ წიგნებთაგან ბევრი სისანიანთა დროსაც აღარ მოიპოვებოდა. არდეშირ პირველმა (ზოგიერთის სიტყვით კი შაპურმა) ხელახლა მოიყარა თავი რაც კი მოიძებნებოდა ავესტასაგან, მაგრამ მაჰმადიანთა დევნამ ხელახლა დაგვიკარგა ავესტას დიდი ნაწილი.

დღევანდელი ავესტა ორ ნაწილათ იყოფა: საკუთრივ ავესტათ და პატარა ავესტათ. პატარა ავესტა იმ ლოცვებს შეიცავს, რომელთა კითხვა ყველას შეუძლია. საკუთრივ ავესტა შემდეგ 4 ნაწილს შეიცავს: 1) ვენდიდადს 2) იასნას 3) გათას და 4) ვისპერადს. ვენდიდადი სჯულდებათა წიგნია. იგი აღნუსხავს მაზდაიაზნთა მოვალეობათ: გათა ასე ვსთქვათ ზოროასტრიული ფსალმუნია. იასნა და ვისპერადი კი იმ ლოცვებს შეიცავენ, რომელნიც მსხვერპლის შეწირვის დროს იხმარებოდნენ.

ზოროასტრას რელიგია ძველი ერანული რელიგიის გადამუშავებაა. მასში არა თუ ძველ ერანულს, არამედ ძველ არიულ ღმერთებსაც ხშირათ ვხვდებით. ზოროასტრმა სისტემის ხასიათი მისცა ძველ რელიგიას და სახე შეუცვალა ზოგ წარმოდგენას.

ამ სისტემაში სახიერ ღმერთებთან ერთათ უსახო ღმერთებსაც (ძალებსაც) ვხვდებით. ასეთნი არიან უსაზღვრო დრო, უსაზღვრო სივრცე, უსაზღვრო სინათლე და უსაზღვრო სიბნელე. ამ უსახო ძალების დამოკიდებულება აპურამაზდასთან ძალიან მოგვაგონებს იუპიტერის და ფატუმის შორის არსებულ დამოკიდებულებას.

განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ზოროასტრას სისტემაში სინათლეს. იგი აჭურამაზდას (არმაზის) სამყოფია და ამასთანავე ყოველი კეთილის სინონიმი. სიბნელე კი პირიქით ანგრომანიუსს (აპრიმანის) საბრძანებელია და ამასთანავე ყოველი ბოროტების სიმბოლო.

აჭურამაზდა (არმაზი)—უმაღლესი ღმერთია. იგი ისევე სახიერია, როგორც იაჭვეან ზევეს. მისგანაა შექმნილი ყოველი ხილული და არა ხილული. არმაზის გვერდით არსებობენ სხვა ღმერთებიც, მაგრამ ესენი ხარისხით დაბალნი. არიან მასზე. მათ დაახლოებით ისეთივე ადგილები უჭირავთ მასთან, როგორც ვეზირებს შეფესთან. ამათ სპარსელები „ამეშა-სპენტა-ებს“ უწოდებდნენ. რიცხვით ესენი არმაზითურთ 7-ნი არიან. ყოველ მათგანს განსაკუთრებული ფუნქცია აბარია. არსებობენ აგრეთვე სხვა და სხვა ხარისხის კეთილი სულები, რომელნიც არმაზსა და მის ვეზირებს ახვევიან გარს.

ნათელი სამეფოს გვერდით არსებობდა, როგორც ვიციობნელეთის სამეფოც. თუ პირველი არმაზის და სხვა ნათელი ღმერთების სამეფოს წარმოადგენდა, მეორე სამაგიეროთ ბნელი ძალების საბრძანებელი იყო. ამათ აპრიმანი უდგა სათავეში.

აპრიმანი სრული წინააღმდეგობაა არმაზისა, რასაც იგი აკეთებს აპრიმანი ცდილობს წაახთინოს, რასაც იგი აშენებს იგი სცდილობს დაანგრიოს, რასაც იგი ჰქმნის იგი ცდილობს მოსპოს. აპრიმანი ისევე დაუსაბამია, როგორც არმაზი. ისეთივე განუსაზღვრელი ბრძანებელია თავის ბნელეთში, როგორც არმაზი სინათლის სამეფოში. თუ არმაზს ჰყავს ექვსი „ამეშა-სპენტა“ ამასაც ჰყავს ექვსი უმაღლესი დევი. ერთი მათგანი ჩვენთვის კარგა ნაცნობ სახელს ატარებს („ეშმა“—ეშმაკი).

თუ არმაზს კეთილ სულთა კრებული ახვევია, ამას ბოროტ სულთა გუნდები ჰყავს, რომელნიც, როგორც პირველნი. სხვა და სხვა ხარისხოვანი არიან.

არმაზის ღ აპრიმანის. შორის ბრძოლა „უწინარეს ყოველთა უამთა“ დაიწყო. იხილა თუ არა აპრიმანმა სინათლე იგი მაშინვე

შეეცადა მის მოსპობას, მაგრამ ვერ შესძლო. სამაგიეროდ ვერც არმაზმა სძლია მას. იგი მიხვთა, რომ მხოლოდ 9 ათასი წლის შემდეგ შესძლებდა იგი აპრიმანის ძლევას და ამიტომ დაუზავდა მას ამ ვადით. აპრიმანი შემდეგ მიხვთა თავის შეცდომას, მაგრამ გვიანდა იყო. ამ გარემოებამ ასე დაალონა იგი, რომ მან მოქმედების უნარი დაკარგა. ამით ისარგებლა არმაზმა და შეუღვა ქვეყნის შექმნას. ჯერ მან თავისი უახლოესი წრე და სხვა კეთილი სულები შეჰქმნა, შემდეგ კი 365 დღეში მთელი ხილული ქვეყანა ადამიანითურთ. ექვსი ათასი წლის ჯავრობის შემდეგ აპრიმანი გამოფხიზლდა და მანაც შეჰქმნა ზემო-აღწერილი ბნელი ძალები. ბუნება და მისი მოვლენანი აშკარათ გამოხატავენ ამ ბრძოლას. არმაზი ცდილობს გაანაყოფიეროს და ამწვანოს მინდვრები—აპრიმანი სულ წინააღმდეგს ეძებს. უდაბნონი და გატიალებული ადგილები მისი ნაქნარნი არიან. არმაზი ჰქმნის სასარგებლო მცენარეებს და ცხოველებს, —აპრიმანი კი მავნეთ და ონავართ. ყველაზე დიდ ყურადღებას ორივე მხარე ადამიანს აქცევს. რაც კი რამ კეთილი მოიპოვება მასში—არმაზის წყალობაა, ბოროტი კი—აპრიმანისა. იმისდა მიხედვით, თუ რომელი მხარე დასძლევს, ადამიანი ან არმაზს შერჩება, ან აპრიმანის მსხვერპლი შეიქნება. სიკვდილი ზოროასტრას რწმენით სულის განშორებაა მხოლოდ ბორცისაგან. უკვდავი სული სამი დღის განმავლობაში დასტრიალებს თავს უსიცოცხლო გვამს. მეოთხე დღეს განთიადისას იგი მიემგზავრება სამსჯავროს წინაშე წარსადგომათ. გზაზე მას ბოროტ სულებთან ერთად კეთილი სულებიც მისდევენ. ეშმა (ეშმაკი) და სხვა რამდენიმე ბოროტი სული ბრალმდებლების როლს ასრულებენ, მითრა და სხვები დამცველებისას. ბოლოს სასწორზე სწონიან ადამიანის ნამოქმედარს, ერთ ჯამზე კეთილ საქმეებს აწყობენ, მეორეზე კი ბოროტებს. თუ კეთილმა საქმეებმა დასძალეს სული სამოთხეში წავა, თუ ბოროტებმა—ჯოჯოხეთში. ზოგიერთ ცოდვილს სხვის კეთილ საქმეებს (გადანარჩენს) მოუწონიან ხოლმე მსაჯულები და მით იხსნიან მას. მსჯავრის დე-

ბის შემდეგ სულებმა ბეწვის ხიდი (სინვატის ხიდი) უნდა გადაიარონ. იგი ძალიან ვიწროა, მაგრამ მართალი კაცის სულს იგი ძალიან ფართო ეჩვენება და იგი ადვილათ გადადის მახე, ბოროტი კი უფსკრულში ვარდება. ხიდის გადაღმა სუნნელოვანი ქარი და ერთი მშვენიერი სახის ქალწული ეგებებიან მას და მიაცილებენ სამოთხეში. აქ მას მართალთა სულები ეხვევიან და გულმტკივნეულათ გამოჰკითხავენ მას თუ როგორ იმგზავრა მან და რა გასაჭირი გამოიარა გზაზე. შემდეგ არმაზის ბრძანებით ესენი სუფრას უშლიან და ციური საჭმელებით უმასპინძლებიან მას.

ცოდვილ სულს ხიდის შემდეგ ავი ქარი ეგებება წინ. ჯოჯოხეთში წყევლა კრულოვით და დაცინვით ეგებებიან მას სხვა დასჯილთა სულები. საჭმელათ მას ესენი საწამლავს მიართმევენ. სხვაფრივაც ათას გვარ ტანჯვას განიცდიან აქ ცოდვილები. მათ წვალეებას მხოლოთ „მეორეთ მოსვლის“ დროს მოეღება ბოლო. მოვა დრო როდესაც ქალწული ზესთაბუნებრივი გზით ჰშობს წინასწარმეტყველს ზარათუშტრას გვარიდან. იგი აღადგენს მკედრებს, ზრმაზი მისცემს მათ ყველას 40 წლის ჰასაკს და მიანიჭებს მათ უკვდავებას. ვინც პატარაობისას მოკვდა ის 15 წლისათ აღდგება. საჭმელ-სასმელი აღარ იქნება საჭირო. ტანისამოსი იმნაირი მასალისაგან იქნება გაკეთებული, რომ იგი არც დაიხვეა და არც დაძველდება. სიყვარული ქალთა და კაცთა შორის დარჩება, მხოლოთ იგი ნაყოფს აღარ გამოიღებს. მეორეთ-მოსვლის დროსვე მოხთება უკანასკნელი შეჯახება არმაზსა და აპრიმანის შორის. არმაზი სძლევს აპრიმანს და საუკუნოთ დასთრგუნავს მას.

დასახელებული ღმერთების გარდა სპარსელები თაყვანსა სცემდენ აგრეთვე მზეს, მთვარეს, ვარსკლავებს (მეტადრე 4-ს), დედამიწას, ჰაერს, წყალს და განსაკუთრებით ცეცხლს. ეს ადვილი გასაგებია. რადგან ჩვენ უკვე ვიცით რა როლს თამაშობდა მათ რელიგიაში სინათლე. ცეცხლს ავესტა ზოგჯერ არმაზის ძეს უწოდებს.

როგორც ვიცით ზოგან (მაგალითად ბაქოს ახლო) ბუნებრივი ცეცხლი არსებობს. სპარსელები ფიქრობდნენ, რომ ასეთი ცეცხლი ციური ჩამომავლობისა იყო და დიდის მოწიწებით ეპყრობოდნენ მას.

ყველამ იცის, რომ რელიგია აღმოსავლეთში მუდამ განსაკუთრებულ როლს თამაშობდა. თავისთავათ ცხადია, რომ აქ მის გარეგან გამოხატულებას უფრო დიდი ყურადღება ჰქონდა მიქცეული ვიდრე სპეკულაციას.

როგორი იყო სპარსეთში დაწვრილებით საეკლესიო წესრიგი, ან როგორ იყო აქ მოწყობილი იერარქია არ ვიცით.

სამღვდელოება სპარსეთში ისევე როგორც ინდოეთში წარჩინებულ წოდებათ ითვლებოდა. შესაძლოა, რომ მას თავდაპირველათ უპირველესი ადგილიც ეჭირა. ზოროსტრას ძეგების მიხედვით როგორც ზეცაში არმაზია განუსაზღვრელი ბატონი, ისე დედამიწაზე ზარათუშტრა. ამ უკანასკნელის მოადგილეთ კი ღვდელ-მომქმედი ითვლებოდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ ისევე, როგორც ინდოეთში დიდიხნის განმავლობაში ეცილებოდნენ ერთმანეთს პირველობას სამღვდელოება და მეომართ წოდება. ჩვენი ძველი მწერლობა მოგვებს უწოდებს ერთნელ მღვდელ-მოქმედებს. ავესტა სრულიათ არ იხსენიებს ამ სახელს და მის მაგიერ ათრავეანსა ხმარობს (სასანიანთ დროს მობედი იხმარება). როგორცა სჩანს ამ ორ სახელთ შორის განსხვავება მხოლოთ ისაა, რომ ათრავეანი აღმოსავლეთ ერთნში იხმარებოდა, მოგვი „მაგუ“ „მოგ“ კი დასავლეთში. მოგვები არა თუ წოდებით და იერარქიით, არამედ ჩამომავლობითაც კი იყვნენ შეკავშირებულნი. ესენი ებრაელთ ლევიტებისვით განსაკუთრებულ ტომს ეკუთვნოდნენ და შვილით შვილზე გადასცემდნენ წოდებას. ესენი ერთ მღვდელ-მთავარ მობედან-მობედს (მობედთ-მობედს) ექვემდებარებოდნენ, რომელიც რაგაში (მედიასში) სუფევდა. რა საფეხურები არსებობდა კიდევ საეკლესიო იერარქიაში არ ვიცით.

სამღვდელოების დანიშნულება ციურ ძალთა და ადამიანთ

შორის შუამდგომლობა იყო, პრაქტიკულათ ეს შუამდგომლობა სხვა და სხვა მღვდელ-მოქმედებაში გამოიხატებოდა (მსხვერპლის შეწირვა, სამლო-წერილის კითხვა, წირვა-ლოცვა და სხვა). მოგვის მთავარ მოვალეობას ცეცხლის მსახურება შეადგენდა. მას უნდა ეზრუნა, რომ ცეცხლი არ ჩამქრალიყო ან არ გაუწმინდურებულიყო და სხვა. გარდა ამისა მოგვები სხვა სასარგებლო საქმეებსაც ეწეოდნენ, როგორც მაგალითათ მკურნალობას და მასწავლებლობას. ამის გამო მოგვს ხშირათ სამყოფიც კი არ მოეძევებოდა და იგი სოფლიდან სოფელს გადასვლაში ატარებდა სიცოცხლეს.

არსებობდენ აგრეთვე ურიცხვი შემთხვევანი, რომელთა შემდეგ განსაკუთრებული მღვდელ-მოქმედება იყო საჭირო. ასეთი შემთხვევები ხშირათ იმ როლისაგან არიან დამოკიდებულინი, რომელსაც აღმოსავლეთში წმინდა და უწმიდური თამაშობდა. ცეცხლი მაგალითად გაუწმინდურებულათ ითვლებოდა თუ მას წყალი გადაესხა, სახლი გაუწმინდურებულათ თუ შიგ ვინმე მოკვდა. გაუწმინდურებულათ ითვლებოდა დედა-კაციც მშობიარეობის შემდეგ, ადამიანი ცოდვის ჩადენის შემდეგ და სხვა. ყოველი ასეთი შემთხვევა განსაკუთრებულ მღვდელ-მოქმედებას მოითხოვს. განსაწმენდ საშუალებათ სხვათა შორის ნაკურთხი წყალი იხმარებოდა, შემდეგ საქონლის შარდიც.

თავის თავათ ცხადია, რომ მოგვს როგორც ხალხის სულიერ წინამძღოლს, სამაგალითოთ უნდა შეესრულებია მახდაიაზნის მოვალეობანი. პირველი ადგილი ამ მოვალეობაში ცოდვებს უნდა დაუთმოთ, რომელნიც სხვა და სხვა შემთხვევისთვის სხვა და სხვანი არიან. ლოცვა მოგვს შუალამიდან უნდა დაეწყო. შემდეგ მას ისევე როგორც ყოველ მორწმუნეს დაბანის წინ, ჩაცმის წინ, და ძილის წინაც უნდა ელოცა. აუცილებლათ ითვლებოდა აგრეთვე ოთხჯერ ლოცვა მზეზე და ორჯერ ლოცვა ცეცხლზე. ეს ლოცვები ყოველ დღიურნი არიან. მორწმუნეთ მოეთხოვებოდათ გარდა ამისა

განსაკუთრებული ლოცვა წარმოეთქვათ წყალთან დაახლოებისას, მთვარის ამოსვლისას, დამთქნარებისას, კარში გასვლისას, სანთლის ანთების და აგრეთვე გაპარსვის შემდეგ, ფრჩხილების დაკვეთის შემდეგ, მანდილოსანთან განცხრომის შემდეგ და სხვა.

ზოროასტრის მორალი მოყვასთა სიყვარულსაც მოითხოვდა, მაგრამ მოყვასათ მხოლოდ თანამორწმუნე ითვლებოდა, ურწმუნოთა წინააღმდეგ კი ჰირიკით მტრული განწყობილება ითვლებოდა მოვალეობათ. ზოროასტრის რწმენა წინათ საქართველოშიაც იყო გავრცელებული, სანამ ქრისტიანობამ არ დაიჭირა მისი ადგილი ჩვენში.

წყაროები:

- 1) Th. Nöldeke.
Geschichte des Reichs der Sasaniden.
- 2) F. Justi. Herrschaft der Sasaniden.
- 3) Th. Mommsen. Römische Geschichte Band V.
- 4) Fr. Spiegel. Das Reich der Sasaniden.
- 5) Horn. Geschichte der persischen Literatur.
- 6) Agathange. Histoire du regne de Tiridat.
- 7) Faustus de Byzance. Bibliothek historique.
- 8) Moise de Khorene. Histoire de l'Arménie.
- 9) Ammianus Marcellinus. Opera.
- 10) Marquart Eransar.
- 11) ფრაგმენტები Theoph. Byzantius, Priscus Panites, და Menander Protector-ისა. მოთავსებულნიც Müller-ის გამოცემაში Fragment a historikorum graecorum.
- 12) M. Saint-Martin ad Lebeau. Histoire du bas-empire.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

	გვერდი.
წინასიტყვაობა.	III
I. ახემენიანების ხანა	1
II. არშაკუნიანების ხანა	25
1) სელევკიანების სამეფო და პართელები	25
2) ალექსანდრეს ლაშქრობა და სამეფოს დაფუძნება საქართველოში	28
3) სელევკიანთ სამეფო და პართელები	37
III. სასანიანების ხანა	82
შინაური მიმოხილვა	140

- Выпуск 4. Книжка политической грамоты. П. Коваленко.
- Выпуск 5. На пути к освобождению.
- Выпуск 6. Программа и устав Российской Комм. парт. (больш.)
- Выпуск 7. X-ый съезд Российской Коммунистической партии (stenограф. отчет.)
- Выпуск 8. Рубен. Кто такие меньшевики?
- Выпуск 9. Популярное пособие к беседам по „Истории земли и человека“.
- Выпуск 10. Устав Российской Коммунистической партии (большевиков), секции Коммунистического Интернационала.
- Выпуск 11. Вторая партийная Конференция Коммунистических организаций Закавказья.

IV серия. Советское строительство.

- Выпуск 1. Доклады Ленина и Троцкого на IX съезде Советов.
- Выпуск 2. Такоев. Покупайте хлебный заем!

V серия. Национальный вопрос.

- Выпуск 1. Н. Ленин. Сборник статей, тезисов, докладов и пр. по национальному вопросу.
- Выпуск 2. И. Сталин (Коба-Джугашвили). Сборник статей по национальному вопросу.
- Выпуск 3. Каутский. Сборник статей по национальному вопросу.

გამოცემა 4. 5. ქართველთა კრებული ერთეული სკიპოების შესახებ.

ფურცლები:

1. Проект Союзного Договора Закавк. Соц. Сов. Республик.
2. Положение о Высшем Экономическом Совете.
3. Речь Ленина на съезде мегаллингов.
4. Речь Троцкого на торжественном заседании Московского Совета 12 марта 1922 года.

950

6 451

თფილხო

სახ. მეურ. უძღვ. საბ. მე-4-ე პოლიგრ. ქანუ. სტამბა.

1629